

Наведено результати теоретичних, практичних і прикладних досліджень з актуальних проблем військової педагогіки, військової психології, військової економіки, військової географії, геопросторової підтримки і права.

Для наукових, науково-педагогічних працівників, ад'юнктів, аспірантів, студентів та курсантів.

The results of theoretical, practical and empirical research on actual issues military pedagogy, military psychology, military economy, military geography, geospatial support and law are presented.

For researchers, faculty members, postgraduate students, students and cadets.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	І. В. Толок, канд. пед. наук, доц.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б. О. Попков, канд. військ. наук, ст. наук. співроб. (заст. гол. ред.); О. Л. Скрябін, канд. іст. наук (відп. секр.); О. В. Соколїна, канд. філос. наук (техн. ред.); І. С. Бахов, д-р пед. наук, проф.; А. А. Каленський, д-р пед. наук, доц.; В. С. Рижиков, д-р пед. наук, проф.; Н. М. Чернуха, д-р пед. наук, проф.; І. Д. Юник, канд. пед. наук, доц.; А. Ю. Гордєєв, д-р геогр. наук, проф.; С. А. Лісовський, д-р геогр. наук, ст. наук. співроб.; Є. О. Маруняк, д-р геогр. наук, ст. наук. співроб.; В. І. Зацерковний, д-р техн. наук, проф.; К. А. Антипова, д-р геогр. наук, проф. (Білорусь); Б. А. Якимчук, канд. психол. наук, доц.; О. В. Кобець, д-р психол. наук, доц.; В. В. Карелін, д-р юрид. наук; О. М. Бериславська, канд. юрид. наук, доц.; О. Д. Рожко, д-р екон. наук, проф.; В. В. Баєв, канд. екон. наук, доц.
Адреса редколегії	Військовий інститут, вул. Ломоносова, 81, м. Київ, 03680, Україна; ☎ (38044) 521 32 89; тел./факс (38044) 521 32 92 E-mail: milvisnyk.knu@ukr.net; www.miljournals.knu.ua
Затверджено	Вченою радою Військового інституту 17.02.22 (протокол № 12)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17617-6467P від 29.03.11
Журнал входить	до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) за спеціальностями 011, 014, 015 – педагогічні; 072 – економічні; 193 – технічні (наказ МОН від 26.11.2020 № 1471) та 053 – психологічні; 081 – юридичні (наказ МОН від 09.02.2021 № 157).
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет", б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

The results of theoretical, practical and empirical research on actual issues of military pedagogy, military psychology, military economy, military geography, geospatial support and law are presented.

For researchers, faculty members, postgraduate students, students and cadets.

Наведено результати теоретичних, практичних і прикладних досліджень з актуальних проблем військової педагогіки, військової психології, військової економіки, військової географії, геопросторової підтримки і права.

Для наукових, науково-педагогічних працівників, ад'юнктів, аспірантів, студентів та курсантів.

EDITOR-IN-CHIEF	I. Tolok, PhD in Pedagogy, Ass. Prof.
EDITORIAL BOARD	B. Popkov, PhD in Military Sci., Senior Res. Ass. (Deputy Editor in Chief); O. Skriabin, PhD in Historical Sci. (Executive Secretary); O. Sokolina, PhD in Philosophy (Technical ed.); I. Bakhov, Dr of Sci. in Pedagogy, Prof.; A. Kalenskiy, Dr of Sci. in Pedagogy, Ass. Prof.; V. Ryzhykov, Dr of Sci. in Pedagogy, Prof.; N. Chernuha, Dr of Sci. in Pedagogy, Prof.; I. Yunyk, PhD in Pedagogy Sci., Ass. Prof.; A. Gordeev, Dr of Sci. in Geography, Prof.; S. Lisovskyi, Dr of Sci. in Geography, Senior Res. Ass.; E. Marunyak, Dr of Sci. in Geography, Senior Res. Ass.; V. Zacerkovnyy, Dr of Sci. in Technical Sci., Prof.; K. Antypova, Dr of Sci. in Geography, Prof. (Belarus); B. Yakymchuk, PhD in Psychology Sci., Ass. Prof.; O. Kobets, Dr of Psychology Sci., Ass. Prof.; V. Karelin, Dr of Judicial Sci.; O. Beryslavs'ka, PhD of Judicial Sci., Ass. Prof.; O. Rozhko, Dr of Economic Sci., Prof.; V. Bayev, PhD in Economic Sci., Ass. Prof.
Address	Military Institute, 81, Lomonosova str., Kyiv, 03680, Ukraine; ☎ (38044) 521 32 89; tel./fax (38044) 521 32 92; E-mail: milvisnyk.knu@ukr.net; www.miljournals.knu.ua
Approved by the	Scientific Council of Military Institute (Protocol № 12 of 17th February 2022)
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine State Certificate № 17617-6467P issued on 29.03.11
The Journal is included	The Journal is included in the category "B" of the list of scientific professional editions of Ukraine in the field of Pedagogy – specialties 011, 014, 015; in the field of Economy – specialty 072; in the field of Technical sciences – specialty 193 (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from №1471 dated 26.11.2020), Psychology – specialty 053; Law – specialty 081 (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine №157 dated 09.02.2021).
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University". Certificate included in the State Register DK №1103 of 31.10.02
Address of publisher	Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 14, Taras Shevchenko Blvd., Kyiv, 01601, Ukraine, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

ЗМІСТ

ПЕДАГОГІКА

Громова М., Савченко А. Застосування кейс-методу під час вивчення правових дисциплін у вищих військових навчальних закладах (військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти).....	5
Кожедуб О., Гаврюшенко В., Левенець А. Методи військово-педагогічних наукових досліджень.....	9

ПСИХОЛОГІЯ

Алещенко В. Інформаційно-психологічна безпека особистості в умовах гібридної війни	13
Волошина Н., Пампуха І., Жогіна Л. Менталітет як предмет наукового дослідження в контексті сучасних гібридних загроз	22
Джулай А. Теоретико-методологічні засади витоків виникнення і розвитку емоційного інтелекту	27
Кожедуб О., Гаврюшенко В., Калишенко К. Психолого-педагогічний зміст поняття "мислення курсантів вищого військового навчального закладу".....	35
Кравченко К. Теоретико-методологічні засади проблематики психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України	38
Смірнова Т. Емоційне вигорання військовослужбовців Збройних Сил України як виклик до проблем психічного здоров'я в умовах війни	48

ФІНАНСИ

Марко І., Марко Є. Перспективи розвитку оборонно-промислового комплексу в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції України	54
---	----

ПРАВО

Онопрієнко С. Класифікація видів інформаційної безпеки як правової категорії	60
Приймак В. Удосконалення законодавства про національну безпеку як фактор підвищення ефективності запобігання корупційним правопорушенням в органах військового управління	63
Приліпко М. Наукові підходи до сутності добросовісності військових посадових осіб	66
Ступак Д. Поняття та ознаки особливих адміністративно-правових режимів в Україні.....	69
Тарнополова М. Сучасна правова доктрина захисту цивільного населення у збройних конфліктах.....	73
Шопіна І. Об'єкт громадського контролю (нагляду) як елемент демократичного цивільного контролю	79

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

Федченко О., Литвиненко Н., Лаврінчук О. Геоінформаційна підсистема АСУ Збройних Сил України як інструмент інтероперабельності інформаційно-аналітичних систем військового призначення	82
--	----

CONTENTS

PEDAGOGY

Hromova M., Savchenko A.

Usage of case-study for law disciplines learning in the higher military educational institutions (military educational units of the higher education institutions)..... 5

Kozhedub O., Gavryushenko V., Levenets A.

Methods of the military-pedagogical research and development..... 9

PSYCHOLOGY

Aleshchenko V.

Information and psychological security of a person in the hybrid warfare conditions 13

Voloshina N., Pampukha I., Zhohina L.

Mentality as a subject of research and development in the hybrid threats context..... 22

Julai A.

Theoretical and methodological fundamentals of the emergence and development of the emotional intelligence as a psychological construct 25

Kozhedub O., Gavryushenko V., Kalyshenko K.

Psychological and pedagogical comprehension of "thinking of military higher educational institution cadets" 35

Kravchenko K.

Theoretical and methodological fundamentals of psychological stability problematics of the Armed Forces of Ukraine personnel conditioned by the russian federation armed aggression..... 38

Smirnova T.

Emotional burning out of the Armed Forces of Ukraine personnel as a challenge to mental health problems in war conditions..... 48

FINANCE

Marko I., Marko Ye.

Prospects for the development of the defense industry in the conditions of European and Euro-Atlantic Integration of Ukraine 54

LAW

Onopriienko S.

Classification of the types of the information security as a legal category 60

Pryimak V.

Improving national security legislation as an efficiency multiplier of the corruption offenses prevention in the military command and control bodies 63

Prylipko M.

The scientific approaches to the essence of the military officialas integrity 66

Stupak D.

Concepts and features of special administrative and legal regimes in Ukraine 69

Tarnopolova M.

Modern legal doctrine of civilians protection in the armed conflicts 73

Shopina I.

The object of public control (supervision) as an element of democratic civil control..... 79

GEOSPATIAL SUPPORT

Fedchenko O., Lytvynenko N., Lavrinchuk O.

Geoinformation subsystem of the Armed Forces of Ukraine automated command and control system as a tool of the military purpose information and analytical systems interoperability 82

ЗАСТОСУВАННЯ КЕЙС-МЕТОДУ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ПРАВОВИХ ДИСЦИПЛІН У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ (ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛАХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ)

*Тенденції у викладанні юридичних дисциплін у ВНЗ (ВНП ЗВО) вимагають використання відповідних сучасним ви-
могам методик, що використовуються у провідних світових навчальних закладах освіти. Одним із таких методів
викладання є "кейс-метод", започаткований у Гарвардському університеті. Хоча історично цей метод існує вже май-
же 100 років, проте активно у сфері викладання юридичних дисциплін він використовується не в усіх ВНЗ (ВНП ЗВО)
України. Відповідний метод відрізняється від інших можливістю засвоєння студентом практичних навичок, які є осо-
бливо важливими для майбутнього правника, незалежно від безпосередньої майбутньої сфери роботи (суддя, адво-
кат, прокурор тощо). Це питання особливо актуальне в умовах дистанційного навчання, оскільки від організації
навчання за допомогою сучасних методик викладання в умовах онлайн навчання, залежить можливість засвоєння
інформації студентами та отримання ними відповідних необхідних компетенцій. Ефективність викладання юридич-
ної дисципліни прямо залежить від систематичного напрацювання класичних, повторюваних на практиці ситуацій.
А тому, "кейси" мають бути підібрані з урахуванням таких критеріїв, як: актуальність, повторюваність на практиці,
складність, ефективність, можливість поєднання з іншими методами навчання тощо. Особливістю застосування
кейс-методу в юридичних науках є те, що законодавство України постійно змінюється, удосконалюється, з'явля-
ються колізійні норми, виникають суперечки щодо можливості застосування тієї чи іншої норми права до відповідних
правовідносин. Збільшення пізнавальної активності, формування стійкої позитивної мотивації студентів є можли-
вим за використання "кейс- методів" навчання. За допомогою цього методу навчання студент отримує навички ко-
мунікації, лідерства, вміння аналізувати інформацію, приймання рішень у стресовій ситуації.*

*Ключові слова: кейс-метод, дистанційне навчання, викладання юридичних дисциплін, методики навчання, ви-
кладання.*

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інфор-
маційних процесів у світі, пов'язаний із загальною гло-
балізацією суспільства та технологій, безпосередньо
впливає також на освітній процес. Система вищої осві-
ти у вищих військових навчальних закладах в Україні
реформується, налаштовується з метою приведення її
до європейських стандартів у цій сфері. У зв'язку з цим
викладання, зокрема правових дисциплін, неможливе
без використання сучасних освітніх технологій та мето-
дологій. Під час викладання правових дисциплін, у тому
числі, у вищих військових навчальних закладах, однією
з найважливіших форм є навчання за допомогою кейс-
методу (*case-study*), започаткованому в Гарвардському
університеті (США). І хоча історично цей метод існує
вже майже сто років, проте активно у сфері викладання
юридичних дисциплін він використовується не в усіх
вищих навчальних закладах України.

Відповідний метод належить до групи, що охоплює-
ється загальним методом аналізу конкретних, реаль-
них ситуацій. Відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 10 ЗУ "Про ви-
щу освіту" освітня програма має містити перелік обо-
в'язкових компетентностей випускника. Компетенції
можуть бути загальні та спеціальні (фахові, предмет-
ні). При розробці кожної навчальної програми, до якої
доданий кейс-метод викладання, збільшується пе-
релік компетенцій, які може отримати студент, зокре-
ма саме кейс-метод дає можливість студенту навчи-
тись у стресовій ситуації, в обмежений час швидко
аналізувати конкретну ситуацію, нормативно-правові

акти, судову практику та приймати рішення з ураху-
ванням проведеного аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методи-
ка викладання навчальних матеріалів у закладах вищої
освіти визначається залежно від типу закладу вищої
освіти, організаційних можливостей спеціалізації здобу-
вачів, наявності практичного матеріалу. Як вже було
зазначено, до однієї з таких методик належить викорис-
тання кейс-методу в освітньому процесі. Аналізом
останніх досліджень застосування кейс-методу займа-
лись науковці різних галузей та напрямів наукових до-
сліджень, таких як: правознавство, педагогіка, економі-
ка тощо. Варто зазначити таких авторів, як:
О. Бондарчук, К. Іляшенко, С. Ковальова, В. Козлова,
Е. Петрова, О. Полозенко та інші. Вказані науковці
створили теоретичну базу. Однак, на нашу думку, про-
поновані підходи та визначення потребують удоскона-
лення та розширення.

Визначення кейс-методу за Г. Козловою: метод ана-
лізу конкретних ситуацій, який дає змогу наблизити
процес навчання до реальної практичної діяльності
спеціалістів і передбачає розгляд виробничих, управ-
лінських та інших ситуацій, складних конфліктних випад-
ків, проблемних ситуацій, інцидентів у процесі вивчення
навчального матеріалу [2].

Мета статті. Теоретично проаналізувати застосу-
вання кейс-методу як сучасної новітньої методики на-
вчання у ВНЗ (ВНП ЗВО) у галузі правознавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Осві-
тній процес у вищих закладах освіти, зокрема у ВНЗ

(ВНП ЗВО), у вищій школі – це система організаційних і дидактичних заходів, спрямованих на реалізацію змісту освіти на певному освітньому рівні відповідно до державних стандартів освіти.

Перед тим як перейти до змісту кейс-методу, його відмінностей від інших методик навчання, видів та особливостей, варто зупинитись на визначенні поняття кейс (від англ. case). У наукових джерелах зустрічаються такі визначення:

- кейс – як опис реальної ситуації;
- кейс – як частина реального життя (*true life*);
- кейс – подія, яка реально відбулась у тій чи іншій сфері діяльності та описана авторами для того, щоб спровокувати дискусію в навчальній аудиторії;
- кейс – як єдиний інформаційний комплекс, який дозволяє зрозуміти ситуацію [7].

Можна запропонувати визначення кейсу, як методу навчання, – це детально описана ситуація, яка відбувалась або відбувається на практиці, відповідає критеріям для здобуття необхідних компетенцій студентами, містить актуальну, нетривіальну проблематику, може бути вирішена різними шляхами, містить емоційну складову та оформлена залежно від форми навчання та виду цієї ситуації.

Відповідно п. 1 ст. 10 ЗУ "Про вищу освіту", стандарт вищої освіти – це сукупність вимог до змісту та результатів освітньої діяльності вищих навчальних закладів і наукових установ за кожним рівнем вищої освіти в межах кожної спеціальності. Стандарти вищої освіти розробляються для кожного рівня вищої освіти в межах кожної спеціальності відповідно до Національної рамки кваліфікацій і використовуються для визначення та оцінювання якості змісту та результатів освітньої діяльності вищих навчальних закладів (наукових установ) [4].

Отже, викладач, застосовуючи той чи інший метод навчання, повинен забезпечити його відповідність стандарту вищої освіти. Застосування кейс-методу, на нашу думку, потребує високого рівня педагогічної майстерності викладача, тобто успішного творчого рішення найрізноманітніших педагогічних задач, ефективного досягнення способів і цілей навчально-виховної роботи. Викладач повинен також професійно оптимізувати всі види навчально-виховної діяльності, спрямувати їх на всебічний розвиток та удосконалення особистості.

Застосування під час освітнього процесу кейс-методу потребує долучення його до робочої навчальної програми дисциплін. Робоча програма навчальної дисципліни – нормативний документ вищого навчального закладу освіти, який розробляється для кожної дисципліни на основі навчальної програми дисципліни відповідно до навчального плану. У робочій програмі мають бути відображені конкретний зміст навчальної дисципліни, послідовність та організаційно-методичні форми її засвоєння, обсяг часу на різні види навчальної роботи, засоби і форми поточного та підсумкового контролю.

Навчальним заняттям з використанням "кейс-методу" є таке практичне заняття, на якому здійснюється детальне опрацювання визначених викладачем теоретичних положень певної навчальної дисципліни шляхом формування умінь і навичок практичного застосування даних теоретичних положень. Кейс може вирішуватись студентом як індивідуально, так і в групі студентів. Основною дидактичною метою практичного заняття є засвоєння студентами теоретичних знань і положень, отриманих на лекційних заняттях, їхнє розширення, поглиблення та деталізація, а також вироблення нави-

чок практичного застосування. Тематика і плани проведення практичних занять із переліком рекомендованої літератури має бути завчасно доведений до відома студентів, у тому числі, про вирішення кейс-методу.

Зміст кейс-методу (case-study). Після засвоєння студентами теоретичних положень навчального курсу (засад, принципів, методології тощо) та проведення модульного контролю знань, одним з найефективніших методів проведення навчальних занять є застосування кейс-методу (*case-study*). Він може застосовуватись під час онлайн та офлайн навчання, використовуватись для студентів різних форм навчання (денної, заочної), може стосуватись засвоєння як теоретичних положень, так і практичних навичок. Головна компетенція, яку здобуває студент за результатом цього методу навчання – вміння успішно застосовувати практичні навички, що надзвичайно важливо, зокрема, для студентів, які здобувають спеціалізацію "Правознавство", у тому числі, у вищих військових навчальних закладах.

Студентові пропонується вивчити ситуацію (реальний "кейс"). "Кейс" може бути наданий у різних формах, наприклад, під час викладання дисципліни "Кримінально-процесуальні документи", студентам може бути надане посилання на відкрите судове засідання, яке розміщене на офіційному веб-сайті Судової влади України: <https://court.gov.ua/affairs/online/>. Така форма є найбільш прийнятною при проведенні навчання в онлайн режимі. За результатами перегляду та ознайомлення з відеозаписом судового засідання, студентів пропонується скласти процесуальний документ. Наприклад, ухвалу слідчого судді за результатами розгляду клопотання сторони обвинувачення щодо застосування запобіжного заходу. Якщо в Єдиному судовому реєстрі судових рішень України на час підготовки даного завдання студентами не буде в доступі ухваленого судом рішення в конкретній ситуації, після виконання завдання студенти матимуть можливість порівняти виконаний процесуальний документ з ухваленим судовим рішенням та проаналізувати розбіжності в правових позиціях та обґрунтуваннях.

Як зауважив Е. Петров щодо використання кейс-методу, саме відчуття успіху є однією з головних рушійних сил методу і сприяє формуванню стійкої позитивної мотивації та збільшенню пізнавальної активності [1].

У педагогіці існують різні класифікації кейс-методів. За джерелом формування кейсу виокремлюють:

- 1) практичні кейси;
- 2) навчальні;
- 3) науково-дослідницькі.

Щодо практичних кейсів, то їхнім джерелом є практичні реальні ситуації, засновані на матеріалах досудового або судового провадження. Студент повинен застосувати законодавства, проаналізувати судову практику з аналогічних ситуацій, дослідити, за наявності, висновки Великої Палати Верховного Суду, практику ЄСПЛ.

Навчальні кейси мають на меті розробку практичних навичок студента щодо моделювання ситуації, знаходження найкращого алгоритму дій, побудову стратегії та реалізацію обраного алгоритму шляхом складання процесуальних документів. Зазвичай навчальний кейс стосується типових ситуацій, з якими сторони кримінального провадження стикаються доволі часто на практиці.

Науково-дослідницькі кейси напрямлені на кваліфікацію, пов'язану зі здійсненням дослідницької діяльності за допомогою методів наукового дослідження. Особливістю цього методу є обов'язковий аналіз наукових джерел (статей, монографій), науково-практичних коментарів і є особливо актуальним для студентів магістратури.

Стосовно оформлення завдань для кейс-методів це може бути: відеозапис судового засідання, слідчої дії; текстовий файл (матеріали справи, клопотання, ухвала суду тощо); аудіофайл (за матеріалами судового засідання або проведеної слідчої (розшукової) дії).

Однак застосування кейс-методів пов'язане і з деякими нюансами. По-перше, викладач повинен мати в доступі матеріали судових справ або досудового розслідування, відео-, аудіоматеріали. По-друге, викладач повинен мати технічну можливість реалізації, а студент, у свою чергу, повинен мати технічну можливість і доступ до нормативно-правової бази, реєстру судових рішень та практики ЄСПЛ. Як показала практика онлайн-навчання, яке з традиційного було трансформоване в онлайн, не всі студенти мають відповідні технічні можливості, через що певною мірою, ускладнюються процес викладання та реалізації кейс-стаді.

Як зазначає О. Бондарчук щодо впровадження кейс-методу в бізнес-навчання, що може враховуватись і під час викладання правових дисциплін. На думку автора, якісний кейс має поєднувати п'ять ключових аспектів:

1) за допомогою візуального оформлення і стилю викладання кейс передає цінності й культуру компанії;

2) у кейсі має бути описана захоплива бізнес-ситуація, яка не має однозначного рішення і важлива для компанії;

3) актуальність вирішення проблеми для компанії: за основу беруться реальні й нещодавні історії, які потребують прийняття управлінських рішень;

4) достатній обсяг релевантних первинних і статистичних даних;

5) участь топ-менеджера компанії в процесі написання кейсу: забезпечує "живі" деталі й емоційну залученість.

Зауважимо, що кейс-метод не може замінити традиційні методи навчання і бути застосованим до кожної дисципліни без певних труднощів [3]. Проблему використання кейс-методу під час викладання різних дисциплін в українській вищій школі вивчало багато науковців. В. Козлова розглянула проблему формування професійних компетенцій студентів-юристів за допомогою кейс-стаді в процесі вивчення юридичних дисциплін і проаналізувала різні типи кейсів з урахуванням цілей та завдань їхнього застосування, структури й особливостей формулювання завдань [2].

Стосовно організації проведення навчального заняття із застосуванням кейс-методу, вважається за найбільш ефективне не індивідуальне вирішення (розв'язання), а робота в малих групах, оскільки крім загальних компетенцій, студент здобуває навички соціального спілкування, зокрема, відстоювання власної точки зору, участь у науковому дискурсі, розподіл функцій, розвиток лідерських навичок.

Розглядаючи зазначену тематику, неможливо не зупинитись на "Stated-problem-method", сутність якого зводиться до надання студентам готового рішення з його аргументацією. Наприклад, при викладанні дисципліни "Кримінально-процесуальні документи" студентові дається рішення суду першої та рішення суду апеляційної інстанції та завдання – скласти касаційну скаргу. Студент під час дослідження судових рішень першої та апеляційної інстанції має критично їх оцінити з точки зору теорії кримінального процесуального права, застосування норм матеріального права, відповідної сталої судової практики (виходячи із засади єдності судової практики) та рішень Європейського суду з прав людини, які можуть бути застосовані до даного кейсу. Такий підхід, з одного боку, творчий, студенти відчують, що можуть вплинути

на ситуації, змінивши судові рішення, а з іншого боку, не безцінний, оскільки розробляються конкретні практичні компетенції, які студент зможе застосовувати під час власної практичної діяльності.

Окремо слід зупинитись на моделюванні процесу. Моделювання у викладанні правових дисциплін полягає у створенні можливості поєднання кейс-стаді з моделюванням судового процесу безпосередньо в закладах вищої освіти. Студенти повинні мати можливість не лише зануритись у конкретну ситуацію та змоделювати її в умовах, максимально наближених до реальних.

О. Бондарчук влучно зазначив, що кейс-метод дає змогу зацікавити студентів освітнім процесом, сформулювати сталий інтерес до конкретної навчальної дисципліни, сприяти активному засвоєнню знань і навичок [3].

Висновок. При викладанні юридичних дисциплін у ВНЗ (ВНП ЗВО) використання кейс-методу особливо важливе і безцінне для формування у студентів засад практичного застосування теоретичних положень законодавства незалежно від визначеної студентом сфери діяльності за спеціальністю "правознавство".

За допомогою кейс-методів у викладанні юридичних дисциплін студент має можливість засвоїти теоретичні питання, сформулювати практичні навички, розробляти стратегію захисту/обвинувачення, формулювати професійно свої думки та розглядати альтернативні рішення.

Ефективність викладання юридичної дисципліни прямо залежить від систематичного напрацювання класичних, повторюваних на практиці ситуацій, а тому "кейси" мають бути підібрані з урахуванням таких критеріїв: актуальності, повторюваності на практиці, складності, ефективності, можливості поєднання з іншими методами навчання тощо. Перспективним у цьому напрямі дослідження є розробка стандартів до підготовки кейс-методів (у т. ч., тих, які викладаються дистанційно) і введення кейс-методу як обов'язкового до певного переліку юридичних дисциплін, що викладаються в закладах вищої освіти, у тому числі, у військових закладах вищої освіти.

Список використаної літератури

- Петрова Е.В. К вопросу о методике преподавания юридических дисциплин. *Вестник науки и образования*. 2015. № 3 (5). С. 154-158.
- Козлова В.Н. Использование метода кейс-стади как средство формулирования профессиональных компетенций студентов-юристов. *Творческие, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2014. №12 (50). Ч.2. С. 108-112.
- Бондарчук О.Г. Упровадження кейс-методу як засобу формування професійних компетенцій майбутніх юристів-господарників. *Юридичний науковий журнал*. С. 79-83. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2019/21.pdf (дата звернення 10.01.2021).
- Про вищу освіту : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення 05.01.2021).
- Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 04.01.2021).
- Jerome Hall, Teaching Law by Case Method and Lecture. URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2469&context=facpub> (дата звернення 04.01.2021).
- Смолянинов О.Г. Кейс-метод обучения студентов. URL: <http://ipps.sfu-kras.ru/sites/ipps.institute.sfu-kras.ru/files/publications/57.pdf> (дата звернення 20.12.2020).
- Положення про вищі військові навчальні заклади: Постанова КМУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/467-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення 20.05.2021).

References

- Petrova E. (2015). On the question of methods of teaching legal disciplines. *Bulletin of Science and Education*. № 3 (5). Pp. 154-158. [In Russian].
- Kozlova V. (2014). Using the case study method as a means of formulating the professional competencies of law students. *Creative, philosophical, political and legal sciences, culturology and art history. Questions of theory and practice*. №12(50) P.2. Pp. 108-112. [In Russian].
- Bondarchuk O. (2019). Introduction of the case method as a means of forming professional competencies of future business lawyers.

Legal scientific journal. Pp. 79-83. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2019/21.pdf.

4. About higher education: Law of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.

5. Constitution of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

6. Jerome Hall, Teaching Law by Case Method and Lecture. URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2469&context=facpub>.

7. Smolyaninov O. Case study method for teaching students. URL: <http://ipps.sfu-kras.ru/sites/ipps.institute.sfu-kras.ru/files/publications/57.pdf>.

8. About higher military educational institutions: Resolution CMU. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/467-2021-%D0%BF#Text>.

Надійшла до редколегії 19.01.22

M. Hromova, PhD in Law Sci.

attgromova@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-2177-6468

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,

A. Savchenko, PhD Stud.,

Deputy Chief of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ansav2019@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-1525-6258

National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

USAGE OF CASE-STUDY FOR LAW DISCIPLINES LEARNING IN THE HIGHER MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS (MILITARY EDUCATIONAL UNITS OF THE HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS)

Trends in the teaching of legal disciplines in the military higher education institutions (MHEI) (military educational units of the higher education institutions (MEUHEI)), require the use of methods that correspond to the modern requirements used in leading educational institutions. One of these teaching methods, so-called "case study", founded at the Harvard University Business School (USA) back in 1924. And although historically this method has existed for almost a hundred years, it is not actively using not in all higher educational institutions of Ukraine in teaching legal disciplines. This method is different from others, the possibility of assimilation by the student of practical skills that are especially important for the future lawyer, regardless of the immediate future field of activity (judge, lawyer, prosecutor, etc.). This issue is especially relevant in the context of distance learning process, since the ability to assimilate information by students and receive the appropriate necessary competencies depends on the organization of training using modern teaching methods in online learning. The effectiveness of teaching legal discipline directly depends on the systematic development of classical situations that are repeated in practice. Therefore, "cases" should be selected taking into account the following criteria: relevance, repeatability in practice, difficulties, efficiency, the possibility of combining with other teaching methods, etc. A feature of the application of the case method in legal sciences is that the legislation of Ukraine is constantly changing, and the rules of law have not been changed. An increase in cognitive activity, the formation of a stable positive motivation of students is possible when using "case-methods" of teaching. Regarding competencies, the student using of this teaching method, will acquire communication skills, leadership, the ability to analyze information, and decision-making in a stressful situation.

Keywords: case method, distance learning, teaching legal disciplines.

УДК 303.6

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.49.9-12>

О. Кожедуб, канд. соц. наук, доц.
kozedub2000@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-7332-1727,
В. Гаврюшенко, канд. психол. наук
gavryushenko2008@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-5119-0890,
А. Левенець, канд. психол. наук
a.e.levenets@gmail.com
ORCID ID 0000-0001-9253-7224

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МЕТОДИ ВІЙСЬКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На підставі аналізу останніх публікацій і результатів наукових досліджень педагогічної та військово-педагогічної тематики встановлено, що у військово-педагогічній науці майже відсутні фундаментальні методологічні дослідження. Наголошено, що спостерігаються інтеграційні процеси в застосуванні методичного інструментарію. Зауважено факт, що сучасна військово-педагогічна наука використовує методи наукового пошуку, які активно застосовують логіку, соціологію, психологію, економіку тощо. Описано й наведено приклади застосування ряду методів, які використовують зазначені науки, а саме: метод експертних оцінок, який дозволяє отримати й узагальнити думки експертів щодо предмета наукового дослідження; систематизація та класифікація, які мають на меті упорядкувати безліч явищ, процесів і фактів; прогнозування, в основі якого лежать дії щодо отримання, переробки та генерування інформації щодо майбутнього; моніторинг, який представляє собою безперервне та тривале спостереження за перебігом військово-педагогічних подій та процесів; соціометричний метод, який застосовується для діагностики внутрішньогрупових процесів; контент-аналіз, метод якісно-кількісного аналізу змісту документа, який дозволяє здійснити глибокий аналіз позатекстової реальності; методи математичної та статистичної обробки отриманих емпіричних даних. Наголошено на необхідності ґрунтовного методологічного дослідження особливостей застосування методів військово-педагогічних наукових досліджень, результати яких використовувалися б представниками військово-педагогічної теорії та практики.

Ключові слова: метод, методи військово-педагогічного дослідження, теоретичні методи, емпіричні методи, методи математичного та статистичного аналізу отриманих даних.

Постановка проблеми. Сьогодні перед вищою військовою школою стоять багато різнопланових завдань у формуванні майбутнього покоління офіцерів. Оптимізація, удосконалення, оновлення навчально-виховного процесу безпосередньо залежить від результатів науково-дослідної роботи, яку здійснюють науково-педагогічні працівники. У своїх наукових розвідках останні використовують найрізноманітніший інструментарій. Науково-педагогічним працівникам слід пам'ятати, що дослідження представляє специфічну систему елементів, за допомогою якої в науці здійснюється науковий пошук. Такими елементами є: наукова проблема, об'єкт і предмет дослідження, гіпотеза, вихідні дані наукового пошуку, а також методи наукового дослідження. Військово-педагогічне дослідження є різновидом наукового дослідження, у центрі якого є військово-педагогічна проблематика. Сучасна військово-педагогічна наука використовує теоретичні та емпіричні методи дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Привертає увагу той факт, що за часів незалежності України вийшла друком незначна кількість публікацій, які присвячені методології та методам педагогічних досліджень, не кажучи вже про публікації методологічної проблематики військово-педагогічних наукових досліджень. Найбільш відомими публікаціями на цю тему є: "Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям" С. Гончаренка [4], "Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження" С. Максименка [18], "Основи педагогічних досліджень" Г. Кловак [14], "Основи науково-педагогічних досліджень" Ю. Лимар [17]. В останнє десятиліття побачили світ роботи С. Сисоєвої та Т. Кристопчук "Методологія науково-педагогічних досліджень" [23] та Н. Тверезовської та В. Сидоренко "Методологія педагогічного дослідження" [2].

У своїй більшості перераховані роботи стосуються підручників і навчальних посібників, на сторінках яких детально розкриваються основні моменти організації, проектування та здійснення науково-педагогічних досліджень. Їхні автори знайомлять читачів з особливос-

тями застосування найрізноманітніших методів педагогічного дослідження. Окремого аналізу заслуговують і наукові пошуки у сфері воєнно-наукових досліджень незалежної України. Зокрема, Ю. Гусак, М. Клищевський, В. Хижняк, В. Кохно спрямували свої зусилля на дослідження історії становлення, аналіз результатів та перспектив розвитку системи воєнно-наукових досліджень України [7, 26]. Питання методології наукових досліджень у сфері оперативного управління військами (силами) розкриває Є. Смірнов [24].

Мета статті. Здійснений нами аналіз останніх наукових досліджень та публікацій свідчить про те, що наукових розвідок з питань організації та проведення військово-педагогічних наукових досліджень бракує, тому автори публікації мають намір розкрити особливості застосування деяких методів такого роду досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що дослідження військово-педагогічних проблем здійснюється на трьох рівнях – методологічному, теоретичному та емпіричному. Сьогодні, у військово-педагогічній науці спостерігається випередження практичної складової. Сучасні реалії вимагають від науково-педагогічних працівників вищої військової школи створення нових дієвих психолого-педагогічних умов формування нового сучасного покоління вітчизняних офіцерів. Зазначимо, що військово-педагогічна наука досліджує широкий спектр проблем, які виникають не лише у вищій військовій школі. У предметне поле військової педагогіки також входять проблеми навчально-виховного процесу військової частини. Вивчення генезису та особливостей їхнього вирішення спонукає науковців використовувати у своїх наукових розвідках найрізноманітніші методи педагогічного дослідження. У деяких випадках доцільні адаптація методів соціологічного або психологічного наукового дослідження. Саме такі неспецифічні методи військово-педагогічного дослідження і розглянемо.

Під час організації та проведення військово-педагогічних наукових досліджень часто використову-

ється **метод експертних оцінок**, який представляє собою процедуру отримання оцінки проблеми на основі думки експертів з метою подальшого прийняття рішення. Різновидами цього методу є: метод асоціацій, метод бінарних порівнянь, метод векторних переваг, метод фокальних об'єктів, індивідуальне експертне опитування та метод середньої точки [5]. Зазначимо, що метод експертних оцінок почали застосовувати в науці у ХХ ст. Зокрема, американські вчені на початку 30-х років минуло століття розробили процедуру методу експертної оцінки дослідження впливу зацікавленості експерта на характер судження щодо майбутніх суспільно-політичних подій. Значний внесок у теорію експертних оцінок зробив М. Кендалл, який опублікував у 1955 р. монографію, присвячену застосуванню методу рангової кореляції для аналізу експертних оцінок [12].

Організуючи військово-педагогічне наукове дослідження слід пам'ятати, що цей метод має ряд особливостей, зокрема, технологія застосування цього методу містить: постановку проблеми, її теоретичне та логічне формулювання; відбір та формування експертної групи; організацію проведення експертного опитування; розробку та оформлення опитувальників (анкет); статистичну обробку даних анкетного опитування; аналіз результатів анкетного опитування [5].

Відомо, що в розвитку військової науки та практики ад'юнктура займає відповідальне місце, а формування наукового світогляду та методологічної культури ад'юнктів є одним з основних завдань ад'юнктури. У 2021 р. була захищена докторська дисертація І. Козубовим, де основним методом дослідження методологічної культури ад'юнктів став саме метод експертних оцінок [15].

Науковці у своїх військово-педагогічних наукових дослідженнях часто використовують такі методи, як систематизація та класифікація, адже сьогодні існує безліч військово-педагогічних явищ, процесів і фактів, які потребують систематизації та класифікації. Так, **систематизація** і **класифікація** представляють собою дію, або послідовність дій, у результаті виконання, яких певна кількість незв'язаних елементів перетворюється на безліч елементів, між якими є зв'язки. Систематизацію можна виконувати різними способами. Наприклад, одним зі способів систематизації є класифікація. Класифікація – це система, елементи якої пов'язані між собою зв'язками субординації [9]. Зазвичай у військовій педагогіці класифікують методи та прийоми навчання та виховання військовослужбовців (напр., [1; 6, с. 63], фактори впливу на розвиток тих чи інших процесів [8] тощо).

Відомо, що вирішення наукових проблем спрямоване в майбутнє, а тому результатом таких досліджень є різного роду прогнози, які створюються за допомогою методу **прогнозування**. Останній представляє собою певне поєднання прийомів (способів) виконання прогностичних операцій, отримання та обробку інформації про майбутнє на основі однорідних методів розробки прогнозу. У педагогічну теорію та методологію метод прогнозування прийшов з економічної науки. Його засновником став відомий філософ та економіст В. Базаров (Руднев), який у 1927 р. запропонував три методи прогнозу: *екстраполяцію, аналітичну модель, експертизу*. Сьогодні існує близько 220 методів прогнозування, але зазвичай на практиці використовуються близько десяти, у тому числі: фактографічні (екстраполяція, інтерполяція, тренд-аналіз), експертні (опитування, анкетування), публікаційні (патентні), цитатно-індексні, сценарні, матричні, моделювання, аналогії, побудова графів тощо [13]. Яскравим прикладом застосування методу прогнозування у військово-науковому дослідженні є прогнозу-

вання такого складного комплексного явища як суїцидальна поведінка військовослужбовця [22].

Останнім часом у педагогічних загалом і у військово-педагогічних дослідженнях зокрема активно використовується метод **моніторингу**, який представляє собою безперервне, тривале спостереження за перебігом навчального процесу у вищому військовому навчальному закладі та управління ним. Зазначимо, що в педагогічній літературі широко вживається поняття "педагогічний моніторинг", як особлива форма організації, збору, обробки, зберігання та поширення інформації про діяльність будь-якої складової освітнього процесу. Педагогічний моніторинг дозволяє відстежувати стан і робити прогнози. У результаті педагогічного моніторингу дослідник може дати відповідь на ряд таких питань: чи досягнута мета освітнього процесу у військовому виші; чи існує позитивна динаміка в розвитку курсанта порівняно з результатами попередніх діагностичних досліджень; чи є передумови для вдосконалення роботи викладача; чи відповідає рівень складності навчального матеріалу можливостям курсанта тощо.

Слід зазначити, що поняття "моніторинг" прийшло в педагогіку та соціологію з екології. Уперше цей метод дослідження був застосований у ґрунтознавстві, потім прийшов в екологію та інші суміжні науки. У результаті педагогічного моніторингу відбувається збір, зберігання, обробка та поширення інформації про діяльність педагогічної системи, що забезпечує безперервне стеження за її станом та прогнозування її розвитку [27].

У загальному розумінні *моніторинг* – це постійне спостереження за будь-яким процесом з метою виявлення відповідності бажаному результату. Конкретизоване визначення таке: *моніторинг* – це визначення невеликої кількості показників, що відображають стан системи. Методом повторних вимірювань накопичується й аналізується інформація в динаміці, при цьому використовується порівняння з базовими та нормативними документами [28].

Педагогічна діагностика може бути як предметом військово-наукових досліджень, так і методом наукового пошуку, який представляє собою особливий вид діяльності, що полягає у встановленні та вивченні ознак, які характеризують стан і результати процесу навчання курсантів вищого військового навчального закладу. Він дозволяє на цій основі здійснювати прогнозування можливих відхилень, визначати шляхи їх попередження, а також коригувати процес навчання з метою підвищення якості підготовки майбутніх офіцерів. Сутність педагогічної діагностики полягає у вивченні результативності навчально-виховного процесу у вищому військовому навчальному закладі на основі змін, які фіксуються у курсантів у процесі їхнього навчання та у підвищенні рівня педагогічної майстерності науково-педагогічних працівників вищого військового навчального закладу.

Зазвичай за допомогою педагогічної діагностики фіксують результати навчання у вигляді оцінки знань курсантів; результати навчання та виховання у вигляді соціальних, емоційних, моральних якостей особистості курсанта та курсантського підрозділу; результати педагогічного процесу у вигляді психологічних якостей та новоутворень особистості. Діагностуванню, або періодичному вивченню, підлягають рівень знань, ступінь соціального та психічного розвитку курсантів вищого військового навчального закладу, що відповідає трьом функціям навчально-виховного процесу: навчальної, виховної та розвиваючої. Отже, метод діагностики – це узагальнювальна характеристика, в основі якої лежать такі методи педагогічних досліджень, як: тестування,

анкетування, інтерв'ю, контент-аналіз, аналіз продуктів діяльності тощо [3].

Наступним методом військово-педагогічного наукового дослідження є **порівняльно-історичний** або **генетичний** метод, за допомогою якого шляхом порівняння виявляється загальне та особливе в історичних явищах, досягається пізнання різних історичних щаблів розвитку одного й того самого явища або двох різних співіснуючих явищ. Цей метод активно використовується у багатьох науках – мовознавстві, соціології, правознавстві, літературознавстві, етнографії, культурології тощо. Корифеї соціологічної думки О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм називали його основним методом дослідження соціальних явищ. Сьогодні соціологи роблять активні спроби поєднати генетичний метод дослідження зі структурно-функціональним аналізом соціальних процесів [28]. Порівняльно-історичний метод дослідження використовується у військово-науковій теорії і практиці досить часто, адже розуміння сучасних проблем неможливе без історичної рефлексії. Саме цей метод дослідження став основним у дослідженні широкого спектра історичних, теоретичних, методологічних і практичних проблем створення, становлення та розвитку військово-професійної освіти в Україні [20].

Ще одним запозиченим у соціальних наук методом військово-педагогічного наукового дослідження є – **соціометрія**. Соціометричний метод дослідження дозволяє дослідити внутрішньогрупові процеси, виявити соціометричний статус кожного члена соціальної групи, ступінь її згуртованості та роз'єднаності. Автором соціометрії є Якоб Морено [11, 21]. Соціометричний метод дослідження є чи не найпопулярнішим у дослідженнях соціально-педагогічної проблематики. У військово-педагогічних дослідженнях його використовують для вивчення соціально-психологічного клімату у військових, у тому числі і курсантських підрозділах, процес адаптації військовослужбовців до умов військового середовища, а курсантів до умов вищого військового навчального закладу [16].

Емпіричним методом збору первинної педагогічної інформації є **контент-аналіз**, який, на думку Л. Зеленської та А. Балацінової, є методом якісно-кількісного аналізу змісту документа. Цей метод дозволяє здійснити глибокий аналіз позатекстової реальності. Особливістю цього методу є його унікальна можливість – при вивченні різного роду документів, у тому числі і військово-педагогічного характеру, відобразити соціальний контекст, зміст і прояв соціального життя. Контент-аналіз знайшов своє широке застосування в соціології, журналістиці, політології, соціальній психології, історії, педагогіці. Це зумовлено тим, що контент-аналіз може бути застосований до різних видів матеріальних носіїв інформації – книг, журналів, газет, фонограм, аудіо- й відеозаписів, фотографій, листів, ділової документації, відомчих документів (накази, постанови, розпорядження, циркуляри, інструктивні листи тощо), які є продуктом діяльності людини. Він більш складний за інші наукові методи, заснований на розумових операціях аналізу й синтезу, і є менш суб'єктивним. Контент-аналіз ґрунтується на таких загальних правилах: систематичність, репрезентативність, повторюваність елементів змісту, статистична значущість і формалізація, відповідність процедури сформульованій меті й завданням, чітке визначення категорій [2, 10]. Дослідження змісту портфоліо курсантів, які опановують фах військового психолога у стінах Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка за допомогою методу контент-аналізу, здійснила Н. Мась [19].

І насамкінець, варто зазначити, що теоретичні та емпіричні методи військово-педагогічного наукового дослідження застосовуються науковцями в комплексі з математичними і статистичними методами. Останні необхідні для обробки даних, що були отримані в ході дослідження. До цих методів належать **реєстрація** (запис інформації на носій (електронний або паперовий) з метою подальшого її використання споживачем (людиною або ЕОМ)); **ранжування** (або метод рангової оцінки) вимагає розташування зібраних даних у певній послідовності (зазвичай у порядку зменшення або наростання будь-яких показників) і, відповідно, визначення місця в цьому ряду кожного з досліджуваних (напр., складання рейтингу успішності курсантів); **шкалювання** запровадження цифрових показників щодо оцінки окремих сторін педагогічних явищ.

Висновки. У результаті здійсненого аналізу наукової літератури можемо констатувати, що:

- військово-педагогічна наука та практика у своїх наукових пошуках активно використовує теоретичні та емпіричні методи економічної, соціологічної, психологічної та інших наук;
- використання зазначених методів дозволяє представниками військово-педагогічної науки виявити та дослідити більш широкий спектр актуальних для сучасної військової педагогіки, проблем, явищ та процесів;
- теорія та методологія військової педагогіки потребує узагальнення та систематизації інформації щодо застосування методів наукового пошуку.

Список використаної літератури

1. Бурій С.В. Педагогіка та військове навчання : навч.-метод. посіб. (методичні рекомендації). Київ : ФОРМ Ямчинський О.В., 2021. 149 с.
2. Вербець В.В. Методологія та методика соціологічного дослідження : навч.-метод. посіб. Рівне : РДГУ, Ін-т соц. досліджень, 2008. 231 с.
3. Галузяк В.М., Хохловська І.Л. Педагогічна діагностика : курс лекцій. Вінниця : ТОВ "Нілан ЛТД", 2015. 155 с.
4. Гончаренко С.У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям. Київ-Вінниця ДОВ "Вінниця", 2008. 278 с.
5. Грабовецький Б. Є. Методи експертних оцінок: теорія, методологія, напрямки використання : монографія. Вінниця : ВНТУ, 2010. 171 с.
6. Гузик Н.М., Ліщинська Х.І. Роль інтерактивного навчання в процесі підготовки військових фахівців. *Наукові записки. Серія. Педагогічні науки*, 2020. Вип.191. С. 62–65. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1195755.pdf> (дата звернення 15.01.2022).
7. Гусак Ю. Кліщевський М. Становлення системи воєнно-наукових досліджень у незалежній Україні: 1991–2013 роки. *Наука і оборона*, 2013. № 4. С. 33–42.
8. Доценко Л., Максименко Н. Психологічні чинники адаптації військовослужбовців стровкової служби в умовах військової частини. *Вісн. Нац. ун-ту оборони України*, 2019. № 2 (52). С. 49–55
9. Дуцяк І.З. Логіка. Львів : Просвіта, 1996. 128 с.
10. Зеленська Л., Балацінова А. Теоретичні основи застосування контент-аналізу в історико-педагогічних дослідженнях. *Наукові записки БДПУ. Серія: Педагогічні науки*. Бердянськ : БДПУ, 2020. Вип.1. С. 19–42.
11. Злобіна О.Г. Соціометрія: дослідження міжособистісних відносин у групі. URL: http://i-soc.com.ua/assets/files/book/zlobina/zlobina_sociometry.pdf (дата звернення 15.01.2022).
12. Кендал М., Стьюарт А. Статистические выводы и связи. Москва : Наука, 1973. 466 с.
13. Клебанер В.С. В.А. Базаров мыслитель, ученый, гражданин. *Проблемы прогнозирования*, 2004. № 6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/v-a-bazarov-myslitel-uchenyy-grazhdanin> (дата звернення: 15.01.2022).
14. Кловак Г.Т. Основи педагогічних досліджень. Чернівці : ЧЦНТІ, 2003. 260 с.
15. Козубов І.М. Теоретичні і методичні основи розвитку методологічної культури ад'юнктів : дис. ... д-ра пед. наук 13.00.04. Тернопіль, 2021 499 с.
16. Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Корня Л.В. Психологічне вивчення особового складу Збройних Сил України : метод. посіб. Київ : ФОРМ Маслаков, 2019. 288 с.
17. Лимар Ю.М. Основи науково-педагогічних досліджень : навч.-метод. посіб. для студ. спеціальності 6.010102 "Початкова освіта". Чернівці : Чернівці. Нац. Пед. ун-т імені Т.Г. Шевченка, 2011. 56 с.
18. Максименко С. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. Київ, 1990. 239 с.
19. Мась Н.М. Аналіз змісту портфоліо майбутніх військових психологів як метод діагностики їх професійного самовизначення. *36. наук.*

пр. Нац. академії Держ. прикордонної служби України. Серія : Психологічні науки, 2017. № 3. С. 130–138.

20. Нецадим М.І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика : монографія. Київ : ВПЦ "Київський університет", 2003. 852 с.

21. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження : курс лекцій. Київ, 2007. 320 с.

22. Практичний порадник керівному складу бригад (полків) щодо профілактики та прогнозування суїцидальної поведінки військовослужбовців у військовій частині. Київ, 2013. URL : <https://dovidnykmpz.info/algorithm/praktychny-poradnyk-kerivnomu-sklad/#more-317> (дата звернення 15.01.2022).

23. Сисоева С.О., Кристопчук Т.Є. Методологія науково-педагогічних досліджень : підручник. Рівне : Волинські обереги, 2013. 360 с.

24. Смірнов Є.Б. Методологія наукових досліджень в галузі оперативного управління військами (силами). *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*, 2017. № 1(26). С. 21–26.

25. Тверезовська Н.Т., Сидоренко В.К. Методологія педагогічного дослідження : навч. посіб. Київ : Центр учбової літ-ри, 2013. 440 с.

26. Хижняк В.В., Кохно В.Д. Военная наука в Украине: здобутки та перспективи. *Наука і оборона*, 2009. № 1. С. 8–15.

27. Шумилова І.Ф. Мониторинг якості формування загальнокультурної компетентності майбутнього вчителя гуманітарних спеціальностей як психолого-педагогічна проблема. *Наукові записки Бердянськ. Держ. пед. ун-ту. Серія : Педагогічні науки*. Бердянськ : БДПУ, 2016. Вип. 2. С. 49–56.

28. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы. Самара, 1995.

References

- Buryi, S.V. (2021). Educational and methodical manual (methodical recommendations) "Pedagogy and military training". Kyiv: FOP Yamchynskyi OV. [In Ukrainian]
- Verbets, V.V. (2008). Methodology and methods of sociological research: Training manual. Rivne: RDGU: Institute of Social Research. [In Ukrainian]
- Galuziak, V.M. & Khokhlovskaya, I.L. (2015). Pedagogical diagnostics: Course of lectures. Vinnytsia: Nilan Ltd. [In Ukrainian]
- Goncharenko, S.U. (2008). Pedagogical research: methodological advice for young scientists. Kyiv-Vinnytsia DOV "Vinnytsia". [In Ukrainian]
- Grabovetsky, B.E. (2010). Methods of expert assessments: theory, methodology, directions of use: monograph. Vinnytsia: VNTU. [In Ukrainian]
- Guzik, N.M. & Lishchynska, H.I. (2020). The role of interactive training in the training of military specialists. *Proceedings. Series. Pedagogical sciences*, 191, 62-65. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1195755.pdf>
- Gusak, Yu. & Klischchevsky, M. (2013). Formation of the system of military research in independent Ukraine: 1991–2013. *Science and defense*, 4, 33-42. [In Ukrainian]
- Dotsenko, L. & Maksymenko, N. (2019). Psychological factors of adaptation of servicemen of military service in the conditions of military unit. *Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 2 (52), 49-55. [In Ukrainian]
- Dutsyak, I. (1996). *Logic*. Lviv: Prosvita. [In Ukrainian]
- Zelenskaya, L. & Balatsinova, A. (2020). Theoretical bases of application of content analysis in historical and pedagogical researches.

Scientific notes of the Belarusian State Pedagogical University. Series: Pedagogical sciences. Berdyansk: BSPU, 1, 19-42. [In Ukrainian]

11. Zlobina, O. Sociometry: study of interpersonal relations in the group. URL: http://i-soc.com.ua/assets/files/book/zlobina/zlobina_sociometry.pdf

12. Kendall, M. & Stewart, A. (1973). *Statistical Conclusions and Relationships*. Moscow: Nauka. [In Russian]

13. Klebaner, V. (2004) V.A. Bazarov is a thinker, scientist, citizen. *Forecasting problems*, 6, 150-156. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/v-a-bazarov-myslitel-uchenyy-grazhdanin>

14. Klovak, G.T. (2003). *Fundamentals of pedagogical research*. Chernihiv: CCNTI. [In Ukrainian]

15. Kozubtsov, I.M. (2021) Theoretical and methodological bases of development of methodological culture of adjuncts. (Dis. of Doctor of Pedagogical Sciences). Ternopil. [In Ukrainian]

16. Kokun, O.M., Agayev, N.A., Pishko, I.O., Lozinska, N.S. & Kornya, L.V. (2019). Psychological study of the personnel of the Armed Forces of Ukraine. *Methodical manual*. Kyiv: FOP Maslakov. [In Ukrainian]

17. Limar, Y. M. (2011). *Fundamentals of scientific and pedagogical research: a textbook for students majoring in 6.010102 "Primary Education"*. Chernihiv: Chernihiv National Pedagogical University named after Taras Shevchenko. [In Ukrainian]

18. Maksymenko, S. (1990). *Theory and practice of psychological and pedagogical research*. Kyiv. [In Ukrainian]

19. Mass, N.M. (2017). Analysis of the content of the portfolio of future military psychologists as a method of diagnosing their professional self-determination. *Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series: Psychological Sciences*, 3, 130–138. [In Ukrainian]

20. Neschadym, M.I. (2003). *Military education of Ukraine: history, theory, methodology, practice*: Monograph. Kyiv: Kyiv University Publishing and Printing Center. [In Ukrainian]

21. Panina, N.V. (2007) *Technology of sociological research: Course of lectures*. Kyiv. [In Ukrainian]

22. A practical guide to the leadership of brigades (regiments) on the prevention and prediction of suicidal behavior of servicemen in the military unit. (2013). Kyiv. URL : <https://dovidnykmpz.info/algorithm/praktychny-poradnyk-kerivnomu-sklad/#more-317>

23. Sysoeva, S.O. & Kristopchuk, T.E. (2013). *Methodology of scientific and pedagogical research*: Textbook. Rivne: Volyn charms. [In Ukrainian]

24. Smirnov, E.B. (2017). *Methodology of scientific research in the field of operational management of troops (forces)*. *Science and Technology of the Air Force of the Armed Forces of Ukraine*, 1(26), 21-26. [In Ukrainian]

25. Tverezovska, N.T. & Sidorenko, V.K. (2013). *Methodology of pedagogical research: a textbook*. Kyiv: Center for Educational Literature. [In Ukrainian]

26. Khizhnyak, V.V. & Kohno, V.D. (2009). *Military science in Ukraine: achievements and prospects*. *Science and defense*, 1, 8-15. [In Ukrainian]

27. Shumilova, I.F. (2016). Monitoring the quality of the formation of general cultural competence of the future teacher of humanities as a psychological and pedagogical problem. *Scientific notes of Berdan State Pedagogical University. Series: Pedagogical sciences*. Berdyansk: BSPU, 2, 49-56. [In Ukrainian]

28. Yadov, V.A. (1995). *Sociological research: methodology, program, methods*. Samara. [In Russian]

Надійшла до редколегії 24.01.22

O. Kozhedub, PhD in Sociological Sci., Ass. Prof.
kozhdub2000@ukr.net

ORCID ID 0000-0001-7332-1727,

V. Gavryushenko, PhD in Psychological Sci.

gavryushenko2008@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-5119-0890,

A. Levenets, PhD in Psychological Sci.

a.e.levenets@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-9253-7224

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

METHODS OF THE MILITARY-PEDAGOGICAL RESEARCH AND DEVELOPMENT

The article authors basing on the analysis of recent publications and the scientific research results of pedagogical and military-pedagogical issues, establish that there are almost no fundamental methodological studies in military-pedagogical science. It is noted that integration processes are observed in the application of methodological tools. The author's team draws readers' attention to the fact that modern military-pedagogical science uses methods of scientific search, which are actively used by such sciences as logic, sociology, psychology, economics and some others. The article describes and provides examples of the application of a number of methods that are used by the above mentioned sciences. Such methods are: the method of expert assessments, which allows to obtain and summarize the opinions of experts on the subject of scientific research; systematisation and classification, which allows to organize many phenomena, processes, and facts; forecasting, which is based on actions to obtain, process and generate information about the future; monitoring, which is a continuous and long-term observing of the course of military-pedagogical events and processes; sociometric method, which is used for intra-group processes diagnostics; content analysis, it is a method of qualitative and quantitative analysis of the content of a document that allows to perform an off-text reality deep analysis; methods of mathematical and statistical processing of the obtained empirical data. In conclusion, the authors note the need for a thorough methodological study of the features of applying the military-pedagogical scientific methods, the results of which would be used as representatives of military-pedagogical theory and practice.

Keywords: method, military-pedagogical scientific research methods, theoretical methods, empirical methods, mathematical and statistical analysis of the obtained data methods.

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.49.13-21>В. Алещенко, д-р психол. наук, проф.
avi1953@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-1560-7318

Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Київ, Україна

**ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ
В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ**

Досліджено актуалізацію проблеми інформаційно-психологічної безпеки особистості в умовах гібридної війни. Наведено нормативно-правові основи інформаційної безпеки як важливої складової безпеки держави. Проаналізовано поняття безпека, національна безпека, інформаційна безпека, інформаційно-психологічна, психологічна безпека. Розкрито основні критерії психологічної безпеки особистості з урахуванням інформаційного впливу. Розглянуто зовнішні та внутрішні фактори психологічних механізмів інформаційного впливу на особистість, суспільство, державу в цілому. Визначено основні суб'єкти та об'єкти інформаційно-психологічного впливу. Актуалізовано питання трансформації психологічної безпеки особистості як наслідку тривалого інформаційно-психологічного впливу. Наведено структурно-функціональну модель інформаційно-психологічної безпеки особистості. Узагальнено та розглянуто теоретико-прикладні аспекти роботи з військовослужбовцями в умовах деструктивних інформаційних впливів, що вимагають обов'язкового врахування органами військового управління ЗСУ, для забезпечення ефективності роботи з військовослужбовцями під час вирішення завдань за призначенням. Виокремлено напрями інформаційно-психологічних атак проти України та наведено класифікацію інформаційно-психологічних загроз. Визначено негативні наслідки інформаційно-психологічного впливу на психіку та наведено ефективні способи протистояння негативному впливу інформаційних потоків. Підкреслено, що підвищенню інформаційно-психологічної безпеки особистості сприяють контроль інформаційного середовища, наванчання населення основам медіаграмотності, проведення заходів щодо захисту інформаційного середовища від зовнішніх негативних впливів тощо.

Ключові слова: інформаційний простір, інформаційно-психологічна безпека, інформаційно-психологічний вплив, морально-психологічний стан, інформаційно- психологічний стрес.

Постановка проблеми. Сучасна епоха характеризується появою війн нового покоління, що мають основною метою не фізичне знищення противника, а досягнення політичних, економічних та соціальних цілей без збройного протистояння військових формувань. Настала епоха "гібридних" війн, у яких пряме збройне втручання не є основною метою, а використовуються нові форми і методи, спрямовані на підрив могутності противника "зсередини". Погоджуємося з висловом К. Клаузевіца – "будь-яка епоха має свої власні війни". Сучасна епоха – не виняток.

Вигідне геополітичне положення України та ряд інших чинників обумовлюють наявність політичних, економічних та інших інтересів з боку сусідньої держави, що характеризується безперервним інформаційно-психологічним впливом на всі сфери діяльності нашої держави. У цьому контексті проблеми забезпечення інформаційно-психологічної безпеки (ІПБ) особистості в умовах гібридної війни з боку Російської Федерації (РФ) набувають усе більшої значущості. З огляду на зовнішні та внутрішні загрози інформаційний простір України став насиченим негативними подіями, що ще більше пригнічує громадян, впливає і на морально-психологічний стан особового складу Збройних Сил України (ЗС України). Повільний розвиток системи стратегічних комунікацій і недосконалість інформаційної політики держави ускладнюють боротьбу проти гібридних загроз, які увійшли в активну фазу. За цих умов важливу роль в ефективності забезпечення національної безпеки держави виконує інформаційно-психологічна безпека особистості, суспільства, держави.

Сьогодні особистість живе і функціонує в інформаційному світі. Проявом гібридної війни в інформаційно-психологічній сфері є постійний вплив засобами вербальної та невербальної комунікації на свідомість і підсвідомість особистості. Загальним джерелом зовнішніх

загроз є інформаційне середовище, яке різними методами подає спотворену інформацію щодо навколишньої дійсності, надає неправдиву інформацію, змінює поведінку індивіда, соціальних груп щодо себе самих, соціуму та держави. Усе це має реальну загрозу для розвитку особистості й суспільства загалом. Маніпулювання свідомістю людей, використання різноманітних засобів і технологій інформаційно-психологічного впливу на них стало досить звичним явищем. В інформаційних атаках на громадян України беруть участь професійні команди, фахівці, які знають, як можна розхитати свідомість особистості і як впливати на її психічний стан, розмивати традиційні духовно-моральні цінності.

Масштабність і потужність сучасних гібридних впливів на психіку особистості актуалізують порушену проблему. Отже, вживання заходів щодо стримування та протидії проявам негативних інформаційно-психологічних впливів як складової гібридної війни на свідомість та підсвідомість особистості, розуміння цих загроз для безпеки особистості, механізмів їхньої дії та можливостей захисту є надзвичайно актуальною проблемою і потребує негайного вирішення не лише на теоретичному рівні. Тому науковий аналіз порушеної проблематики сприятиме кращому розумінню загроз та викиків для України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські науковці видали ряд наукових публікацій, присвячених різним аспектам означеної проблематики (В. Алещенко, М. Корольчук, О. Матеюк, В. Мулява, В. Осьодло, Г. Почепцова, І. Приходько, О. Сафін, В. Телелим, О. Хайрулін, О. Хміляр, О. Юдін). Серед зарубіжних авторів, що займаються цими проблемами, слід зазначити роботи М. Бангеманна, Д. Волкогонова, Є. Доценка, П. Дракера, О. Караяні, Р. Катца, Д. Лайона, В. Лісичкіна, М. Маклюєна, А. Манойла, Дж. Мартіна, С. Расторгуєва, Д. Рісмана, Т. Стоуньєра,

© Алещенко В., 2022

I. Сиромятникова, Д. Тапскотта, Е. Тоффлера, Х. Шрадера та ін. Цю проблему і ми проаналізували в роботах [1, 2]. У працях вищезазначених науковців інформаційна безпека досліджувалась як складова національної безпеки, її невід'ємний компонент. Однак питанню характеристики інформаційно-психологічної безпеки особистості в умовах гібридної війни, на нашу думку, приділялось недостатньо уваги.

Помітним явищем у дослідженні сучасних війн стали монографії "Світова гібридна війна: український фронт" [3] та "Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни" [4], у яких автори розглядають витoki і передумови російської гібридної війни проти України, її прояви на гуманітарному і внутрішньополітичному фронтах та наголошують, що її мета – "деморалізувати громадян, підірвати їхню лояльність, посягти серед них зневіру й паніку, спричинивши у такий спосіб розлад та руйнацію всіх соціальних інституцій, у тому числі інституції державності" [4, с. 19].

Сьогодні існують також альтернативні погляди на інформаційно-психологічну безпеку. На думку фахівців Johns Hopkins University & Imperial College London існує когнітивна безпека людської свідомості. Її мета полягає в оцінці не лише того, що думає людина, а й того, як вона думає і діє. За успішної реалізації заходів когнітивної безпеки реалізується індивідуальна та групова емоційна стійкість [5].

Мета дослідження – виявлення негативних проявів впливу гібридних форм і способів сучасного інформаційного простору на людську психіку та формулювання відповідних пропозицій щодо забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз досліджень зарубіжних і вітчизняних науковців показує, що достатньо обґрунтованим є висновок, – до змісту інформаційної безпеки долучаються і проблеми ІПБ особистості. Проблеми захисту психіки, персональних даних, фінансових інструментів людини в контексті боротьби з інформаційними загрозами, кіберзлочинами є важливим завданням як для кожної людини, так і в цілому для держави. Серед дослідників поширено підхід – інформаційно-психологічну безпеку особистості розглядати у сфері *інформаційної безпеки* (ІБ). Проте, на нашу думку, доцільним буде її виокремлення від інформаційної в самостійний напрям та необхідність активної розробки зазначеної проблематики. Варто побудувати принципову модель ІБ особистості в представленому вигляді (рис. 1).

Основними компонентами концептуальної моделі ІБ особистості можна вважати: об'єкт загрози – особистість (зазіхання на життя, здоров'я, свободу, загрози за відповідними властивостями інформації); джерела загрози; напрями захисту (нормативно-правовий, організаційний, інженерно-технічний); способи захисту; способи захисту об'єкта загрози – усі інформаційні ресурси держави, суспільства або громадян, які підлягають захисту згідно з визначеною політикою безпеки та чинним законодавством.

Розглядаємо сутність безпеки особистості як найвищу цінність держави, як можливість задоволення

потреб, функціонування та розвитку особистості, відсутність загроз життєво важливим інтересам людини: її життю, здоров'ю, добробуту, свободи, її гідності. Своєчасним вважаємо сформулювати ключові поняття, базуючись на методології як українських, так і зарубіжних фахівців.

Тлумачний словник української мови [6] визначає безпеку як стан, коли кому-небудь або чому-небудь ніщо не загрожує. Рівень особистої безпеки залежить насамперед від самої людини: як вона вміє передбачати небезпеки й уникати їх, раціонально діяти в небезпечній ситуації, від її характеру й особистих якостей. Аналіз змісту терміна "безпека" показує, що в суспільній свідомості це поняття асоціюється не так з "відсутністю загроз", як зі станом, почуттями та переживаннями людей. Загалом поняття "безпека" отожднюється зі станом особистості та почуттям відсутності тривоги чи стурбованості, упевненості, стабільності.

Визначення наштовхує нас на детальний розгляд поняття "національна безпека", який, на нашу думку, охоплює як рівноправні складові терміни "державна безпека", "інформаційна безпека", "інформаційно-психологічна безпека особистості", "психологічна безпека особистості". Очевидно, що **національна безпека** – це надзвичайно складна багаторівнева функціональна система, у якій безперервно відбуваються процеси взаємодії та протидії життєво важливих інтересів держави, суспільства та особистості із загрозами цим інтересам – і внутрішніми, і зовнішніми [7] або реалізованість життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави в різних сферах їхньої життєдіяльності в умовах впливу внутрішніх і зовнішніх загроз [8].

Інформаційна безпека – важлива складова національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави. Слід зазначити, що інформаційна безпека є не лише самостійною складовою національної безпеки, але й складовою інших сфер національної безпеки держави, спрямованою на забезпечення національних інтересів у цих сферах [9]. Згідно зі ст. 17 Конституції України забезпечення інформаційної безпеки держави стоїть на одному рівні із захистом суверенітету й територіальної цілісності України, забезпеченням її економічної безпеки як найважливішими функціями держави [10].

Інформаційна безпека особистості – це стан людини, у якому його особистості не може бути завдано істотної шкоди шляхом здійснення впливу на навколишній інформаційний простір. Під інформаційно-психологічною безпекою розуміють стан захищеності громадян, окремих груп та соціальних верств, масових об'єднань людей і населення загалом від негативних інформаційно-психологічних впливів.

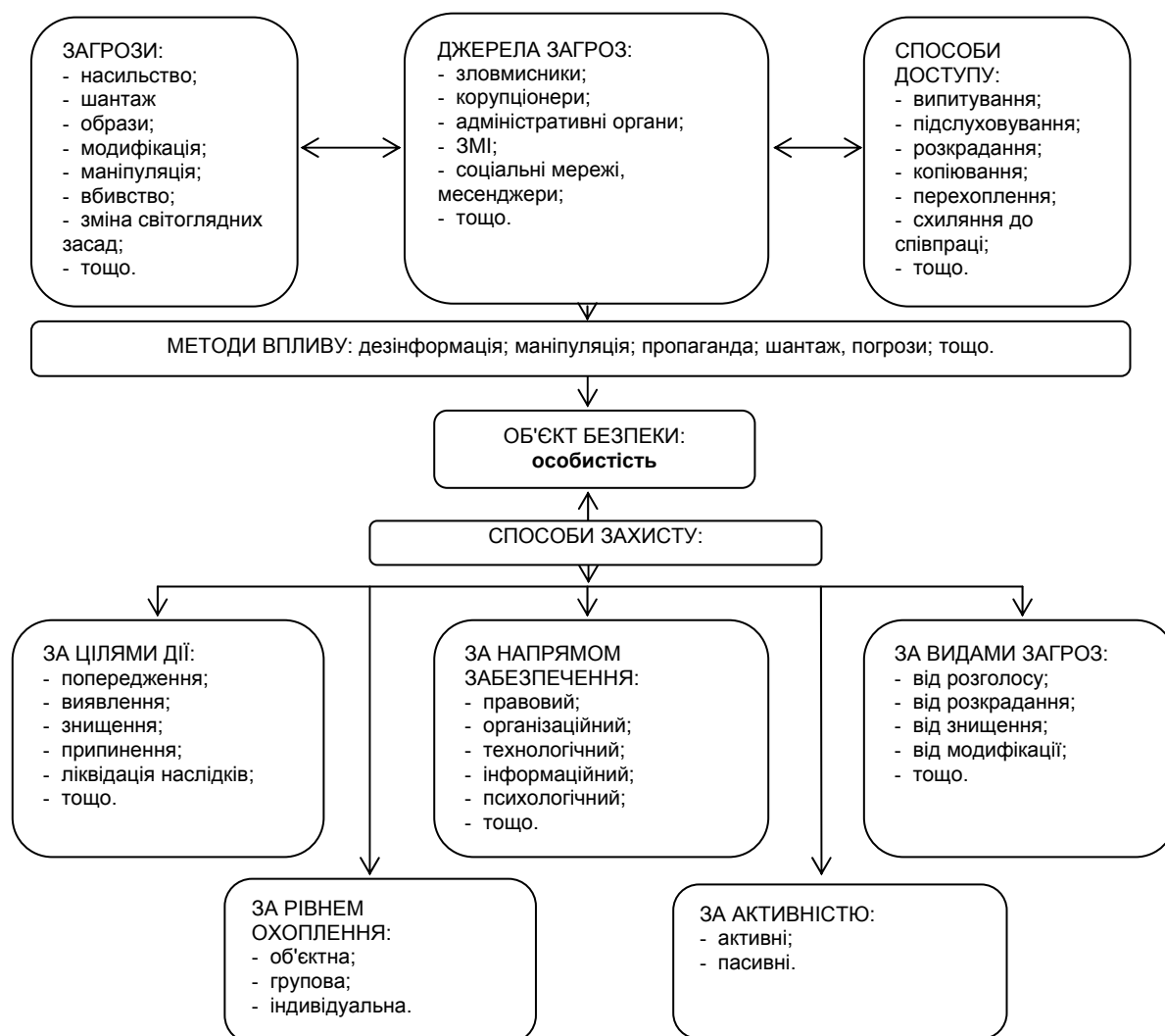

Рис. 1. Концептуальна модель інформаційної безпеки особистості

Отже, інформаційна безпека особистості, суспільства та держави характеризується ступенем їхньої захищеності, стійкістю головних сфер життєдіяльності щодо небезпечних інформаційних впливів. Інформаційна безпека визначається здатністю нейтралізувати такі впливи. Загальноприйнятим є таке визначення інформаційної безпеки як стан захищеності життєво важливих інтересів громадян, суспільства та держави в інформаційній сфері [2].

Під психологічною безпекою особистості розуміємо позитивне самовідчуття людини, її емоційне, інтелектуальне, особистісне та соціальне благополуччя в конкретних соціально-психологічних умовах, а також відсутність ситуацій нанесення психологічної травми особистості та обмеження її прав. Психологічну безпеку також розглядають у вигляді цілісної системи процесів, результатом яких є відповідність потреб, цінностей, можливостей суб'єкта характеристикам реальної дійсності. Різні складові системи можуть виступати як компоненти її розвитку.

Інформаційно-психологічна безпека особистості (ІПБ) – це захищеність психіки і свідомості людини від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання свідомістю, дезінформування, спонукання до образ, самогубства тощо. Інформаційно-психологічну безпеку

визначають і як стан захищеності індивідуальної, групової й суспільної свідомості та соціальних суб'єктів різних рівнів від впливу негативних інформаційних факторів, які викликають дисфункціональні соціальні процеси. Таким чином, ІПБ особистості покликана захистити особистість і суспільство від деструктивного інформаційного впливу (рис. 2).

Отже, під **інформаційно-психологічною безпекою** сьогодні прийнято розуміти стан захищеності громадян, їхніх окремих груп і соціальних верств, а також населення в цілому від інформаційно-психологічних впливів, що здійснюються шляхом впровадження деструктивної інформації у свідомість та (або) у підсвідомість людини, що призводить до неадекватного сприйняття ним дійсності.

С. Лихачов розглядає інформаційно-психологічну безпеку як стан захищеності інтересів особистості, суспільства та держави, за якого забезпечується неможливість завдання шкоди духовній сфері людини, культурним надбанням суспільства через використання негативних інформаційно-психологічних впливів [11].

Слід зазначити, що не існує уніфікованих загальноприйнятих визначень вказаного вище ланцюга понять. Проведемо деякі посилання на нормативно-правову базу. В Основному законі України (ст. 17 Конституції) забезпечення інформаційної безпеки України як скла-

дника державної безпеки чітко визначено: забезпечення економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Проте повноваження та функції дер-

жавних органів, а саме в частині забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості, залишаються неконкретизованими [10].

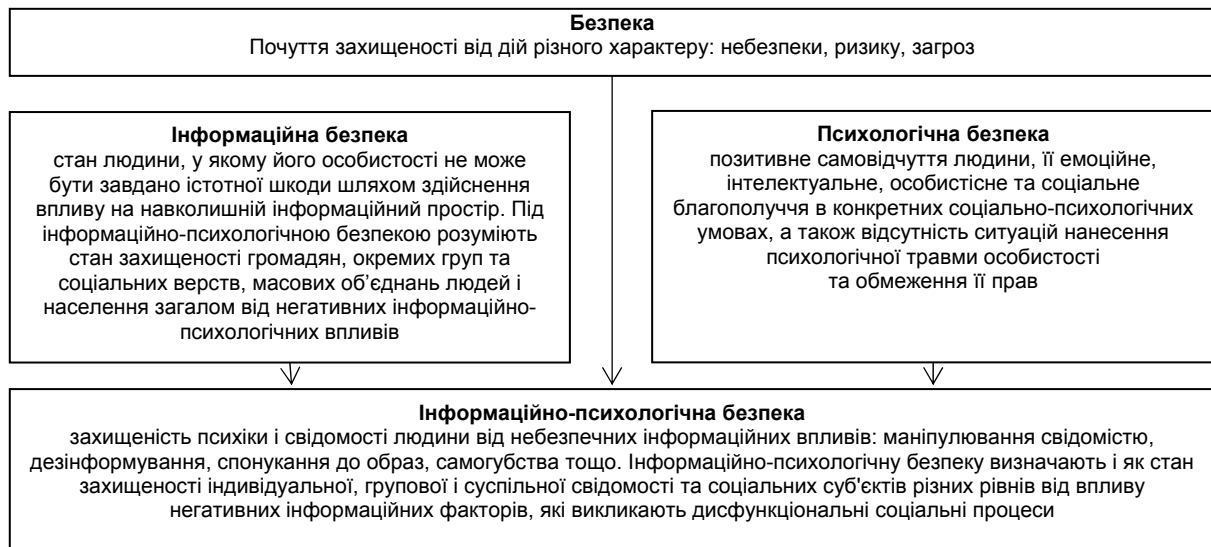

Рис. 2. Інформаційно-психологічна безпека особистості

Закон України "Про національну безпеку України" у ч. 4 ст. 3 формулює, що державна політика у сферах національної безпеки й оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо [8]. Стратегія національної безпеки України [12], а також Стратегія воєнної безпеки України [8], Стратегія інформаційної безпеки [13] визначають актуальні виклики та загрози інформаційній безпеці України в інформаційній сфері, але не наголошують, що одне з головних завдань сучасної держави має бути забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості, захищеність її психіки та свідомості від негативних інформаційних впливів: маніпулювання, дезінформації.

У Стратегії кібербезпеки України, що є базовим документом у сфері кібербезпеки, взагалі не наводиться понятійно-категорійний апарат [14]. Доктриною інформаційної безпеки України визначено, що національними інтересами України в інформаційній сфері є життєво важливі інтереси особи: забезпечення конституційних прав і свобод людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації; забезпечення конституційних прав людини на захист приватного життя; захищеність від руйнівних інформаційно-психологічних впливів. Разом з тим відсутнє визначення поняття інформаційно-психологічна безпека особистості [15].

З метою досягнення цілей та завдань Стратегії національної безпеки України, протидії поточним і прогнозованим загрозам національній безпеці та національним інтересам України в інформаційній сфері, забезпечення інформаційної безпеки України, ефективної протидії пропаганді, деструктивним дезінформаційним впливам та кампаніям, недопущення маніпулювання громадською думкою утворено Центр протидії дезінформації як робочий орган Ради національної безпеки та оборони України [16]. Зокрема, Міністерство оборони України має організувати і забезпечувати: протидію спеціальним інформаційним операціям, спрямованим

проти ЗСУ та інших військових формувань; супроводження інформаційними засобами виконання завдань оборони України, прогалини законодавчого поля у сфері інформаційної безпеки.

Отже, аналіз наведеної законодавчої бази показав, що основу інформаційно-психологічної безпеки можна розкрити такою, яка перебуває у стані нормативно-правового формування, і тому є потреба в нормативному визначенні поняття "інформаційно-психологічна безпека особистості", яке має бути засноване на відповідних організаційно-психологічних умовах і включати:

- належний рівень теоретичної та практичної підготовки особистості, за якого досягається захищеність і реалізація її життєво важливих інтересів;
- здатність держави створити умови для гармонійного розвитку та задоволення потреб особистості в інформації незалежно від наявності інформаційних загроз;
- забезпечення, розвиток та використання інформаційного середовища на користь особистості;
- захищеність від різноманітних інформаційних загроз.

Сферою активного пізнання в гібридній війні виступає вектор інформаційних впливів на особистість, спрямований на формування деструктивних установок. Це явище отримало назву деструктивний *інформаційно-психологічний вплив* (ІПВ) і трактується як вплив інформації на психіку та свідомість людини, що призводить до неадекватного відображення оточуючої дійсності і як наслідок зміни поведінки [17].

Основними суб'єктами у сфері забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості є: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, ЗСУ, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України тощо.

Ураховуючи специфіку діяльності вказаних органів влади, основну мету їхнього створення і чисельність апарату, можна зробити висновок, що вищезазначені органи державного управління можуть ефективно забезпечувати переважно загальнодержавні ідеологічні та захисні заходи від інформаційних загроз суспільству, державі. Поряд із цим забезпечити належний інформаційно-психологічний захист кожної особистості та підвищення, як було зазначено, її власних ресурсів шляхом організаційних, соціальних, психологічних, педагогічних та інших заходів вищевказані суб'єкти інформаційної безпеки фізично не спроможні.

Основними суб'єктами ІПВ є: особи, які приймають рішення, і насамперед військово-політичне керівництво держави; окремі індивіди, військовослужбовці та цивільне населення, у тому числі, дружніх та нейтральних держав; політичні партії; громадські та релігійні організації, меншини; певні соціальні групи (інтелігенція, підприємці, домогосподарки тощо).

Сучасні теорія та практика визначають, що **до основних об'єктів ІПВ належать:** духовний стан особистості; умови та фактори, що забезпечують розвиток усіх сфер життєдіяльності особистості та суспільства; мовне середовище; соціальні, ідеологічні та політичні орієнтири; соціальні зв'язки; психофізичні фактори, що виявляються у вигляді фізичних, хімічних та інших впливів

природного, антропогенного та техногенного походження; генофонд народів, що населяють державу.

Необхідно чітко розуміти, що інформація, яка несе психологічну загрозу, небезпеку, за своєю сутністю не відповідає моральним нормам і є маніпулятивною, часто викликає в людини стан психічної напруги, тривоги, страху, інформаційно-психологічний стрес, психічний розлад та інші психофізіологічні порушення. Тривалий інформаційний вплив, що перевищує допустиму для конкретної людини межу, спонукає інформаційне перевантаження психіки та призводить до втоми нервових центрів, послідовних реакцій на подразники. Це призводить до послаблення супротиву організму, порушення нормальних фізіологічних функцій, зниження працездатності, виникнення почуття безпорадності та сугестивності. За "успішного" здійснення ІПВ на індивідуальну та суспільну свідомість досягається головне завдання – зміна світоглядних засад суспільства, його духовних цінностей та моральних орієнтирів. Формуються спотворені уявлення та потреби, одночасно нав'язуються чужі ідеали. Відбувається трансформація психологічної безпеки особистості, що може призвести до психічних розладів. Саме тому психологічна безпека особистості та суспільства має займати особливе місце в державній політиці. Структурну схему трансформації психологічної безпеки людини показано на рис. 3.

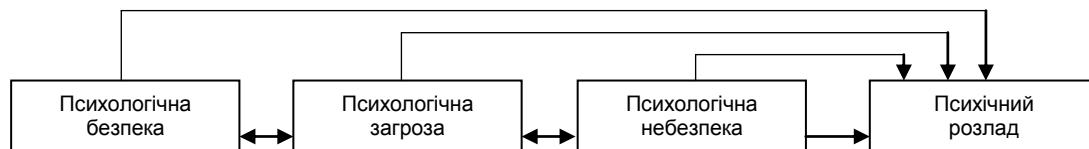

Рис. 3. Структурна схема трансформації психологічної безпеки особистості

Розглядаючи інформаційно-психологічну безпеку особистості як складову інформаційної безпеки, зазначимо, що під **психологічною безпекою** розуміємо позитивне самовідчуття людини, її емоційне, інтелектуальне, особистісне та соціальне благополуччя в конкретних соціально-психологічних умовах, а також відсутність ситуацій нанесення психологічної травми особистості та обмеження її прав. Забезпечення психологічної безпеки – це сукупність дій та заходів суб'єктів безпеки, спрямованих на досягнення стану захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави.

Таким чином, забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості має бути виокремлена із загальної сфери інформаційної та психологічної безпеки та буде залежати від вивчення стресових чинників, постстресових розладів, реабілітаційних заходів у разі трансформації психологічної безпеки особистості.

Критеріями ІПБ особистості в суб'єктивному плані виступають її ресурси, рівень захищеності якої від інформаційного впливу залежать від таких внутрішніх факторів:

1) сформованість уявлень про інформаційно-психологічну безпеку (адекватність знань сприяє сві-

домому формуванню захисних механізмів від інформаційних загроз);

2) рівень критичності мислення (здатність піддавати всебічному аналізу різну інформацію з метою з'ясувати ступінь її логічності та ефективності застосування в цій ситуації);

3) ступінь психологічної стійкості (суб'єктивна готовність не піддаватися і не підкорятися інформаційному впливу) [18].

Ураховуючи вищезазначене, можна представити модель інформаційно-психологічної безпеки особистості, де послідовно відображені джерела інформаційних ризиків, особливості інформації, її вплив та задіяння ресурсів особистості. З урахуванням джерел інформаційних ризиків, особливостей інформації та її впливів на особистість, а також компонентів психіки особистості, її ресурсів, можна визначити рівні інформаційно-психологічної безпеки: високий, середній, низький (рис. 4).

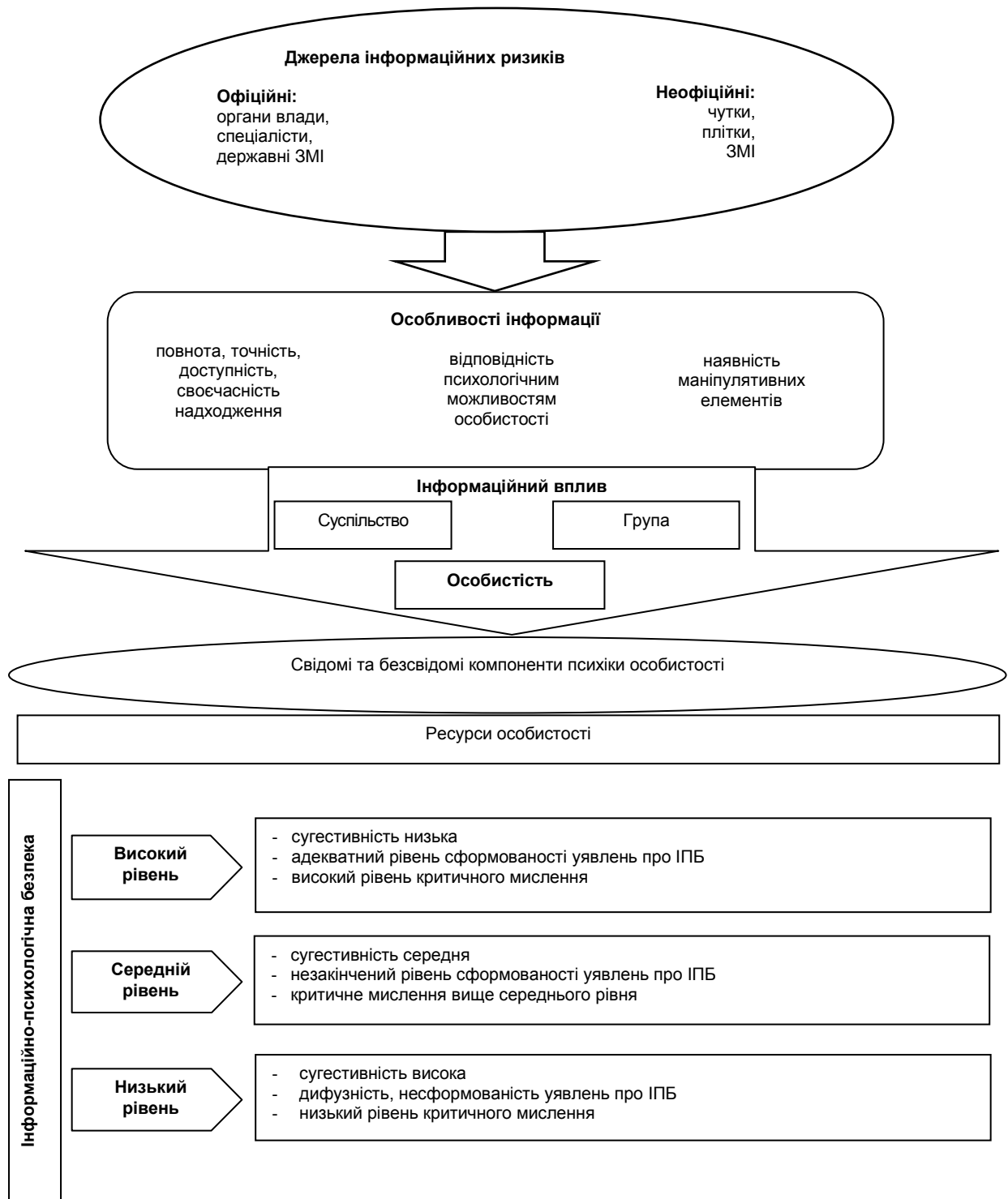

Рис. 4. Модель інформаційно-психологічної безпеки особистості

Поділяючи погляди В. Гусарова, виокремимо такі напрями інформаційно-психологічних атак проти України:

1) широке застосування підконтрольних засобів масової інформації (у теле-, радіо- та Інтернет-просторі), ведення за їхньою допомогою пропаганди та створення необхідного сприятливого інформаційно-психологічного фону на території України, зокрема з метою здійснення дезінформації, нагнітання обстановки, виправдання агресії, деморалізації патріотично налаштованих кіл українського суспільства;

2) нав'язування думок про неспроможність української влади керувати державою та приймати раціональні рішення; формування негативних суджень щодо воєнно-політичного керівництва України та про те, що хаотичні бойові дії призводять до невинуватих жертв;

3) поширення поглядів про те, що українська армія на сході України деморалізована та неспроможна вести бойові дії, а також про недовіру особового складу до керівництва;

4) нав'язування думки про те, що Україна не обійдеться без російського газу і сторонам необхідно повернутися до перегляду газових контрактів;

5) виключення з радіопростору на підконтрольних РФ територіях загальнодержавних українських теле- й радіоканалів, взяття під контроль регіональних (місцевих) засобів масової інформації тощо;

6) застосування пропагандистських підрозділів в інформаційних та соціальних мережах (на форумах, у соціальних групах, Інтернет-спільнотах) [19].

Розроблення заходів забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості без їхнього реально-го втілення та виконання, належного врахування інформаційно-психологічних загроз на рівні держави не призведе до належного захисту особистості, суспільства та держави (табл. 1).

Таблиця 1. Класифікація інформаційно-психологічних загроз

Інформаційно-психологічні загрози				
За наслідками	За методами	За засобами	За об'єктами	За джерелами
В індивідуальній свідомості; у колективній свідомості; у масовій свідомості.	Дезінформація Маніпуляція Пропаганда Шантаж Кризове управління	Державний та спеціальний зв'язок Телерадіомовлення Інтернет, соціальні мережі Друківані ЗМІ Телефон, телеграф, пошта Кіно- і відеопродукція Видавництва і друкарні Бібліотеки й архіви Музеї та експозиції Реклама Виставки тощо	Інтелігенція Службовці, військовослужбовці Підприємці Молодь Пенсіонери Безробітні й ін. соціальні групи	Окремі особи Соціальні групи Суспільство Органи влади держави

На сьогодні питання визначення та класифікації загроз деструктивного ІПВ на індивідуальну та суспільну свідомість є актуальним науковим та прикладним завданням. Особливого значення проблеми інформаційно-психологічної безпеки особистості набувають в умовах виконання обов'язків військової служби. Об'єктом особливого інформаційно-психологічного впливу залишаються свідомість і психіка особового складу ЗС України. Військовослужбовець, будучи повноправним членом суспільства, піддається тим самим деструктивним інформаційно-психологічним впливам як і кожна людина. Проте специфіка виконуваних завдань визначає значущість питань захисту військовослужбовців від ІПВ, оскільки така дія може суттєво підірвати всю систему військової безпеки держави.

Негативними наслідками ІПВ на особовий склад ЗС України в умовах гібридної війни слід вважати:

- розмивання відчуття гордості за свою державу, належності до її збройних сил, підриву переконаності військовослужбовців у необхідності виконувати свій конституційний обов'язок по захисту Українського народу, своєї землі;
- зниження морально-психологічного стану, створення обстановки невпевненості, сумнівів особового складу щодо власного майбутнього, майбутнього збройних сил і держави, послаблення волі до проведення конструктивних реформ, а у воєнний час до збройного опору;
- розкол військових колективів за політичними, релігійними, етнічними, службовими та іншими мотивами, протиставлення солдатського й офіцерського складу;
- погіршення боєздатності частин і підрозділів за рахунок пониження службової активності, дезертирства, симуляції хвороби, ухилення від виконання наказів командирів, зради, колювань і сумнівів у надійності зброї, у придушення волі, створення спотвореної картини бойових дій, бойової обстановки;
- невірне сприйняття військовослужбовцями наявних загроз національній безпеці, дійсних планів і намірів противника.

Ефективними способами протистояння негативному впливу інформаційних потоків є:

моніторинг інформаційного простору, прогнозування та виявлення інформаційних загроз національній безпеці держави у воєнній сфері;

- розвиток і функціонування системи стратегічних комунікацій сил оборони;
- здійснення правових, організаційних, технічних, інформаційних та інших дій щодо забезпечення власної інформаційно-психологічної безпеки, у тому числі, захисту єдиного інформаційного середовища сил оборони, зокрема в місцях дислокації, розгортання та застосування угруповань, військових частин та підрозділів ЗСУ, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України;
- зв'язки з українськими та іноземними засобами масової інформації щодо висвітлення ситуації в районах здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії РФ у Донецькій та Луганській областях;
- протидію інформаційним операціям та іншим заходам інформаційного впливу, спрямованим проти ЗСУ та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України;
- донесення достовірної інформації до військовослужбовців ЗСУ, інших складових сил оборони;
- визначення та розробка як один з основних індикаторів (показників) стану національної безпеки такого інтегрованого критерію, як морально-психологічний стан громадян країни (об'єктивно відображає рівень підтримки громадянами державної політики чинної влади), і показників його оцінки (рівень деструктивного зовнішнього та внутрішнього інформаційного впливу);
- підготовки фахівців у сфері інформаційно-психологічного протистояння, розвиток міждисциплінарних наукових і навчальних програм за профілем соціальних комунікацій та інформаційно-психологічної безпеки [13].

Висновки. Набуло подальшого розвитку питання інформаційно-психологічної безпеки особистості в умовах гібридної війни, яке постає як нагальна проблема, і потребує комплексного та системного вирішення. Інфо-

рмаційно-психологічна сфера є ключовим виміром гібридної війни. З огляду на активне використання РФ форм і методів гібридної війни першочерговим завданням стає вироблення ефективної системи захисту особистості від негативних ІПВ, забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості і суспільства. Основним результатом роботи варто вважати розробку концептуальної моделі інформаційно-психологічної безпеки особистості, яка поєднала у собі існуючі підходи і врахувала напрацювання авторів у попередніх працях. Наголосимо, що одним із першочергових заходів забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості є розробка та прийняття закону "Про психологічний захист населення" для регулювання негативного впливу на психологічне здоров'я людини.

Перспективи подальших досліджень. Для протидії деструктивним ІПВ гібридній війні в Україні потрібна взаємодія відповідних органів державної та місцевої влади, наукового та експертного середовища. Перспективними необхідно визначити теми та проекти, що виконуються науковими установами:

- з розвитку форм, способів і методики впливу на свідомість (підсвідомість), психічний стан людини;
- подальших розвідок технологій психологічного захисту від негативного ІПВ населення й особового складу ЗС України;
- формування та обґрунтування підходів до вдосконалення системи МПЗ у ЗС України в період наростання воєнної загрози.

Основним результатом діяльності щодо забезпечення інформаційної безпеки особистості має бути збереження здатності військ (сил) і населення до ефективних дій в умовах ІПВ противника.

Список використаної літератури

1. Алещенко В.І. Інформаційно-психологічний вплив у ході збройної боротьби. *Вісн. Київ. Нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*, 2018. № 1(38). С. 6–11 [in Ukrainian].
2. Алещенко В.І. Особливості сучасних психологічних операцій Російської Федерації в умовах гібридної війни. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*, 2019. Київ. № 3 [in Ukrainian].
3. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В.П. Горбуліна. Нац. ін-т стратег. досліджень. Київ : НІСД, 2017. 496 с. [in Ukrainian].
4. Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни : монографія / Олександр Степанович Власюк, Сергій Володимирович Кононенко, Нац. ін-т стратег. досліджень. Київ : НІСД, 2017. 302 с. [in Ukrainian].
5. Протидія когнітивній війні: інформованість і стійкість. Johns Hopkins University & Imperial College London. NATO REVIEW. URL : <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2021/05/20/protidya-kognitivn-vjn-nformovanst-stjks/index.html> (дата звернення: 09.02.2022).
6. Тлумачний словник української мови. У 4 т. / Уклад. : Б. Грінченко. Київ : 1907–1909. Т. 1. С. 43 [in Ukrainian].
7. Стратегія воєнної безпеки України : Указ Президента України від 25 березня 2021 р. № 121/2021. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (дата звернення: 04.01.2022).
8. Дузь-Крытченко О.П. та ін. Основи стратегії національної безпеки та оборони держави : підруч. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : НУОУ ім. Івана Черняховського, 2015. 620 с. [in Ukrainian].
9. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 04.01.2022).
10. Конституція України : Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення: 04.01.2022).
11. Лихачов С.В. Інформаційно-психологічна безпека як складова національної безпеки України. *Наук. вісн. 2 (1) '2012. Львів. держ. ун-ту внутрішніх справ*. С. 103–108 [in Ukrainian].
12. Стратегія національної безпеки України. Затв. Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 04.01.2022).
13. Стратегія інформаційної безпеки. Затв. Указом Президента України від 28 грудня 2021 р. № 685/2021. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069> (дата звернення: 04.01.2022).

14. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 р. "Про стратегію кібербезпеки України" : Указ Президента України. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016> (дата звернення: 04.01.2022).

15. Доктрина інформаційної безпеки України : Указ Президента України від 25.02.2017 р. № 47/2017 / Президент України. Офіц. вісн. Президента України. 2017. № 5. С. 15 [in Ukrainian].

16. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 р. "Про створення Центру протидії дезінформації" : Указ Президента України від 19 березня 2021 р. № 106/2021. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/1062021-37421> (дата звернення: 04.01.2022).

17. Історія інформаційно-психологічного протиборства : підруч. / Я.М. Жарков та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., засл. юриста України Є.Д. Скулиша. Київ : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. 212 с. [in Ukrainian].

18. Панченко О.А., Кабанцева А.В. Людська психіка в інформаційній небезпеці. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. Т. 31 (70). № 3. 2020. С. 226–233 [in Ukrainian].

19. Гусаров В. Кремль розпочав нову інформаційну операцію проти України. *Українська правда*. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2014/09/3/7036659/>.

References

1. Aleshchenko VI Information and psychological influence during the armed struggle. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*, № 1 (38). 2018. P.6–11.
2. Aleshchenko VI Features of modern psychological operations of the Russian Federation in the conditions of hybrid war. "Modern information technologies in the field of security and defense." *Kyiv*. № 3/2019.
3. World Hybrid War: the Ukrainian front / For the general. ed. VP Gorbulin. *National Institute for Strategic Studies*. Kyiv: NISS, 2017. 496 p.
4. Kremlin aggression against Ukraine: reflections in the context of war: monograph / A. S. Vlasyuk, S.V. Kononenko, *Nat. Inst. of Strategists*. research. Kyiv: NISS, 2017. 302 p.
5. Counteracting cognitive warfare: awareness and resilience. Johns Hopkins University & Imperial College London. *NATO REVIEW*. Website. URL : <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2021/05/20/protidya-kognitivn-vjn-nformovanst-stjks/index.html> (access date: 09.02.2022).
6. Explanatory dictionary of the Ukrainian language: in 4 volumes / Compiled by: B. Hrinchenko. *Kyiv*: 1907-1909. T. 1. Pp. 43.
7. Military Security Strategy of Ukraine. Approved Decree of the President of Ukraine of March 25, 2021 № 121/2021. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (access date: 04.01.2022).
8. OP Duz-Krytchenko and others. *Fundamentals of national security strategy and state defense: textbook. – 3rd ed., Reworked. and ext. – K. : NUOU them. Ivan Chernyakhovskiy*, 2015. 620 p.
9. "On National Security of Ukraine": *Law of Ukraine of June 21, 2018 № 2469-VIII*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (access date: 04.01.2022).
10. Constitution of Ukraine: *Law of 28.06.1996 №254k / 96-VR*. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (access date: 04.01.2022).
11. Likhachev SV Information and psychological security as a component of national security of Ukraine. *Scientific Bulletin 2 (1) '2012*. Lviv State University of Internal Affairs. C.103-108.
12. National Security Strategy of Ukraine. Approved Decree of the President of Ukraine of September 14, 2020 № 392/2020. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (access date: 04.01.2022).
13. Information security strategy. Approved Decree of the President of Ukraine of December 28, 2021 № 685/2021. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069> (access date: 04.01.2022).
14. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of January 27, 2016 "On the Cyber Security Strategy of Ukraine": Decree of the President of Ukraine. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016> (access date: 04.01.2022).
15. Doctrine of Information Security of Ukraine: Decree of the President of Ukraine of 25.02.2017 № 47/2017 / President of Ukraine. *Official Gazette of the President of Ukraine*. 2017. № 5. Pp. 15.
16. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of March 11, 2021 "On the establishment of the Center for Combating Disinformation": Decree of the President of Ukraine of March 19, 2021 № 106/2021. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/1062021-37421> (access date: 04.01.2022).
17. History of information and psychological confrontation: textbook. / YM Zharkov and others; for the head ed. Ph.D., Prof., Assoc. lawyer of Ukraine ED Skulish. *Kyiv*: Nauk.-ed. Department of the National Security Service of Ukraine, 2012. 212 p.
18. Panchenko OA, Kabantseva AV The human psyche is in informational danger. *Scientific notes of TNU named after VI Vernadsky. Series: Public Administration*. Volume 31 (70) № 3 2020. pp. 226–233.
19. Gusarov V. The Kremlin has launched a new information operation against Ukraine. *Ukrainian Pravda*. Website. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2014/09/3/7036659/>.

Надійшла до редколегії 04.02.22

V. Aleshchenko, Dr of Psychological Sci., Prof.
avi1953@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-1560-7318
Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine, Kyiv, Ukraine

INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL SECURITY OF A PERSON IN THE HYBRID WARFARE CONDITIONS

The article reveals the actualization of the problem of information and psychological security of the individual in a hybrid war. The normative and legal bases of information security as an important component of state security are given. The concepts of security, national security, information security, information-psychological, psychological security are analyzed. The basic criteria of psychological security of the person taking into account information influence are opened. External and internal factors of psychological mechanisms of informational influence on the individual, society, the state as a whole are considered. The main subjects and objects of information and psychological influence are identified. The issue of transformation of psychological security of the individual as a consequence of long-term information and psychological influence is actualized. The structural and functional model of information and psychological security of the individual is given. Theoretical and applied aspects of work with servicemen in the conditions of destructive information influences are summarized and considered. The directions of information and psychological attacks against Ukraine are singled out and the classification of information and psychological threats is given. The negative consequences of information-psychological influence on the psyche are determined and effective ways of counteracting the negative influence of information flows are given. It is emphasized that the control of the information environment, teaching the population the basics of media literacy, taking measures to protect the information environment from external negative influences, etc. contribute to improving the information and psychological security of the individual.

Keywords: information space, information-psychological security, information-psychological influence, moral-psychological state, information-psychological stress.

УДК 340.12

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.49.22-26>Н. Волошина, канд. філос. наук, доц.
voloshka68@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-9966-9796

Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського", Київ, Україна,
І. Пампуха, канд. техн. наук, доц.

pamp@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-4807-3984,

Л. Жогіна, наук. співроб.

ORCID ID 0000-0002-3434-5889

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МЕНТАЛІТЕТ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ

Обґрунтовано актуальність висвітлення сутності, змісту і структури менталітету українського народу, проаналізовано різні підходи вітчизняних і зарубіжних авторів на сутність, змістовні складники, структуру менталітету. Розглянуто історію становлення наукових пошуків світових учених, показано зв'язок менталітету з архетипом – сховищем латентних шарів пам'яті людства, що є формою колективного несвідомого (надособистісно-транс-персонального) початку людської психіки. Показано, що загальним для дослідників менталітету є прагнення охарактеризувати ледь помітні особливості культури, етнічну і соціальну зумовленість образу мислення, стереотипи поведінки, виокремлення тих явищ суспільного життя, які зазвичай складно пояснити раціонально. Запропоновано авторське розуміння менталітету: це стійка сформована протягом усієї історії людства система внутрішніх свідомих і підсвідомих соціокультурних установок людської спільноти, що формується та змінюється як під зовнішнім впливом економічних, політичних, соціальних, культурних чинників, так і шляхом генетично обумовленого саморозвитку, проявляється в поведінці людини або великої соціальної групи на рівні автоматизму. Показано, що проявом менталітету конкретного етносу є етноменталітет, який містить такі базові елементи: колективну пам'ять; соціальні уявлення, установки і відносини; колективні емоції, почуття і настрої, що закріплюють їх; норми, цінності та ідеали; етнонаціональний характер і темперамент; мову; ментальні репрезентації культури; стиль мислення і соціально-сприйняття; поведінкові зразки; етнічну і національну ідентичність. Розглянуто структуру менталітету, яка містить такі компоненти: а) соціокультурний компонент; б) психологічний компонент на рівні соціальної психології ("національний" і "соціальний" характер) та на рівні індивідуальної психології (конкретний прояв соціально-психологічних, національних установок у кожного індивіда); в) цивілізаційний компонент, який є інтелектуальним забезпеченням цивілізації.

Ключові слова: історія менталітету, сутність менталітету, структура менталітету.

Постановка проблеми. За сучасного державотворення в Україні проблема менталітету і ментальності українців набуває актуальності та гостроти. Таке становище зумовлене: а) гібридною війною Росії проти нашої держави; б) психозом російського уряду і залякуванням широкомасштабним вторгненням на територію незалежної України, можливим розв'язанням широкомасштабної війни, пов'язаними з недопущенням українського народу до цивілізованого самостійного розвитку у членстві з країнами Європейського Союзу і НАТО; в) інформаційно-пропагандистськими атаками на свідомість пересічного українського громадянина.

РФ використовує весь наявний арсенал засобів "гібридної" війни – від інформаційно-пропагандистської експансії, економічного, енергетичного тиску та дискредитації Києва на світовій арені до підривних, шпигунсько-диверсійних дій на території нашої держави, підбурювання сепаратистських настроїв у регіонах і масованих кібератак на державні електронні мережі. Кінцевою метою гібридної війни є знищення ментальної самобутності українського народу, повернення його до рабської залежності від російського "самодержця" і ліквідація державної самостійності України. За цих умов, незважаючи на популярність у науковій і публіцистичній літературі в науковому середовищі ще не сформоване єдине розуміння сутності, змісту і структури менталітету українського народу. Мабуть саме це зумовлює прагнення замінити поняття менталітету іншими термінами на кшталт: національний характер, психологічний склад, дух народу, тип мислення тощо. Спроба узагальнення різноманітних поглядів на сутність і зміст менталітету, вироблення пропозицій щодо його подальшого дослідження обумовили вибір зазначеної теми статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу приділено висвітленню проблеми менталітету в науковому середовищі. Підтвердженням цього може слугувати кількість фундаментальних праць, статей, розміщених у часописах та на різних сайтах мережі Інтернет, наукових досліджень на рівні дисертацій. Умовно роботи щодо менталітету запропоновано розподілити за науковими напрямками: історичним, філософським, психологічним, правовим. Першою спробою системного вивчення ментальних змін українства в імперську добу стало фундаментальне дослідження сучасних істориків Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія "Ментальний вимір української цивілізації" (2017). У роботі окреслено роль творчості Т. Шевченка щодо початку ментальних трансформацій українства в імперську добу. Із поширенням у суспільстві антропософії Кобзаря значних змін зазнали всі складники українського менталітету.

Історики зазначають, що Т. Шевченко запропонував новий погляд на буття українського народу, заснований на вірі в майбутнє української нації, невичерпні сили людини, мудрість, свободу, пробудження гідності. Із творчістю поета на зміну інтровертності поступово приходить екстравертність, уявлення про колективне "ми", яке стає основою самосвідомості українців. Автори висвітлюють роль Першої світової війни в консолідації українців, котрі спочатку воювали по різні боки. Братання на фронті, на думку авторів, вплинуло на формування єдиного менталітету.

Мислитель-публіцист, історик в еміграції, офіцер армії УНР Є. Маланюк характеризував менталітет українців таким чином: "На українському суходолі зродилася вдача покірлива, безхребетна, з плебейськими нахилами... Викликає подив невичерпний запас рабських почуттів. Це знак біди... У Європі панівні риси чоловіків –

© Волошина Н., Пампуха І., Жогіна Л., 2022

гідність, твердість і войовничість. У нас – лагідність та ніжність. Доброта українців – катастрофічна. Поступливі, зовсім не вміють ненавидіти своїх ворогів і сподіваються визволитись без зусиль, пасивно. Потрібні люди пристрасні, впливові, войовничі, а не кволі, з традиційним наріканням на долю, хворі на самоїдство, зневіру. На зміну духовно занепалим поколінням має прийти освічена молода інтелігенція. Вона буде творити і діяти. І головне: подолає нашу патологічну особливість – нездатність до об'єднання" [1, с. 219–233].

У роботі О. Бондаренка показано взаємозв'язок особливостей сучасної української ментальності з буттєвою структурою історичного розвитку української нації на рівні кодів, архетипів, міфологем національних соціально-культурних простору і процесу, зокрема, в аспекті з'ясування різнобічності такого взаємозв'язку [2, с. 66–78]. Н. Семергей у своїй роботі проаналізував наукові надбання новітньої української історіографії з проблеми змін, яких зазнала традиційна українська ментальність у період українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. А також з'ясував, що в новітньому історичному дискурсі ця проблематика розглядалася доволі спорадично й оглядово [3, с. 161–166]. Ю. Шепель порівняв визначення сутності менталітету філософами, психологами, культурологами, лінгвістами і дійшов висновку, що менталітет – це складна багаточасова сукупність механізмів і способів дії, тісно пов'язаних із багатовіковою культурою народів, її набутими і закріпленими способами реагування на зміни зовнішнього світу, що визначають поведінку нації [4, с. 103–106].

Т. Влаसेвич запропонував розглядати менталітет як духовне утворення, що виявляється в характерних особливостях світосприйняття, системі моральних норм, цінностей, принципів виховання, формах взаємин між людьми, національному характері. Проаналізував історію виникнення поняття менталітету в процесі розвитку філософської думки. З'ясував сутність понять "ментальність", "менталітет", "національний характер". Розкрив риси української ментальності [5, с. 56–65]. І. Старовойт зазначив: "Менталітет – соціопсихологічний феномен, який характеризує етнічні спільноти й окремі представники етносу і визначає способи сприйняття та інтерпретації певною етнічною групою оточуючого світу, а також способи і форми теоретичного і практичного відношення до природного і соціального середовища" [6, с. 7].

Український філософ Р. Додонов розробив цікаву модель структури етнічної ментальності, спираючись на яку, він зробив спробу розкрити зміст її основних елементів і показати механізм їхнього формування і ретрансляції з покоління в покоління. Ця структура проявляється через такі ознаки: а) двоїста природа, яка виявляється поєднанням соціального й біологічного для забезпечення її стійкості; б) порівняно глибший та життєвіший рівень її структури; в) спадкове закріплення власного змісту (специфічна дія природних факторів); г) латентна присутність у всіх інших видах ментальності [7, с. 135]. С. Скурихін проаналізував особливості правового менталітету офіцерів ЗСУ. Правовий менталітет офіцерського складу розуміється, як системотворний чинник образу мислення, душевного складу українських офіцерів. Він лежить в основі їхньої правової культури, правосвідомості, поведінки, діяльності, спілкування. Правовий менталітет передусім проявляється в стереотипах мислення та поведінки. Будучи закріпленим у морально-нормативних формах, він набуває вигляду правових традицій, ритуалів і

звичаїв [8, с. 35–39]. Різні аспекти проблеми менталітету досліджено в дисертаціях А. Кравченка, О. Дмитрієвої, Д. Полежаєва, Н. Южалоїно та ін. [9–12].

Загалом поняття "менталітет", починаючи з 80-х років минулого століття, активно використовують в усіх сферах суспільного життя, як на повсякденному, так і на професійному рівні, як у художній, так і науковій літературі. За допомогою категорії "менталітет" зазвичай характеризують важко вловимі особливості культури, підкреслюють етнічну і соціальну зумовленість способу мислення, стереотипів поведінки, виокремлюють ті явища суспільного життя, які зазвичай складно пояснити раціонально. Навіть короткий аналіз різних підходів до вивчення менталітету свідчить про розмаїття поглядів на цей феномен. Саме це обумовило визначення **мети статті**: здійснення наукового аналізу поглядів на сутність менталітету, його зміст і структуру. Для досягнення визначеної мети вирішено такі часткові завдання: виконано короткий екскурс в історію поглядів на менталітет, сформульовано авторське розуміння поняття менталітет, проаналізовано зміст і структуру менталітету українців. **Об'єкт дослідження**: менталітет як соціальне явище. **Предмет дослідження**: визначення сутності, змісту і структури.

Виклад основного матеріалу дослідження. За вивчення цієї нагальної теми взялися давно. Уперше ідея колективної ментальності зустрічається в книзі Алексиса де Токвіля "Демократія в Америці" (1835). Досліджуючи суспільну свідомість США, автор показав заобиди, звички й оми, властиві американському суспільству. Із них і складався, на його думку, національний американський характер. На думку першорозробників категорії *mentalite*, вона являє собою систему "образів, які лежать в основі уявлень людини про оточуючий світ і своє місце в ньому і, відповідно, визначають вчинки та поведінку людей". Таке розуміння менталітету не відрізняється від визначення світогляду.

На наш погляд, найбільш повний перелік основних тем, пов'язаних із ментальністю, представлений і охарактеризований у фундаментальній праці "Історія європейської ментальності" (за ред. П. Дінцельбахера), як-от: індивід, сім'я та суспільство; сексуальність та любов; релігійність; тіло й душа; хвороба; вік; смерть; острахи й надії; радість, смуток та щастя; робота і свято; комунікація; чуже та своє; влада; право; природа і навколишнє середовище; простір, час та історія. У свою чергу, П. Дінцельбахер визначає ментальність як "набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період" [13, с. 21].

У сучасній науковій літературі поняття менталітет і ментальність зазвичай розглядають як синонімічні, а отже, взаємозамінні. У Великому Енциклопедичному словнику менталітет трактується як склад думок, сукупність розумових навичок і духовних установок, притаманних окремій людині або якійсь суспільній групі. У Тлумачному словнику Ожегова ментальність окреслено як світосприйняття і "розумоналаштування". У Словнику іноземних слів це явище визначають як мислення, душевний склад, глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, яка поєднує і несвідоме.

Слово менталітет походить (від лат. *mens, mentis* – розум, мислення та *alis* – інші). Поняття "менталітет" і "ментальність" зазвичай ототожнюють зі словосполученнями "національний характер", "дух народу", "етнічна психіка" і подібні, оскільки не мають суттєвих відмінностей у значенні та є перекладом з іноземних мов: німецької "die Mentalität" (спосіб думки, склад розуму), французької

зкої "mentalite" (напрямок думок, склад розуму, спрямованість розуму). У науковому середовищі терміни "менталітет" і "ментальність" часто вживаються як тотожні.

Методологічним підґрунтям дослідження менталітету слугують погляди К. Юнга, який на соціально-психологічному рівні обґрунтував феномен колективного підсвідомого, що являє собою сховище латентних шарів пам'яті людства. Ці шари складаються з могутніх первинних образів-архетипів (грец. *arche* – початок, *typos* – образ). Ще в античній філософії поняття "архетип" розуміли як форму колективного несвідомого (надособистісно-трансперсонального початку людської психіки).

Архетипи, чия найглибша природа недосяжна досвіду, є осадом психічної діяльності всієї лінії пращурів, мільйон разів повтореним накопиченим досвідом органічного життя взагалі. У цих архетипах, таким чином, втілено весь досвід, який існував на цій планеті з первісних часів. Архетипи – це універсальні моделі несвідомої психічної активності, які спонтанно зумовлюють мислення і поведінку індивідів. Архетипи, проєктуючись на зовнішній світ, визначають своєрідність культури і передаються від минулих поколінь наступним через досвід, що становить основу духовного життя спільноти. У кожній спільноті домінують свої, які визначають особливості системи цінностей і світогляду. Вони проявляються у вигляді міфологічних образів і сюжетів, релігійних вчень і ритуалів, національних ідеалів тощо.

Постійна актуалізація проблематики ментального феномену відображена й у творчості О. Шпенглера. Запропонована ним методологія дослідження духу народів передувала еквівалентній концепції школи "Анналів" (1929) та її напрямку – "історії ментальностей". Саме соціальні історики школи "Анналів" сформулювали проблему ментальності як наукової категорії. Вони спробували переорієнтувати суспільствознавство, по-перше, з вивчення, так званих об'єктивних, соціально-економічних відносин на аналіз "суб'єктивних" етично-психологічних і соціокультурних елементів суспільних відносин і, по-друге, змістити акценти оцінок соціальних подій з позицій офіційних доктрин на аналіз невідрефлексованих алгоритмів життєдіяльності народних мас.

Представники " нової історичної школи" (М. Блок, Л. Февр, Ле Гофф, Ж. Лефевр та ін.) висунули концепцію "історії ментальностей", як специфічного інструменту пізнання історичних явищ, подій, епох. Під таким кутом зору ментальність трактувалась як "колективна психологія суспільств на стадії цивілізації", "спосіб мислення", "бачення світу" (М. Блок, Л. Февр); біологічно укорінена константа (Ж. Лефевр); незмінна історична структура повсякденності; "загальний тонус"; "загальне тло", абстракція, те, чому неможливо дати дефініцію, "напівавтоматична поведінка. Принагідно зазначимо, що на початку ХХ ст. великий внесок у формування школи "Анналів" зробив український історик і громадський діяч Іван Лужицький.

Дослідженням менталітету займалися різні наукові течії, наприклад, соціологічний напрям (Е. Дюркгейм), "нова історична школа" (Ф. Бродель), психологічний напрям (З. Фрейд). Термін "ментальність" запровадив у науку французький філософ, соціолог, етнограф Л. Леві-Брюль у 1922 р. у роботі "Первісне мислення". Можна стверджувати, що це явище і категорія не набули ще остаточного розуміння і вигляду, тому дослідження менталітету в різних сферах знання продовжуються й далі. На сьогодні можна сказати, що це поняття хоча і склад-

не, але не системне, тому що містить багато складових, трактовка яких залежить від дослідницьких підходів.

Менталітет – це те спільне, що народжується з природних даних і соціально обумовлених компонентів та розкриває уявлення людини про життєвий світ. Навички розпізнавання оточуючого, думки, схеми знаходять у ментальності свій культурний вияв [14]. Перш ніж сформулювати власне визначення менталітету, згадаємо слова Юнга: "Душа як відображення людини і світу настільки багатоманітна, що існує безліч аспектів її вивчення. З психікою справа аналогічна як зі світом у цілому: систематика світу лежить поза межами досяжності для людини, і тому все, що ми маємо в цьому сенсі, є лише кустарні правила й аспекти інтересів. Кожен вихоплює свій власний аспект світу і буде для приватного світу своєю власною системою – найчастіше з герметичними стінами, тому через деякий час йому починає здаватися, що він пізнає смисл і структуру світу. Конечне ніколи не обійме безконечне" [15, с. 19].

Оскільки свідомість і підсвідомість є функцією людського мозку, над визначенням сутності якої працюють науково-дослідні інститути усьому світі, а менталітет є продуктом свідомої і підсвідомої діяльності людини, то можемо спробувати сформулювати його визначення таким чином. *Менталітет* – це стійка сформована протягом усієї історії людства система внутрішніх свідомих і підсвідомих соціокультурних установок людської спільноти, що формується та змінюється як під зовнішнім впливом економічних, політичних, соціальних, культурних чинників, так і шляхом генетично обумовленого саморозвитку, проявляється в поведінці людини або великої соціальної групи на рівні автоматизму.

Пропонуємо виокремити такі властивості менталітету: а) він містить мислення; б) являє собою загальне, що лежить в основі свідомого і підсвідомого, логічного й емоційного, тобто глибинне, і тому важко вловимо джерело мислення, ідеології і віри, почуття та емоцій; в) латентність (прихованість) від безпосереднього спостереження; г) він об'єктивується (проявляється) у нормах поведінки; д) амбівалентність, менталітет соціальної групи, етносу спочатку не є ні позитивними, ні негативними, гармонійними або дисгармонійними, такими вони стають лише в конкретному контексті.

Менталітет як духовна субстанція існує і проявляється в межах певного етносу. Зважаючи на великий вплив етнічного фактора на мотиви, установки, ціннісні орієнтації окремих індивідів і соціальні групи, справедливо буде говорити про етноменталітет. Етноменталітет являє собою складне утворення, яке, підтримуючи думку М. Юрія та Л. Алексієвця, містить такі базові елементи: колективну пам'ять; соціальні уявлення, установки і відносини; колективні емоції, почуття і настрої, що закріплюють їх; норми, цінності та ідеали; етнонаціональний характер і темперамент; мову; ментальні репрезентації культури; стиль мислення і соціального сприйняття; поведінкові зразки; етнічну і національну ідентичності [16, с. 284].

Найусталенішими характерними рисами українського менталітету вчені вважають: заглибленість у любов до своєї землі, індивідуалізм, гуманність, працьовитість, охайність, ощадливість, гостинність, високий рівень статевої моралі, особливе прагнення до освіти, товарищескість, коректність, здібності до культури та творчості, любов до дітей, прагнення жити духовним життям, глибоку шану до предків, повагу до жінки-матері, лицарське ставлення до дівчини, гумор, ліризм, волелюбність, щирість, миролюбність [17, с. 120].

Менталітет як складне духовне утворення має досить складну структуру. Слід зазначити, що серед науковців відсутній єдиний погляд на структурні елементи менталітету. Зокрема, В. Візгін вважає, що структуру визначають такі складові елементи: природне і культурне, раціональне й емоційне, свідоме і безсвідоме, індивідуальне і колективне [18], а П. Берк вказує такі види елементів: інтереси, категорії, метафори [19, с. 14–19], В. Шинкарук виокремлює такі структурні елементи: індивідуальна та суспільна свідомість, життєві настанови, моделі поведінки, емоції, налаштування, культурні традиції [20].

Оскільки менталітет викристалізується з таких явищ, як: культура, етнос, релігія, наука, мистецтво тощо, то його неможна звести ні до одного з них. Узагальнюючи погляди О. Бойка, В. Кірієнка, Д. Полежаєва та інших, пропонуємо визначити такі структурні компоненти менталітету. *По-перше*, це соціокультурний компонент, який містить багатоманітність духовного, економічного, релігійного, політичного укладу життєдіяльності нації або народу в конкретно-історичних умовах. *По-друге*, психологічний компонент, який проявляється на двох рівнях: а) рівень соціальної психології ("національний" і "соціальний" характер), б) рівень індивідуальної психології (конкретний прояв соціально-психологічних, національних установок у кожного індивіда). *По-третє*, цивілізаційний компонент, який представляє собою раціональні смисли культури й є інтелектуальним забезпеченням цивілізації.

Висновки. На сьогодні поняття менталітет досить широко вживається представниками історичної, політологічної, філософської, економічної правової, культурологічної, психологічної, етнографічної, військової та інших наук. Менталітет виступає інструментарієм, здатним об'єднати зусилля вчених з розуміння соціальних процесів, виявлення глибинних зв'язків між світоглядом соціуму і суспільними процесами, виконуючи соціально інструментальну функцію. Міждисциплінарний зв'язок, поліфункціональність, недостатня дослідженість і відсутність обґрунтованого погляду на феномен менталітету вимагають об'єднання творчих зусиль науковців соціально-гуманітарної та інженерно-технічної галузі. Особливу увагу при цьому слід звернути на соціальні характеристики і можливість використання менталітету при розбудові нової, незалежної держави Україна.

Список використаної літератури

1. Маланюк Є. Малоросійство. Книга спостережень. Київ : Атіка, 1995. С. 219–233.
2. Бондаренко О. В. Українська ментальність в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів: історико-культурний аспект. *Гуманітарний вісн. ЗДІА*. 2008. Вип. 32. С. 66–78.
3. Семергей Н. В. Трансформація традиційної ментальності українців у другій половині XIX – першій половині XX ст.: новітня історіографія. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Т. 30 (69). № 4. 2019. С. 161–166.
4. Шепель Ю. А. Менталітет при формуванні національного характеру. *Одеський лінгвістичний вісн.* № 7. 2016. С. 103–106.
5. Влаевич Т. Ментальність як вихідний вимір народного світобачення. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2011. Вип. 1. С. 56–65.
6. Старовойт І. Західноєвропейська і українська ментальність. Компаративний аналіз. Львів ; Тернопіль, 1995. 242 с.
7. Додонов Р. А. Теория ментальности: учение о детерминантах и мыслительных автоматизмах. Запорожье : Тандем, 1999. С. 135.
8. Скуріхін С. М. Особливості правового менталітету офіцерського складу Збройних Сил України. *Часопис Київ. ун-ту права*. 2012/2. С. 35–39.
9. Кравченко А. Г. Ментальність як об'єкт соціально-філософського дослідження : автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Київ, 2000. 21 с.

10. Дмитриева О. К. Формирование менталитета старшеклассников средствами литературного образования: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Мурманск, 2006. 24 с.
11. Полежаев Д. В. Русский менталитет: опыт социально-философского анализа: дис. ... д-ра философ. наук. Вологograd, 2011. 330 с.
12. Южалина Н. С. Менталитет как социокультурная целостность: автореф. дис. ... канд. культурологии. Челябинск, 2003. 30 с.
13. Динцельбахер П. Історія європейської ментальності. Львів : Літопис, 2004. 224 с.
14. Культурология. XX век. Энциклопедия. Т. 1. Санкт Петербург : Университетская книга; Алетейя, 1998. 447 с.
15. Юнг К. Г. Ответ Иову. Москва: АСТ; Канон, 1998. 384 с.
16. Юрій М., Алексієвєць Л. Етнічний менталітет та його особливості. *36. наук. пр. Україна–Європа–Світ*, 2018. С. 281–286.
17. Обушний М. Менталітет українців у цивілізаційному вимірі. *Українознавчий альманах*, 2013. Вип. 11. С. 119–122.
18. Визгін В. П. Ментальность, менталитет. Современная западная философия: словарь. Москва : Политиздат, 1991. 175 с.
19. Берк П. Сила и слабость ментальности. *История ментальностей и историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах*. Москва : Ин-т всеобщ. истории РАН, Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1996. № 1. С. 14–19.
20. Шинкарук В. І. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 744 с.

References

1. Malaniuk E. (1995). Little Russia. Observation book. Kyiv: Attica. Pp. 219-233. [In Ukrainian].
2. Bondarenko O. V. (2008). Ukrainian mentality in the diversity of national mental formations and archetypes: historical and cultural aspect. *Humanitarian Bulletin ZDIA*. Edition 32. Pp. 66-78. [In Ukrainian].
3. Semergey N. V. (2019). Transformation of the traditional mentality of Ukrainians in the second half of the XIX-first half of the XX century: modern historiography. Scientific notes of Tavriya National University named after V. I. Vernadsky. Series: Historical Sciences. Volume 30 (69) № 4. Pp. 161-166. [In Ukrainian].
4. Shepel Yu. A. (2016). Mentality in the formation of national character. *Odessa Linguistic Bulletin* №7. 2016. Pp. 103–106. [In Russian].
5. Vlasevich T. (2011). Mentality as the initial dimension of the people's worldview. *Bulletin of Lviv University. Series: philosophical and political studies*. Edition 1. Pp. 56–65. [In Ukrainian].
6. Starovoit I. (1995). Western European and Ukrainian mentality. Comparative analysis. Lviv.Ternopil. 242 p. [In Ukrainian].
7. Dodonov R. A. (1999). Theory of mentality: the doctrine of determinants and mental automatisms. Zaporozhye: Tandem. S. 135. [In Russian].
8. Skurikhin S. M. (2012). Features of the legal mentality of officers of the Armed Forces of Ukraine. *Journal of Kyiv University of Law*. 2. Pp. 35-39. [In Ukrainian].
9. Kravchenko A. G. (2000). Mentality as an object of socio-philosophical research: dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Sciences. Kyiv. 21 p. [In Ukrainian].
10. Dmitrieva O. K. (2006). Formation of mentality of senior pupils by means of literary education: dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.01. Murmansk. 24 p. [In Russian].
11. Polezhaev D. V. (2011). Russian mentality: experience of socio-philosophical analysis: abstract dissertation for the degree of Doctor of Philosophy. Vologograd. 330 p. [In Russian].
12. Yuzhalina N. S. (2003). Mentality as sociocultural integrity: dissertation for the degree of Candidate of Cultural Studies. Chelyabinsk. 30 p. [In Russian].
13. Dinzelsbacher P. (2004). History of the European mentality. Lviv: Chronicle. 224 p. [In Ukrainian].
14. Culturology. XX century. Encyclopedia (1998). Vol. 1. St. Petersburg: University Book; Aleteya. 447 p. [In Russian].
15. Jung K. G. (1998). Answer to Job. Moscow: AST; Canon. 384 p. [In Russian].
16. Yuri M., Aleksievets L. (2018). Ethnic mentality and its features. Collection of scientific works Ukraine-Europe-World. Pp. 281-286. [In Ukrainian].
17. Obushny M. (2013). The mentality of Ukrainians in the civilizational dimension. Ukrainian Studies Almanac. Edition 11. Pp. 119–122. [In Ukrainian].
18. Vizgin V. P. (1991). Mentality, mentality. Modern Western philosophy: a dictionary. Moscow: Politizdat. 175 p. [In Russian].
19. Burke P. (1996). Strength and weakness of mentality. History of mentalities and historical anthropology: Foreign studies in reviews and abstracts. Moscow: Institute of General History of the Russian Academy of Sciences, Russian State University for the Humanities. No. 1. Pp. 14-19. [In Russian].
20. Shinkaruk V. I. (2002). Philosophical encyclopedic dictionary. Kyiv: Abris. 744 p. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 01.02.22

N. Voloshina, PhD in Philosophy Sci.

voloshka68@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-9966-9796

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine,

I. Pampukha, PhD in Technical Sci., Ass. Prof.

pamp@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-4807-3984,

I. Zhohina, Researcher

ORCID ID 0000-0002-3434-5889

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MENTALITY AS A SUBJECT OF RESEARCH AND DEVELOPMENT IN THE HYBRID THREATS CONTEXT

The article substantiates the relevance of the essence, content and structure of the mentality of the Ukrainian people, analyzes the different approaches of domestic and foreign authors to the essence, content components, structure of the mentality. The history of the formation of scientific research of world scientists is considered, the connection of mentality with archetype – storage of latent layers of human memory, which are a form of collective unconscious (suprapersonal-transpersonal beginning of the human psyche). Shown that culture, ethnic and social conditionality of the way of thinking, stereotypes of behavior, to identify those phenomena of social life that are often difficult to explain rationally. The author's understanding of mentality is offered: it is a stable system of internal conscious and subconscious sociocultural attitudes of human community formed throughout human history, which is formed and changed both under external influence of economic, political, social, cultural factors and through genetically determined human self-development or a large social group at the level of automatism. It is shown that the manifestation of the mentality of a particular ethnic group is the ethnomental mentality which contains the following basic elements: collective memory; social ideas, attitudes and relationships; collective emotions, feelings and moods that reinforce them; norms, values and ideals; ethno-national character and temperament; language; mental representations of culture style of thinking and social perception behavioral patterns; ethnic and national identity. The structure of mentality is considered, which contains the following components: a) socio-cultural component; b) psychological component at the level of social psychology ("national" and "social" nature) and at the level of individual psychology (specific manifestation of socio-psychological, national attitudes of each individual); c) the civilizational component, which is the intellectual support of civilization.

Keywords: history of mentality, mentality essence, mentality structure.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИТОКІВ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСТРУКТА

Розкрито теоретико-методологічні засади витоків виникнення і розвитку емоційного інтелекту як психологічного конструкта. Зазначено, що дослідники називають досліджуваний конструкт "емоційним інтелектом", між тим думки вчених щодо психологічної сутності досліджуваного феномену різняться. З одного боку, їхні підходи доповнюють один одного, а з іншого, – суперечать один одному. Між тим загальною рисою існуючих підходів до визначення емоційного інтелекту є розуміння цього конструкта як здатності до адекватної діагностики емоцій, їхнього розуміння та управління ними. Ідеться як про власні емоції суб'єкта, так і емоції інших людей. У сучасних концепціях емоційного інтелекту відображено тенденцію поєднання ірраціональної складової людської психіки (емоцій, інтуїції) та раціональної складової (мислення, аналіз, логіка). Інтелект та емоції взаємодіють, спостережено їхню взаємодоповнюваність, а не антагоністичні стосунки. У всіх психологічних підходах, що описують взаємозв'язок інтелекту та емоцій, вказано на когнітивне визначення емотивних проявів особистості. Детермінантами є такі якості особистості, як вміння оцінювати та інтерпретувати події і стани, що відбуваються (власні та інших), вміння оцінювати та передбачати необхідні та наявні ресурси для досягнення поставленої мети. Емоційний інтелект є суттєвим психічним ресурсом людини. Він сприяє підвищенню результативності діяльності за рахунок розуміння та регуляції емоцій, з одного боку, і покращення взаємодії з соціальним оточенням за рахунок розпізнавання емоцій інших людей та управління ними, з іншого. У стресовій ситуації цей вид інтелекту дозволяє оптимізувати енергетичні витрати, керувати стрес-чинниками, отримувати корисний досвід, ефективніше вирішувати поставлені завдання. Емоційний інтелект не є постійною величиною і успішно піддається розвитку внаслідок спеціально розроблених програм або за допомогою життєвого досвіду.

Ключові слова: емоційний інтелект; психологічний конструкт; людська психіка; емотивні прояви особистості; психічний ресурс людини.

Постановка проблеми. Однією з головних проблем сучасного суспільства взагалі і військового середовища зокрема є ефективна взаємодія фахівця в колективі та ефективність його професійної діяльності. У цьому контексті цікавою є здатність психолога як фахівця регулювати власну поведінку, взаємодію з оточенням, виконувати професійні задачі і долати труднощі, а також його внутрішні ресурси, що забезпечують реалізацію цих можливостей. Особливо актуально це для діяльності військового психолога ЗСУ, що виконує свої обов'язки в екстремальних умовах на сході України, де доводиться працювати з особовим складом під впливом різноманітних стрес-чинників бойової обстановки. Для цього він повинен володіти високорозвиненим емоційним інтелектом і формувати його у тих, з ким він працює, насамперед для забезпечення їхньої емоційно-вольової стійкості, психологічної сумісності, профілактики емоційного вигорання, попередження професійної деформації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науковці вже довели вплив емоційного інтелекту на стійкість до стресу через взаємозв'язок із самооцінкою, зниженням емоційного вигорання, вольовими якостями, конструктивними копінг-стратегіями, оптимальним рівнем тривоги, соціальною та професійною самореалізацією особистості, комунікативною компетентністю, професійною ефективністю. Зокрема, Є. Краснов і Т. Корнилова встановили, що толерантність до невизначеності сприяє результативності діяльності військових керівників, взаємодіючи зі змінними емоційного інтелекту (предиктором є внутрішньоособистісний емоційний інтелект). Таким чином, показано необхідність аналізу психологічних передумов прогнозування результативності діяльності військових керівників [1]. А Л. П'янківська дослідила психологічну профілактику синдрому "емоційного вигорання" у курсантів вищих навчальних закладів МВС України [2].

Зарубіжні дослідники виявили зв'язок емоційного інтелекту з підвищенням ефективності когнітивних процесів, успішністю вирішення завдань (P. Chesca), про-

блемно-орієнтованими копінг-стратегіями, підвищенням професійної самоефективності (S. Mérida-López), зниженням чутливості до стресу, оптимальним бойовим станом спортсменів під час змагань (V. Cese). Незважаючи на значний інтерес дослідників до ролі емоційного інтелекту в розвитку та підтримці певних особистісних характеристик, немає ґрунтовних досліджень щодо його впливу на психічну стійкість особистості в умовах стресу, що вимагає критичного аналізу існуючих здобутків у цьому напрямі. На цей час усе різноманіття теорій і концепцій емоційного інтелекту зводиться до двох основних: до змішаних моделей (R. Bar-On, D. Goleman, R. Boyatzis, K. Petrides, A. Furnham та ін.) і моделі здібностей (J. Mayer, P. Salovey, D. Caruso).

Метою статті є розкриття теоретико-методологічних засад витоків виникнення і розвитку емоційного інтелекту як психологічного конструкта.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емоційний інтелект проявляється в гармонії між внутрішнім станом людини та її поведінковими проявами, оскільки пов'язаний із ціннісно-смісловою сферою особистості, внутрішньою мотивацією діяльності, високим рівнем самоконтролю, самооцінки, психологічного благополуччя та інтернальності [3]. Оформлення поняття емоційного інтелекту як самостійного психологічного конструкта зумовлено багаторічними спостереженнями дослідників, які виявили, що життєвий успіх людей не завжди пов'язаний з рівнем їхніх когнітивних здібностей. Більше того, люди з високим рівнем академічного інтелекту не демонстрували видатних успіхів у різних сферах життя. Психологи визначили, що рівень академічного інтелекту і креативність корелюють переважно з навчальною успішністю [4, 5]. У цьому зазначені можливості слабо пов'язані з життєвим успіхом людини. Це спостереження спровокувало ряд наукових досліджень, присвячених пошуку ресурсів, що забезпечують життєвий успіх людини, після чого дослідники стали стверджувати, що життєвий успіх людини багато в чому залежить від її здатності взаємодіяти з оточуючими людьми.

Поняття емоційного інтелекту бере свій початок з концепцією, яку сформулював Е. Торндайк, згідно з якою соціальний інтелект – це здатність людини прогнозувати розвиток міжособистісних відносин, розуміти наслідки тих чи інших дій, розпізнавати стан інших людей і за рахунок цієї інформації вибудовувати ефективну взаємодію [6]. Навіть у ранній період розвитку психології мислення дослідники визнавали, що мислення людини містить емоційні компоненти. Е. Блейлер, виходячи з аналізу патології, поділяв мислення на аутистичне та реалістичне [7]. Емоційне мислення автори пов'язували переважно з функціонуванням у повсякденному житті, а інтелектуальне – з науковим пізнанням, з інтелектуального мислення при цьому виключалися навіть згадки про афективність. Е. Блейлер на прикладі шизофренії вивчав роль афективних процесів у психіці людини. Він стверджував, що є "аутистичне мислення", закони якого відрізняються від раціонального мислення. Цей вид мислення оперує помилковими поняттями, символами, не враховуючи тимчасові відносини, а його цілі досягаються завдяки механізму, який залежить від впливу афектів. Хоча ці види мислення протилежні в багатьох відносинах, чіткої межі між ними немає. Створення правильного пізнання навколишнього світу є метою реалістичного мислення. Аутистичні функції викликають уявлення, у яких є афект задоволення, який прагне витіснити уявлення, зафарбовані протилежним афектом. У той час як реалістичні механізми сприяють адаптації до навколишнього світу, аутистичні функції створюють насолоду і не допускають невдоволення [7].

Т. Рібо виокремлював афективний та інтелектуальний, у той час як Г. Майер – розсудливий та емоційний види мислення [8]. Дослідження останнього довело важливість емоційного мислення в розумовій діяльності людини. Як в емоційному мисленні, так і в розсудливому логічні процеси аналогічні (тлумачення, об'єктивування, діяльність категоріального апарату), але загальна тенденція в актах емоційного мислення інша. Пізнавальний процес відсунуто на задній план, а увага зосереджена на практичній меті, для якої пізнання є лише побічним засобом.

Роль емоцій у мисленні розглядав як найважливішу Л. Секей. Як зазначає О. Тихомиров, на думку Л. Секея, місце емоції – між першим розумінням завдання та першим планом його вирішення. Він вважав, що емоційні чинники на "нижчих щаблях організації" розумового процесу функціонують як "організатори фази", а "об'єкт емоції стає об'єктом мислення", при цьому "мета емоції стає метою мислення". Чим вище організація фази, тим меншою мірою емоційні чинники мають самостійне значення [9].

Л. Терстоун уперше сформулював та обґрунтував положення про те, що інтелект є не лише механізмом переробки інформації, а й механізмом регуляції психічної та поведінкової активності. Він обґрунтував різницю між аналітичними здібностями і контролюючими, регулюючими здібностями. Інтелект, що є проявом розумності, автор визначає як здатність гальмувати імпульсивні спонукання доти, доки існуюча ситуація не буде осмислена в контексті оптимального способу поведінки. Л. Терстоун виокремлював як умови, що сприяють застосуванню інтелекту, по-перше, відсутність миттєвого тиску ситуації, і, по-друге, відсутність надмірного бажання. Таким чином, головний критерій інтелектуального розвитку згідно з цією теорією – це міра контролю потреб. Р. Зайонс повторив висновок Л. Терстоуна про первинність афективного компонента інтелектуального

відображення щодо власне когнітивного [10]. Він стверджував, що, на відміну від суджень про об'єктивні властивості ситуації, почуття не є довільно контрольованим, воно погано вербалізується, відрізняється "безповоротністю". Почуття, окрім того, може бути відокремлено від змісту (тобто можна згадати подію за допомогою емоційного враження, не спираючись на деталі) тощо.

Х. Хекхаузен зазначав, що емоції не прості, такі, що впливають на мотиваційні явища "внутрішніми стимулами, вони скоріше є результатом такої переробки інформації, коли справу вирішує когнітивна інтерпретація ситуації" [11]. У когнітивному підході емоція сприймається як "функція розуму", як комплекс відповідей, забезпечених когнітивними процесами [12]. Когнітивна теорія М. Арнольда оцінює ситуацію з погляду її користності чи небезпеки. Об'єкт може бути сприйнятий та оцінений до виникнення емоції. Емоція тоді з'являється як прийняття чи відкидання об'єкта у відповідь на оцінку об'єкта [13]. Як вважає Р. Лазарус, кожна емоція є комплексною відповіддю, що складається із трьох різних підсистем. У першій наявні сигнальні перемінні чи стимульні властивості. Друга є оцінювальною підсистемою, яка визначається як функція процесів, що використовуються для оцінки стимульної ситуації. Третя є відповіддю, яка містить як мімічні вирази, так і когнітивні та інструментальні реакції [14].

Г. Гарднер сформулював теорію множинного інтелекту і пояснив, що інтелект є потенціалом, який реалізується в певних умовах та забезпечує адекватну взаємодію з навколишньою дійсністю. За Х. Гарднером, інтелект представлено в *семи варіантах*:

1) просторовий інтелект – здатність сприймати просторові властивості та відносини, перетворювати існуючі образи та вирішувати розумові завдання, користуючись зорово-просторовими уявленнями;

2) тілесно-кінестетичний інтелект – здатність до певних практичних дій з предметами, а також вміння володіти власним тілом;

3) музичний інтелект – здатність сприймати музичні образи та висловлювати їх у мелодії та ритмі;

4) вербальний інтелект визначається здатністю ставити та вирішувати проблеми, користуючись мовними засобами, а також особливою сприйнятливістю до звучання слова та фрази, до їхнього графічного ладу;

5) логіко-математичний інтелект – математичні здібності, здатність до дедуктивних висновків, що є в основі наукової діяльності;

6) внутрішньоособистісний інтелект – здатність, що дозволяє людині проникати в таємні глибини власних переживань і думок;

7) міжособистісний інтелект – здатність до емпатії, розуміння настрою людей, їхніх намірів і почуттів, вміння ладнати з людьми і досягати всього за допомогою оточуючих [15].

Ці типи інтелекту взаємодіють один з одним. Взаємопов'язані, наприклад, вербальний та логіко-математичний види інтелекту, а також логіко-математичний та просторовий. Але Х. Гарднер при цьому зазначає, що ці типи інтелекту не ідентичні. На його думку, кожному з них відповідає власна підсистема в роботі нервової системи, яка спеціалізується на переробці певної інформації: вербальної, просторової тощо. Але вони дуже важливі в розкритті інтелектуального потенціалу людини. Отже, наявність у концепції Г. Гарднера особистісного модуля стало передумовою формування поняття емоційного інтелекту.

Уперше термін "емоційний інтелект" ввів У. Пейн у 1985 р. Через п'ять років Дж. Майер і П. Селовеї уперше презентували концепцію емоційного інтелекту, згідно з якою це – когнітивна здатність, особливий тип інтелекту, що дозволяє розуміти власні та чужі емоції, керувати ними та використовувати їх для покращення якості виконуваної діяльності. Таким чином, емоційний інтелект складається із трьох взаємопов'язаних розумових процесів: оцінка та вираження емоцій; контроль емоцій; використання емоцій для покращення адаптації. Усі ці здібності можуть бути спрямовані як на власні емоції, так і на емоції інших людей. Оцінка та вираження емоції може здійснюватись вербальними та невербальними способами. Пізніше цю концепцію емоційного інтелекту було доповнено ними. У цій концепції емоційний інтелект виконує функції:

- ідентифікація емоцій (здатність помітити наявність самої емоції, зрозуміти, яка саме емоція виникла, адекватно висловити її, а також здатність відрізнити справжню емоцію від її імітації);
- самомотивація (здатність використовувати емоції, підвищення процесу мислення, спрямування уваги на важливі події, усвідомлене формування необхідного емоційного настрою для ефективного виконання діяльності);
- розпізнавання емоцій (здатність розуміти вербальну та невербальну інформацію про емоції, полягає в когнітивній обробці інформації про емоції);
- управління емоціями (вміння контролювати емоційний стан, знижувати інтенсивність негативних емоцій, здатність до вирішення емоційно навантажених проблем без придушення пов'язаних з нею негативних емоцій) [16].

Д. Гоулман, виходячи з ранніх ідей П. Селовеї і Д. Майера, створив розширену концепцію емоційного інтелекту. Автор обґрунтував наявність зв'язку між емоційним інтелектом та соціальним успіхом, таким чином, довівши "цінність" конструкта "емоційний інтелект". Д. Гоулман розуміє під емоційним інтелектом "здатність людини тлумачити власні емоції та емоції оточуючих про те, щоб використовувати отриману інформацію для реалізації власних цілей" [17]. Д. Гоулман, Р. Бояціс та Е. Маккі виокремлюють два типи навичок, властивих людям, що мають високий емоційний інтелект: особистісні навички (здібності, що визначають способи управління собою) та соціальні навички (здібності, що визначають способи управління відносинами з людьми) [18]. Ці навички містять по два компоненти і кілька субкомпонентів відповідно. Автори виокремлюють такі складові емоційного інтелекту та пов'язані з ними особистісні та соціальні навички:

1. Особистісні навички, які визначають, як ми керуємо собою. Такими авторами вважають самосвідомість, у якій виокремлюють емоційну самосвідомість (аналіз власних емоцій та усвідомлення їхнього впливу на людей; використання інтуїції при прийнятті рішень), точну самооцінку (розуміння власних сильних сторін та меж власних можливостей), впевненість у собі (почуття власної гідності та адекватна оцінка власної обдарованості). Також особистісними навичками автори вважають самоконтроль, тобто вміння контролювати руйнівні емоції та імпульси, відкритість як прояв чесності та прямоти, адаптивність, тобто гнучке пристосування до мінливої ситуації та подолання перешкод, волю до перемоги, ініціативність, тобто готовність до активних дій та вміння не втрачати повноваження, оптимізм, тобто вміння позитивно мислити.

2. Соціальні навички, які визначають, як людина керує своїми стосунками з людьми. Такими авторами вважають соціальну чуйність, що містить співпереживання, ділову поінформованість (розуміння поточних подій, ієрархії відповідальності та політики на організаційному рівні), запобіжність (здатність визнавати і задовольняти потреби підлеглих, клієнтів або покупців). Також соціальними навичками вони вважають управління відносинами, що містить натхнення (вміння вести за собою, створюючи захопливу картину майбутнього), вплив (володіння рядом тактик переконання), допомога в самовдосконаленні (заохочення розвитку здібностей інших людей за допомогою відгуків та настанов), сприяння змінам (здатність ініціювати перетворення, удосконалювати методи управління та вести працівників у новому напрямі), урегулювання конфліктів, зміцнення особистих взаємин (культування та підтримка мережі соціальних зв'язків), командну роботу та співпрацю [18].

Р. Бар-Он запропонував розглядати емоційний інтелект як комплекс непізнавальних здібностей, що дозволяють людині бути успішною в професійному та особистому аспектах, успішно адаптуватися в навколишній дійсності. Його модель належить до змішаних, оскільки поєднує здібності та особистісні характеристики людини. Вона містить такі сфери:

- внутрішньоособистісна сфера містить здатність розуміти власні емоції і керувати ними, самоаналіз, асертивність, самоповагу, самоактуалізацію;
- міжособистісна сфера стосується гармонійної взаємодії з оточуючими людьми: здатність встановлювати конструктивні взаємини, емпатія, соціальна відповідальність;
- сфера адаптивності: здатність вирішувати різні життєві завдання, проявляти гнучкість поведінки та емоційної сфери в мінливих умовах;
- стійкість до стресових чинників: вміння долати важкі життєві ситуації, здатність стримувати емоційні пориви;
- загальний настрій: відчуття щастя, задоволеності та оптимізм [19].

Ця модель містить як здібності, так і соціальні навички, особистісні характеристики, настрої, чим викликала з боку наукової спільноти сумніви в правомірності використання терміна "інтелект" у зазначеній концепції.

С. Епштейн висунув концепцію практичного інтелекту ("емпіричного розуму"), яка сьогодні є одним із підходів до вивчення зв'язку емоцій та мислення. Він визначає механізм впливу емоцій на мислення та обґрунтовує необхідність регулювання емоційних станів як основи успішності функціонування інтелекту та особистості загалом. На його переконання, існують два види інтелекту. Окрім раціонального інтелекту, люди володіють іншим, який неможливо виміряти за допомогою IQ [20]. Дослідник називає його емпіричним розумом. "Якщо навички раціонального мислення ми отримуємо за допомогою абстрагування та аналізу, то емпіричний розум удосконалюється безпосередньо із досвіду. Раціональний метод намагається вирішувати проблеми за допомогою логічних побудов, емпіричний – слід інтуїтивної мудрості. Емпіричний розум набагато тісніше пов'язаний із нашими емоціями, ніж раціональний" [21, с. 332]. На його думку, практичний розум як інтерпретує зовнішні події, так і намагається управляти емоціями. Основною метою є отримання максимуму задоволення та зведення до мінімуму болю та неприємних почуттів. Між емоціями та емпіричним розумом існує і зворотний зв'язок. Чим більше емоційне збудження, яке відчуває

людина (стрес, роздратування, страх), тим більше вона підпадає під вплив емпіричного розуму. С. Епштейн запропонував концепцію конструктивного мислення, основу якої становить вміння використовувати переваги раціонального та емпіричного розуму. Двома найважливішими елементами конструктивного мислення є управління емоціями та управління поведінкою. Спільно ці компоненти детермінують здатність ефективно взаємодіяти з внутрішнім світом почуттів та світом подій [22].

К. Ізард виокремлює так звані "афективно-когнітивні комплекси" або інтелектуальні емоції (здивування, інтерес, почуття гумору, здогади, сумніви). Вони виникають у процесі мисленнєвої діяльності, впливають на неї, спрямовують розумовий процес, повідомляють про успішність чи невдачу в досягненні поставлених завдань. Інтелектуальні емоції не мають валентного забарвлення й є результатом взаємодії афектів і процесу пізнання [23]. Д. Вонг та Н. Андерсон встановили, що високий рівень емоційного інтелекту пов'язаний із зовнішнім локусом контролю. Екстраверти більш схильні розуміти власні та чужі емоції та виявляти емпатію щодо оточуючих [24].

Зауважимо результати, які отримав Л. Не, а саме: емоційний інтелект позитивно корелює з регіональним обсягом сірої речовини в правій орбітофронтальній ділянці кори головного мозку, яку розглядають як основну ділянку емоційної обробки. Дослідник вказує на той факт, що більший обсяг сірої речовини в зазначеній ділянці кори головного мозку пов'язаний з кращою обробкою емоційної інформації та регуляцією емоцій [25]. У дослідженні К.Н. Карле, Т. Етхофер та ін. було встановлено, що показники емоційного інтелекту, отримані за допомогою тесту MSCEIT, позитивно корелюють з нейронними механізмами, що зумовлюють чутливість до сприйняття голосу, розпізнавання міміки обличчя та підвищення активності відповідно до мозку [26].

Л. Виготський ще в 30-х роках ХХ ст. було сформульовано принцип єдності афекту та інтелекту, який полягає в тому, що емоції та мислення є єдиним цілим і впливають одні на одні. Емоції беруть участь у регуляції розумових процесів і мотивують інтелектуальну діяльність. Уперше інтелектуалізація емоційної сфери проявляється до кінця дошкільного віку, коли афекти припиняють визначати поведінку дитини. У молодшому шкільному віці емоції вже повністю підпорядковані мисленню, формуються так звані "сміслові переживання". У цьому зв'язку афектів і мислення, на думку Л. Виготського, має динамічний характер: кожному шаблону розвитку інтелектуальної сфери відповідає певний рівень розвитку емоцій [27]. Надалі ідея єдності мислення та емоційних процесів розвивалася в працях О. Лурії, С. Рубінштейна, О. Леонтьєва, Б. Зейгарника, А. Брушлінського, О. Бодальова.

С. Рубінштейн дійшов висновку, що "...коли кажуть про інтелектуальні, емоційні та вольові процеси, ідеться про характеристику єдиних і водночас різноманітних психічних процесів за переважним у кожному такому процесі інтелектуальному, емоційному або вольовому компоненті" [28, с. 129]. Він стверджував, що емоції, воля і мислення є єдиним процесом. Їхнє поєднання створює різноманітність психічних процесів за допомогою переважання інтелектуального, емоційного чи вольового компонента. Результативність розумової діяльності визначається тим, наскільки розвинена емоційна сфера індивіда, чи здатний він ідентифікувати та регулювати власні внутрішні емоційні процеси та помічати емоції інших людей. Вчений зазначив той факт, що

продуктивність і результативність діяльності залежать від розвитку емоційних здібностей суб'єкта.

Емоції вчені досліджували на рівні мозкових структур. Афективну регуляцію мислення на рівні нейрофізіології вивчала Н. Бехтерева, яка встановила, що виникнення емоцій, особливо сильних негативних, призводить до зміни повноважень великих зон мозку до обробки інформації. При цьому порушується як сам розумовий процес, так і діяльність, що з нею пов'язана. При цьому для здорового мозку властиві переважно локальні зміни під впливом емоцій, які стимулюють і покращують розумовий процес, а для емоційно незбалансованого мозку – поширені зміни, що призводять до порушення діяльності. Вивчення нею термінових емоційних реакцій людини на фруструючі ситуації показало, що спочатку задіяні зони мозку, відповідальні за раціональний аналіз ситуації, і лише після цього – емоційні структури. Тобто спочатку відбувається розуміння та оцінка події, а потім – емоційна реакція [18].

Відповідно до концепції П. Симонова, людина очікує досягнення мети з будь-якою ймовірністю, при цьому враховуючи відомості про зовнішні умови, засоби та способи її досягнення, співвідносячи інформацію про необхідність дії та про наявні в нього у конкретний момент інструменти для досягнення мети [29]. Протиставлення бажаного та необхідного розглядається як у статичній, так і в динамічній. При статичному зіставленні як результат людина або матиме дефіцит, або надлишок інформації, при динамічному розгляді ситуації відбувається або збільшення, або зменшення ймовірності досягнення мети. У людини виникає або позитивна емоційна реакція у разі збільшення переважання прагматичної інформації та ймовірності досягнення мети, або негативна емоційна реакція в разі дефіциту інформації і зменшення ймовірності досягнення мети. У цій моделі емоції розглядаються як похідна когнітивна оцінка інформації, що надходить.

О. Леонтьєв при розгляді взаємозв'язку емоцій і мислення визначає їхнє завдання як сигналізацію про особистісний сенс подій, що розігруються у житті індивідуума. Він стверджував, що мислення має афективне регулювання, а емоції є системними складовими продуктивного мислення [30, с. 38]. Дослідник зазначає, що успішність соціальної комунікації залежить від поєднання інтелектуальних, емоційних і комунікативних здібностей людини. Він назвав це "соціальна обдарованість" особистості. У свою чергу, О. Тихомиров довів, що існує не лише дифузна активність в емотивній сфері особистості, а й емоційне регулювання когнітивних процесів [31].

Б. Зейгарник, вивчаючи порушення розумових функцій у психічно хворих пацієнтів, дійшла висновку, що протягом життя предмети та явища можуть набувати різного сенсу та значущості для людини, що зумовлено супутніми емоційними переживаннями: афекти можуть визначати значення предметів для суб'єкта. Таким чином, авторка каже про емоційне регулювання мислення [32]. В. Шадріков вказав на взаємозв'язок здібностей та емоцій людини. Вивчаючи здібності суб'єкта, він виокремлює серед них інтелектуальні та духовні. До останніх належать самопізнання, самосвідомість, "самопереживання" [33].

Поняття "емоційний інтелект" на пострадянському просторі з'явилося завдяки Г. Гарської у 1999 р. Згідно з її трактуванням, емоційний інтелект – це здатність особистості розуміти відносини, що відображаються в емоціях, аналізувати власні емоційні стани за рахунок інтелектуальних здібностей та керувати ними. Вона

зазначає, що емоції містять інформацію про відносини людини в навколишньому середовищі та до себе, а інтелект сприяє розумінню цих відносин. Таким чином, робота інтелекту полягає в усвідомленні емоцій, їхньому диференціюванні, вербалізації та, зрештою, прийнятті рішення на основі отриманої інформації. Емоційний інтелект, на її думку, на відміну від загального інтелекту, відображає внутрішній стан суб'єкта, його зв'язок з поведінкою і взаємодією з навколишньою дійсністю [34].

Д. Люсін вказує на те, що некоректно розглядати емоційний інтелект лише як когнітивну здатність, необхідно враховувати загальну емоційну спрямованість особистості, прагнення людини до аналізу власної поведінки та переживань. Він запропонував власну концепцію емоційного інтелекту. Автор трактує емоційний інтелект як здатність людини розуміти власні та чужі емоції, керувати ними. Д. Люсін уточнює, що розуміння емоцій містить ідентифікацію емоцій (здатність помітити наявність емоції, їхню якість у себе або іншої людини), розуміння причини виникнення конкретної емоції та наслідків, до яких вона може призвести. Управління емоціями – це здатність людини регулювати інтенсивність емоційного переживання, контролювати його зовнішній прояв, викликати необхідну емоцію. Розуміння та управління може бути спрямоване на власні та на чужі емоції. Таким чином, автор виокремлює внутрішньо-особистісний та міжособистісний види емоційного інтелекту. На його думку, емоційний інтелект має двоїсту природу, оскільки містить як когнітивні здібності, так і особистісні характеристики [35].

Д. Люсін і М. Билкіна зазначають, що люди виявляють різні емоційні реакції на однакові ситуації, навіть якщо цілі у них однакові. Також немає однозначних зв'язків між емоцією та її зовнішнім виразом, тому для ідентифікації емоцій інших людей необхідно враховувати додаткову інформацію про такі деякі проміжні перемінні, як: індивідуальні особливості людини, культурні особливості тієї спільноти, до якої вона належить, її актуальний фізичний та психічний стани. Ці проміжні змінні автори називають медіаторами. У результаті Н. Билкіна та Д. Люсін запропонували власну когнітивну схему емоцій, у якій кристалізується емоційний досвід суб'єкта [36]. Однією з найважливіших функцій схеми емоції вважається те, що вона використовується при ідентифікації емоцій як чужих, так і своїх. Схема містить набір ознак, за допомогою яких можна робити висновки про наявність тієї чи іншої емоції. Порівняння комплексу ознак за схемою дозволяє ідентифікувати емоцію. При цьому передбачається, що жодна з ознак не є жорстко прив'язаною до певної емоції, а її ідентифікація здійснюється на імовірнісній основі. Окрім того, когнітивні схеми емоцій використовуються для пояснення та передбачення поведінки людей.

На думку авторів, когнітивна схема емоцій має такий вигляд: об'єднувальним ядром є знання про суб'єктивне переживання емоції, отримане з особистого досвіду. Оскільки воно майже не піддається фіксації за допомогою засобів мови та інших знакових систем, то відображення відбувається безпосередньо в пам'яті. Саме завдяки виникненню цього емоційного тону здебільшого (хоча і не завжди) ми безпосередньо "знаємо", яку емоцію відчуваємо. Як зазначає І. Степанов, не всі автори вважають за правильне введення до схеми такого елемента, як суб'єктивне переживання, тому що чітко зафіксувати його за допомогою зовнішнього спостереження або будь-яких інших об'єктивних процедур неможливо. Але, оскільки

інтроспективно воно є головним показником, за яким людина може оцінити власний емоційний стан, то напевно чи цю позицію можна назвати вірною [37]. Кінцевим продуктом емоційного інтелекту, за Д. Люсіним, є прийняття рішень на основі відображення та осмислення емоцій, які є диференційованою оцінкою подій, що мають особистісний сенс. Емоційний інтелект відображає внутрішній світ та його зв'язок з поведінкою особистості та взаємодією з реальністю, тоді як абстрактний і конкретний інтелекти відображають закономірності світу зовнішнього.

Близька за змістом концепція, яку висунула М. Манойлова, у якій емоційний інтелект сприймається як здатність розуміти, приймати і контролювати емоції. Авторка також виокремлює внутрішньоособистісний і міжособистісний види емоційного інтелекту, а до його структури, окрім емоцій та інтелекту, вона додає поняття волі як можливості підпорядковувати емоції розуму. Воля, на думку дослідниці, і є складовою, яка поєднує емоції та інтелект [38].

Д. Ушаков трактує емоційний інтелект як компонент соціального інтелекту людини, пояснюючи його роль: "емоційний інтелект, необхідний для того, щоб поставити емоційність на службу вирішенню тих чи інших завдань, сформульованих у межах раціональної системи поведінки" [39, с. 28]. Дослідник називає емоційний інтелект рефлексивною здібністю: початковий рівень рефлексії дозволяє людині усвідомлювати власні почуття. Над нею вибудовується наступний рівень тощо. З розвитком цієї здібності зростає роль емоційного інтелекту. Щоб ефективно управляти власною емоційною сферою, на його думку, необхідно мати достатньо розвинений загальний інтелект.

О. Савенков зазначає важливу роль емоційного інтелекту та соціальної компетентності в досягненні життєвого успіху особистістю. Відповідно до розробленої автором концепції соціального інтелекту містить, зокрема емоційний (чутливість, контроль емоцій, емпатія, здатність встановлювати емоційно міцні стосунки з іншими людьми, схильність до емоційного зараження). З представленої ним моделі емоційний інтелект є компонентом соціального, забезпечуючи емоційний аспект міжособистісної взаємодії [40].

І. Андрєєва визначає емоційний інтелект як стійку ментальну здатність людини, що містить емоційний і соціальний компоненти. До структури емоційного інтелекту, на її думку, входять: усвідомлення, розрізнення та вираження емоцій, регуляція емоційного стану, самомотивація. Вчена трактує емоційний інтелект як структурний компонент соціального інтелекту, спрямований на регуляцію поведінки та встановлення конструктивних відносин у соціальному середовищі [41].

Е. Носенко та М. Коврига розробили модель емоційного інтелекту, основними ознаками якого є особистісні характеристики: екстраверсія, доброзичливість, сумлінність, відкритість новому досвіду, емоційна стійкість. Авторки виокремили внутрішньоособистісний (самоорганізація з метою ефективного виконання діяльності, здатність змінювати навколишню дійсність задля досягнення власної користі) та міжособистісний види емоційного інтелекту (здатність встановлювати гармонійні відносини із соціальним оточенням). Внутрішньоособистісним емоційним інтелектом вони вважали сумлінність, а міжособистісним – доброзичливість та екстраверсію. Відкритість новому досвіду та емоційна стійкість належать до обох форм емоційного інтелекту [42].

Г. Юсупова під емоційним інтелектом розуміє здатність успішно застосовувати інтелект для ефективної взаємодії з навколишнім світом. Вона виокремила декілька чинників, що характеризують емоційний інтелект: саморегуляція; контроль емоцій, регулювання емоційного фону, усунення негативних емоцій; регулювання міжособистісних відносин; соціальні навички; рефлексія; розуміння власних емоцій та мотивацій; емпатія; розпізнавання емоцій та почуттів інших людей, децентрація. Вона об'єднала їх у два основні блоки – поведінковий та когнітивний [43].

Б. Лемберг виокремлює два види компетентності, що належать до емоційного інтелекту: особистісну (здатність усвідомлювати власні емоції та регулювати їх) і соціальну (здатність розуміти процеси, що відбуваються в суспільстві та управляти міжособистісними відносинами). По суті, ці два види являють собою не що інше, як внутрішньоособистісний та міжособистісний види емоційного інтелекту [44].

О. Белкіна розглядає емоційний інтелект як сукупність когнітивних здібностей (розпізнавання, ідентифікація емоцій, швидкість переробки емоційної інформації) та особистісних характеристик, які, у свою чергу, поділяють на поведінковий (емоційна саморегуляція) та емоційний компоненти (емоційна виразність, настрої). На її думку, емоційний інтелект є динамічною характеристикою, що розвивається протягом життя [45].

Т. Манянина, вивчаючи емоційний інтелект як невід'ємний компонент психологічної культури особистості, виокремила ряд його функцій:

- оціночно-прогностична (розпізнавання та трансляція емоційних переживань за допомогою вербальних та невербальних засобів, прогнозування емоційних реакцій оточуючих на основі отриманої інформації);
- емоційно-комунікативна (забезпечення ефективних міжособистісних відносин за допомогою правильно розуміння та використання емоцій);
- регулятивна (вибір найоптимальніших стратегій подолання стресу, зниження рівня емоційного вигорання);
- мотивуюча (стимулювання внутрішньої мотивації діяльності та мотивації до досягнення успіху);
- рефлексивно-корекційна (осмислення власних та чужих емоційних реакцій, за рахунок чого відбувається зниження рівня внутрішньої напруги) [46].

К. Кузнєцова додала до структури емоційного інтелекту когнітивні, рефлексивні, поведінкові та комунікативні здібності, які можуть виявлятися у внутрішньоособистісному та міжособистісному аспектах [47].

Висновки. Сьогодні емоційний інтелект описують декілька теорій: теорія емоційно-інтелектуальних здібностей Д. Майєра, П. Селовея, Д. Карузо; некогнітивна теорія емоційного інтелекту Р. Бар-Она; теорія емоційної компетентності Д. Гоулмена та двокомпонентна теорія емоційного інтелекту Д. Люсіна. Дослідники називають досліджуваний ними конструкт "емоційним інтелектом", проте думки вчених щодо психологічної сутності досліджуваного феномена різняться. З одного боку, їхні підходи доповнюють один одного, а з іншого, суперечать один одному. Проте загальною рисою існуючих підходів до визначення емоційного інтелекту є розуміння цього конструкту як здатності до адекватної діагностики емоцій, їхнього розуміння та управління ними. Ідеться як про власні емоції суб'єкта та емоції інших людей. Таким чином, у сучасних концепціях емоційного інтелекту відображено тенденцію поєднання іраціональної складової людської психіки (емоцій, інтуї-

ції) та раціональної складової (мислення, аналіз, логіка). Інтелект та емоції, таким чином, перебувають у взаємодії, вказано на їхню взаємодоповнюваність, а не на антагоністичні відносини.

Таким чином, в усіх психологічних підходах, що описують взаємозв'язок інтелекту та емоцій, вказується на когнітивне визначення емотивних проявів особистості. Детермінантами є такі якості особистості, як вміння оцінювати та інтерпретувати події та стани, що відбуваються (власні та інших), уміння оцінювати та передбачати необхідні та наявні ресурси для досягнення поставленої мети. Емоційний інтелект є суттєвим психічним ресурсом людини, кожного військовослужбовця ЗСУ. Він сприяє підвищенню результативності діяльності за рахунок розуміння та регуляції емоцій, з одного боку, та покращення взаємодії з соціальним оточенням за рахунок розпізнавання емоцій інших людей та управління ними, з іншого. До того ж, у стресових ситуаціях цей вид інтелекту дозволяє оптимізувати енергетичні витрати, керувати стрес-чинниками, отримувати корисний досвід, ефективніше вирішувати поставлені завдання, у тому числі, в умовах виконання бойових завдань в зоні ООС. Емоційний інтелект не постійна величина й успішно піддається розвитку.

Список використаної літератури

1. Краснов Е.В., Корнилова Т.В. Эмоциональный интеллект и толерантность к неопределенности как предикторы результативности деятельности военных руководителей. *Вест. СПбГУ*. Серия: 16. 2016. Вып. 3. С. 28–43.
2. П'янківська Л.В. Психологічна профілактика синдрому "емоційного вигорання" у курсантів вищих навчальних закладів МВС України: дис. ... канд. психол. наук. Нац. ун-т оборони України імені Івана Черняховського. Київ, 2019. 196 с.
3. Носенко Е.Л. Форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини: моногр. / І.Ф. Аршава, К.П. Кутювий. Дніпро: Вид-во "Інновація", 2011. 178 с.
4. Лунёва О.В. Проблема соотношения социального и эмоционального интеллектов. *Вест. Рос. ун-та дружбы народов. Серия: Психология и педагогика*, 2009. № 4. С. 31–36.
5. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь; пер. с англ. Санкт Петербург: Питер, 2010. 334 с.
6. Hajibabae F. et al. The Relationship between Empathy and Emotional Intelligence among Iranian Nursing Students. *Internat. Jour. of Med. Education*, 2018. Vol. 9. P. 239–243.
7. Хлевная Е.А., Киселева Т.С. Экспериментальное исследование возможности развития эмоционального интеллекта. *Вест. Гос. ун-та Управления*, 2012. № 1. С. 188–191.
8. Майер Дж., Саловей П., Карузо Д. Эмоциональный интеллект (MSCEIT v. 2.0): рук-во. Москва: Ин-т психологии РАН, 2010. 176 с.
9. Сысоева Т.А., Овсянникова В.В. Связь эмоциональных личностных черт и переживаемых эмоций со скоростью переработки эмоциональной информации. *Психология. Журн. Высш. шк. экон-ки*, 2017. Т. 14. № 2. С. 387–399.
10. Thurstone L.L. 1935. The Vectors of the Mind: Multiple-Factor Analysis For The Isolation of Primary Traits. Chicago, IL: University of Chicago Press.
11. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. 2-е изд. Санкт Петербург: Питер; Москва: Смысл, 2003. 860 с.
12. Ракітянська Л.М. Концептуальні підходи до розуміння емоційного інтелекту як професійно значущої якості вчителя. *Теорія і методика професійної освіти*, 2019. Вип. 12. Т. 2. С. 161–164.
13. Сидоренко М.Г., Огнев А.С., Лихачева Э.В. Инновационные модели развития эмоционального интеллекта на основе обучающих имажинативных практик. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, 2017. № 2-2. С. 106–113.
14. Kuška M. et al. Emotional Creativity: A Meta-analysis and Integrative Review. *Creativity Research Jour.*, 2020. Vol. 32 (2). P. 151–160.
15. Гарднер Г. Структура разума. Теория множественного интеллекта; пер. с англ. А.Н. Свирид. Москва: Вильямс, 2007. 501 с.
16. Mayer J.D., Caruso D.R., Salovey P. Emotional Intelligence meet traditional standards for an intelligence. *Intelligence*, 1999. Vol. 27. P. 267–298.
17. Гоулман Д., Бояцис Г., Макки Э. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. Москва: Альпина Бизнес Букс, 2008. 301 с.
18. Грибкова О.В. Возрастные особенности уровня развития эмоционального интеллекта студентов и работающих взрослых. *Вест. Самарской гуманитар. акад. Серия: Психология*, 2014. № 1(15). С. 27–36.

19. Bar-On R. Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory / R. Bar-On, J.D.A. Parker (eds.). *Handbook of emotional intelligence*. San Francisco: Jossey-Bass, 2000. P. 363–388.
20. Робертс Р.Д., Мэттьюс Дж., Зайднер М., Люсин Д.В. Эмоциональный интеллект: Проблемы теории, измерения и применения на практике. *Журнал Высш. шк. эк-ки. Психология*, 2004. Т. 1. № 4. С. 3–26.
21. Epstein S. & Meier P. Constructive thinking: A broad coping variable with specific components. *Jour. of Personality and Social Psychology*, 1989, Vol. 57, P. 332–350.
22. Эпштейн С., Бродский А. Вы мудрее, чем вы думаете. Как развить навыки конструктивного мышления и применить его в жизни. Минск: Попурри, 2000. 384 с.
23. Изард К.Э. Психология эмоций: пер. с англ. В.Мисник, А.Татлыбаева. Москва: Питер, 2006. 460 с.
24. Wang D., Anderson N. Excuse-making and blaming as a function of internal-external locus of control. *Eur. Psychol.*, 1994. Vol. 24. № 2. P. 259–302.
25. Ivcevic Z., Brackett M., Mayer J. Emotional intelligence and emotional creativity. *Jour. of Personality*, 2007. Vol. 75 (2). P. 199–236.
26. Karim J., Weisz R. Cross-cultural research on the reliability and validity of the Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT). *Cross-Cultural Res.*, 2010. 44(4). P. 374–404.
27. Выготский Л.С. Собр. соч.: в 6 т. Москва: Педагогика, 1982. Т. 2. С. 21–22, 357–358.
28. Рубинштейн С.Л. Эмоции. *Психология эмоций*. Москва: изд-во МГУ, 1984. С. 152–161.
29. Симонов П.В. Эмоциональный мозг. Москва: Наука, 1983. 378 с.
30. Леонтьев А.Н. Проблема развития психики. Москва: Высш. шк., 1972. 274 с.
31. Тихомиров О.К., Виноградов Ю.В. Эмоции в функции эвристик. *Психологические исследования*. Москва: изд-во МГУ, 1968. 170 с.
32. Зейгарник Б. В. Патопсихология: учебник для академического бакалавриата. Москва: Изд-во Юрайт, 2017. 367 с.
33. Шадриков В.Д. Введение в психологию: эмоции и чувства. Москва: Логос, 2002. 156 с.
34. Гарскова Г.Г. Введение понятия "эмоциональный интеллект" в психологическую теорию: тез. науч.-практ. конф. "Ананьевские чтения". Санкт Петербург: изд-во СПб. ун-та, 1999. С. 25–26.
35. Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте. *Социальный интеллект: теория, измерение, исследование*; под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. Москва: Ин-т психологии РАН, 2004. С. 29–36.
36. Былкина Н.Д., Люсин Д.В. Развитие представлений детей об эмоциях в онтогенезе. *Вопросы психологии*, 2000. № 5. С. 38–48.
37. Степанов И.С. Психологические условия формирования эмоционального интеллекта личности: дисс. ... канд. психол. наук: ГОУ ВПО "Новосибирский государственный педагогический университет". Новосибирск. 2010. 192 с.
38. Манойлова М.А. Тренинг развития эмоционального, интеллекта педагога: от планирования к действию. Школьные технологии. 2007. № 2. С. 126–137.
39. Ушаков Д.В. Социальный и эмоциональный интеллект: надежды, сомнения, перспективы. Социальный и эмоциональный интеллект: от процессов к измерениям / Под. ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. Москва: изд-во "Ин-т психологии РАН", 2009. С. 11–31.
40. Савенков А.И. Эмоциональный и социальный интеллект как предикторы жизненного успеха. *Вест. практ. психологии образования*, 2006. №1(6). С. 30–38.
41. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии. Новополюк: ПГУ, 2011. 388 с.
42. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Эмоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції. Київ: Вища шк., 2003. 126 с.
43. Юсупова Г.В. Состав и измерение эмоциональной компетентности: дисс. ... канд. психол. наук. Казань, 2006. 111 с.
44. Лемберг Б. Эмоциональный интеллект: как разум общается с чувствами. Санкт Петербург: Вектор, 2013. 140 с.
45. Белкина О.А. Феноменология эмоционального интеллекта. *Вест. Моск. гор. пед. ун-та. Науч. журн. Серия: Педагогика и психология*, 2009. №4(10). С. 47–62.
46. Манянина Т.В. Эмоциональный интеллект в структуре психологической культуры личности: автореферат дисс. ... канд. психол. наук. Том. гос. ун-т. Барнаул, 2010. 22 с.
47. Кузнецова К.С. Педагогическое сопровождение младших школьников в процессе формирования эмоционального интеллекта: автореферат дисс. ... канд. пед. наук. Саратов. гос. ун-т им. Н.Г. Чернышевского. Саратов, 2012. 24 с.
3. Nosenko E.L., Arshava I.F., Corner K.P. (2011) Forms of reflected assessment of emotional stability and emotional intelligence of man: monograph. Dnipro.: Publishing House "Innovation". 178 p. [in Ukrainian]
4. Luneva O.V. (2009) The problem of correlation of social and emotional intelligences. *Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Psychology and Pedagogy*. No. 4. Pp. 31–36. [in Russian]
5. Ekman P. (2010) Psychology of emotions. I know what you feel. St. Petersburg: Piter. 334 p. [in Russian]
6. Hajibabae F. [et al.]. (2018) The Relationship between Empathy and Emotional Intelligence among Iranian Nursing Students. *International Journal of Medical Education*. Vol. 9. Pp. 239–243.
7. Khlebnaya E.A., Kiseleva T.S. (2012). Experimental study of the possibility of developing emotional intelligence. *Bulletin of the State University of Management*. No. 1. Pp. 188–191. [in Russian]
8. Mayer J., Salovey P., Caruso D. (2010) Emotional intelligence (MSCEIT v. 2.0): manual. Moscow: Publishing House "Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences". 176 p. [in Russian]
9. Sysoeva T.A., Ovsyannikova V.V. (2017) Communication of emotional personality traits and experienced emotions with the speed of emotional information processing. *Psychology. Journal of the Higher School of Economics*. V.14. No. 2. Pp. 387–399. [in Russian]
10. Thurstone L.L. (1935). The Vectors of the Mind: Multiple-Factor Analysis For The Isolation Of Primary Traits. Chicago, IL: University of Chicago Press.
11. Hekhaizen H. (2003) Motivation and activity. St. Petersburg: Peter; Moscow: Meaning. 860 p. [in Russian]
12. Rakiyanskaya L.M. (2019) Conceptual approaches to understanding emotional intelligence as a professionally significant quality of a teacher. *Theory and methods of vocational education*. Issue 12. T.2. Pp. 161–164. [in Ukrainian]
13. Sidorenko M.G., Ognev A.S., Likhachev E.V. (2017) Innovative models for the development of emotional intelligence based on teaching imaginative practices. *Actual problems of the humanities and natural sciences*. No. 2-2. Pp. 106–113. [in Russian]
14. Kuška M., Trnka R., Mana J., Tomas N. (2020) Emotional Creativity: A Meta-analysis and Integrative Review. *Creativity Research Journal*. Vol. 32(2). Pp. 151–160.
15. Gardner G. (2007) The structure of the mind. Theory of multiple intelligence. Moscow: Williams. 501 p. [in Russian]
16. Mayer J.D., Caruso D.R., Salovey P. (1999) Emotional Intelligence meet traditional standards for an intelligence. *Intelligence*. V.27. Pp.267–298.
17. Goleman D., Boyatzis G., McKee E. (2008) Emotional leadership: The art of managing people based on emotional intelligence. Moscow: Alpina Business Books. 301 p. [in Russian]
18. Gribkova O.V. (2014) Age features of the level of development of emotional intelligence of students and working adults. *Bulletin of the Samara Humanitarian Academy. Series: Psychology*. No. 1(15). Pp. 27–36. [in Russian]
19. Bar-On R., Parker J.D.A. (eds.) (2000) Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory. *Handbook of emotional intelligence*. San Francisco: Jossey-Bass. Pp. 363–388.
20. Roberts R.D., Matthews J., Seidner M., Lyusin D. V. Emotional intelligence: Problems of theory, measurement and application in practice. *Journal of the Higher School of Economics. Psychology*. 2004. Volume 1. No. 4. Pp. 3–26. [in Russian]
21. Epstein S. & Meier P. (1989) Constructive thinking: A broad coping variable with specific components. *Journal of Personality and Social Psychology*. V.57. Pp. 332–350.
22. Epstein S., Brodsky A. (2000) You are wiser than you think. How to develop the skills of constructive thinking and apply it in life. Minsk: Potpourri. 384 p. [in Russian]
23. Izard K.E. (2006) Psychology of emotions. Moscow: Piter. 460 p. [in Russian]
24. Wang D., Anderson N.H. (1994) Excuse-making and blaming as a function of internal-external locus of control. *Eur. Psychol*. Vol. 24. No. 2. Pp. 259–302.
25. Ivcevic Z., Brackett M.A., Mayer J.D. (2007) Emotional intelligence and emotional creativity. *Journal of personality*. Vol. 75(2). Pp. 199–236.
26. Karim J. Weisz R. (2010) Cross-cultural research on the reliability and validity of the Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT). *Cross Cultural Research*. V.44(4). Pp. 374–404.
27. Vygotsky L.S. (1982) Collected works: in 6 volumes. Moscow: Pedagogy. V.2. Pp. 21–22, 357–358. [in Russian]
28. Rubinstein S.L. (1984) Emotions. *Psychology of emotions*. Moscow: Ed. Moscow State University. Pp. 152–161. [in Russian]
29. Simonov P.V. (1983) Emotional brain. Moscow: Nauka. 378 p. [in Russian]
30. Leontiev A.N. (1972) The problem of the development of the psyche. Moscow: Higher school. 274 p. [in Russian]
31. Tikhomirov O.K., Vinogradov Yu.V. (1968) Emotions in the function of heuristics. *Psychological research*. Moscow: Publishing House of Moscow State University. 170 p. [in Russian]
32. Zeigarnik B.V. (2017) Pathopsychology: a textbook for academic undergraduate studies. Moscow: Yurayt Publishing House. 367 p. [in Russian]
33. Shadrikov V.D. (2002) Introduction to psychology: emotions and feelings. Moscow: Logos. 156 p. [in Russian]

References

1. Krasnov E.V., Kornilova T.V. (2016) Emotional intelligence and tolerance for uncertainty as predictors of the performance of military leaders. *Bulletin of St. Petersburg State University*. Ser. 16. Issue. 3. Pp. 28–43 [in Russian]
2. Pyankivska L.V. (2019) Psychological prevention of the syndrome of "emotional burnout" in cadets of higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: dis. Cand. psychol. Sciences. *Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine*. Kyiv. 196 p. [in Ukrainian]

34. Garskova G.G. (1999) Introduction of the concept of "emotional intelligence" in psychological theory. *Proceedings. scientific-practical. conf. Ananiev Readings*. St. Petersburg: Publishing House of St. Petersburg. un-ta. Pp. 25-26. [in Russian]

35. Lyusin D.V. (2004) Modern ideas about emotional intelligence. *Social intelligence: theory, measurement, research*. Moscow: Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences. Pp. 29-36. [in Russian]

36. Bylkina N.D., Lyusin D.V. (2000) The development of children's ideas about emotions in ontogeny. *Questions of psychology*. No. 5. Pp. 38-48. [in Russian]

37. Stepanov I.S. (2010) Psychological conditions for the formation of the emotional intelligence of the individual: diss. cand. psychol. Sciences: GOU VPO "Novosibirsk State Pedagogical University". Novosibirsk. 192 p. [in Russian]

38. Manoilova M.A. (2007) Training for the development of the emotional, intellect of the teacher: from planning to action. *School technologies*. No. 2. Pp. 126-137. [in Russian]

39. Ushakov D.V. (2009) Social and emotional intelligence: hopes, doubts, prospects. *Social and emotional intelligence: from processes to measurements*. Moscow: "Publishing House" Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences". Pp. 11-31. [in Russian]

40. Savenkov A.I. (2006) Emotional and social intelligence as predictors of life success. *Bulletin of practical psychology of education*. No. 1(6). Pp. 30-38. [in Russian]

41. Andreeva I.N. (2011) Emotional intelligence as a phenomenon of modern psychology. Novopolotsk: PGU. 388 p. [in Russian]

42. Nosenko E.L., Kovriga N.V. (2003) Emotional intelligence: conceptualization of the phenomenon, main functions. Kyiv. Higher school. 126 p. [in Ukrainian]

43. Yusupova G.V. (2006) Composition and measurement of emotional competence: diss. cand. psychol. sciences. Kazan. 111 p. [in Russian]

44. Lemberg B. (2013) Emotional intelligence: how the mind communicates with feelings. St. Petersburg: Vector. 140 p. [in Russian]

45. Belkina O.A. (2009) Phenomenology of emotional intelligence. *Bulletin of the Moscow City Pedagogical University. Science Magazine. Series "Pedagogy and psychology"*. No. 4 (10). Pp. 47-62. [in Russian]

46. Manyanina T.V. (2010) Emotional intelligence in the structure of the psychological culture of personality: abstract of diss. ... cand. psychol. Sciences. Volume. state un-t. Barnaul. 22 p. [in Russian]

47. Kuznetsova K.S. (2012) Pedagogical support of younger schoolchildren in the process of formation of emotional intelligence: abstract of the thesis. diss. ... c.p.n. Sarat. state un-t im. N.G. Chernyshevsky. Saratov. 24 p. [in Russian]

Надійшла до редколегії 06.02.22

A. Julai, Postgraduate Stud.,

djulaynana@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-6110-8512

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE EMOTIONAL INTELLIGENCE AS A PSYCHOLOGICAL CONSTRUCT

The article is devoted to the disclosure of theoretical and methodological principles of the origins and development of emotional intelligence as a psychological construct. It is noted that researchers call their construct "emotional intelligence", while the views of scientists on the psychological nature of the phenomenon under study differ. On the one hand, their approaches complement each other, and on the other hand, they contradict each other. Meanwhile, a common feature of existing approaches to the definition of emotional intelligence is the understanding of this construct as the ability to adequately diagnose, understand and manage emotions. It is about the subject's own emotions and other people's emotions. Thus, modern concepts of emotional intelligence reflect the tendency to combine the irrational component of the human psyche (emotions, intuition) and the rational component (thinking, analysis, logic). Intelligence and emotions thus interact, emphasizing their complementarity rather than antagonistic relationships. All psychological approaches that describe the relationship between intellect and emotions indicate the cognitive definition of emotional manifestations of personality. Determinants are such personality qualities as the ability to evaluate and interpret events and conditions that occur (own and others), the ability to assess and anticipate the necessary and available resources to achieve this goal. Emotional intelligence is an essential mental resource of man. It helps to increase the effectiveness of activities by understanding and regulating emotions on the one hand, and improving interaction with the social environment by recognizing the emotions of others and managing them – on the other. Moreover, in stressful situations, this type of intelligence allows you to optimize energy costs, manage stressors, gain useful experience, more effectively solve problems. Emotional intelligence is not a constant value and can be successfully developed as a result of specially designed programs or through life experience.

Keywords: emotional intelligence; psychological construct; human psyche; emotional manifestations of personality; human mental resource.

УДК 159.955:378.147

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.49.35-37>

О. Кожедуб, канд. соц. наук, доц.
kozedub2000@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-7332-1727,
В. Гаврюшенко, канд. психол. наук
gavryushenko2008@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-5119-0890,
К. Калишенко, викладач
psy.kalyshenko@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-4910-1702

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЗМІСТ ПОНЯТТЯ "МИСЛЕННЯ КУРСАНТІВ ВИЩОГО ВІЙСЬКОВОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ"

На підставі аналізу окремих положень філософської, психологічної, педагогічної літератури здійснено операціоналізацію та визначено зміст поняття "мислення курсантів вищого військового навчального закладу". Зазначено, що соціально-психологічну природу мислення доцільно досліджувати, базуючись на діяльнісному підході, адже в основі пізнавальної діяльності особистості курсанта ВВНЗ лежить мислення. Такий підхід дозволяє розкрити особистісний (потреба в пізнанні, значущість отриманих знань, цілі та план пізнавальної діяльності) і процесуальний (аналітико-синтетична діяльність) аспекти мислення курсантів ВВНЗ. Коротко висвітлено характеристики мисленнєвих явищ: мисленнєва діяльність (система мисленнєвих дій та операцій, спрямованих на вирішення конкретного завдання), мисленнєві операції (аналіз, синтез, узагальнення, класифікація, абстрагування тощо), види мислення (аналітичне, критичне, практичне, економічне, екологічне, наукове тощо), форми мислення (поняття, судження, умовивід). Наголошено, що знання соціально-психологічної природи мислення курсантів ВВНЗ дозволить військовому педагогу визначити оптимальні шляхи застосування таких новітніх педагогічних технологій, як технологія ситуаційного навчання (кейс-метод), технологія критичної (екстремальної) ситуації, технологія повного засвоєння, технологія евристичного навчання, імітаційні технології тощо. Визначено перспективи наукового дослідження, яке вбачається у формуванні певних видів мислення (напр., аналітичного, критичного, професійного, креативного тощо) курсантів засобами новітніх педагогічних технологій.

Ключові слова: мислення, курсант вищого військового навчального закладу, мислення курсанта вищого військового навчального закладу.

Постановка проблеми. Звернемось до такої популярної теми, як "мислення". Питання природи (походження, витоків) мислення турбували і турбують представників різних наук. Сьогодні спостерігається розмаїття визначень поняття "мислення", зокрема, філософська, психолого-педагогічна, психофізіологічна література, насичена теоретико-методологічними підходами до дослідження природи, структурних елементів, видів, форм та стилів мислення. У своєму дослідженні будемо спиратися на діяльнісний підхід, адже мислення лежить в основі пізнавальної діяльності особистості. Особливої актуальності це дослідження має ще й тому, що розуміння природи мислення курсантів вищого військового навчального закладу (ВВНЗ), дозволить читачам, і особливо військових педагогів неспсихологічного профілю, розібратись у розмаїтті проблематики, пов'язаної з формуванням, розвитком мислення курсантів під час навчальних занять.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звернення до електронного каталогу Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, за запитом "мислення", сформувало перелік з майже 1000 джерел. Тематика цього переліку найрізноманітніша. Науковці досліджують творче, візуальне, логічне, міфопоетичне, соціальне, художнє, критичне, професійне, технічне, просторове, продуктивне, креативне, логічне, оперативне, стратегічне, дивергентне, практичне, поетичне, теоретичне, образне, публіцистичне, консервативне, економічне, екологічне, правове, педагогічне, математичне, суспільно-політичне мислення. У центрі уваги науковців залишаються такі види мислення, як: наочно-дійове, наочно-образне, абстрактно-логічне. Зацікавленість викликає також культура мислення, діагностика розвитку мислення, формування та розвиток мислення представників різних соціальних груп, способів, структура, стиль (науковий, творчий, побутовий, інженерний, художній) та форми мислення.

Не стоять осторонь і представники військово-психологічної та військово-педагогічної науки та практики. Яскравим прикладом такого роду досліджень є: обґрунтування педагогічних умов формування критичного мислення курсантів у процесі навчання у ВВНЗ (О. Марченко), удосконалення професійного мислення в курсантів-пілотів у процесі вивчення дисциплін пілотажно-навігаційного циклу (Ю. Руденко), формування професійного мислення в майбутніх молодших спеціалістів прикордонної служби (О. Шемчук), формування критичного мислення майбутніх офіцерів у процесі професійної підготовки (В. Конаржевська). Як видно з тематики досліджень, ці наукові розвідки мають на меті дослідити особливості застосування психолого-педагогічних умов у формуванні різних видів мислення у курсантів ВВНЗ.

Мета статті визначити психолого-педагогічний зміст поняття "мислення курсантів ВВНЗ".

Виклад основного матеріалу. Сьогодні ми є свідками глобальних економічних, соціальних, культурних, технологічних змін, які відбуваються в українському суспільстві. Такі зміни знайшли своє віддзеркалення в якісно-кількісних змінах особистості сучасного українця. Перетворень зазнали всі структурні елементи особистості – психічні процеси (у т. ч., і мислення), психічні стани (напр., настрій), психічні властивості (напр., спрямованість). Зазначимо, що якісно-кількісні зміни свідомості, сприйняття, мислення сучасного українця, у тому числі, і курсанта ВВНЗ, перебувають під впливом багатьох чинників.

Сучасним ЗСУ сьогодні потрібні офіцери з високим інтелектуальним рівнем, які володіють культурою мислення, знають його загальні закони, здатні в письмовій та усній мові правильно (логічно) оформити його результати. Загальноприйнятим є той факт, що традиційна система підготовки офіцерських кадрів вже відживає і на цьому фоні формується нова, яка шукає нові шляхи

хи, способи, засоби формування молодого покоління вітчизняних офіцерів.

Досягнення мети публікації вимагає операціоналізації та концептуалізації поняття "мислення курсантів вищого військового навчального закладу". Мислення є предметом вивчення ряду наук: філософії, логіки, психології, педагогіки. Ці визначення різняться, адже різняться і предметне поле кожної науки.

Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення поняттю *мислити* – "уявляти, створювати конкретні та абстрактні образи, оперувати ними та подумки робити відповідні висновки" [2, с. 668]. Філософський енциклопедичний словник визначає *мислення* як інформаційну діяльність, що набула якості опосередкованого, узагальненого пізнання, яке за допомогою абстрагування, міркувань (зіставлень пізнавальних образів та логічного виведення думок) і типізації даних про світ явищ, розкриває їхні необхідні зв'язки, закономірності, тенденції розвитку. Укладачі філософського енциклопедичного словника наголошують на тому, що *мислення* виходить за межі емпіричного споглядання, ідеально відтворює процеси буття в їх необхідності та потенційності, що дозволяє формувати закони. Мислення пов'язане з моделюванням можливих ситуацій, і тому здатне до планування дій та передбачення їхніх наслідків. Процес мислення визначається рядом логічних операцій, а саме: порівняння пізнаваних об'єктів (наочно даних чи уявних, ідеалізованих); аналіз і синтез даних; абстрагування істотних ознак об'єктів від їхніх другорядних рис і від самих об'єктів; узагальнення, класифікація тощо [9, с. 378]. Як процес пізнавальної діяльності індивіда, який характеризується узагальненням та опосередкованим відображенням дійсності, визначає *мислення* Короткий психологічний словник за загальною редакцією А. Петровського [5, с. 211].

Зауважимо, що С. Гончаренко визначає *мислення* як вищу форму відображуваної діяльності у психіці, ідеальну діяльність, результатом якої є об'єктивна істина. Автор наголошує, що в основі людського мислення лежить чуттєве сприйняття, яке трансформує структуру мислення. На думку С. Горчаренка, за допомогою мислення людина може здійснювати передбачення, адже результатом мисленнєвої діяльності може бути момент раптового розуміння, здогадки – інсайт [3, с. 208].

Психологи серед різноманіття мисленнєвих явищ вирізняють:

- *мисленнєву діяльність*, яка представляє собою систему мисленнєвих дій, операцій, що спрямовані на вирішення конкретного завдання;
- *мисленнєві операції*, до яких належать: аналіз, порівняння, узагальнення, абстрагування, класифікація, систематизація, конкретизація;
- *форми мислення*: судження, висновки, поняття;
- *види мислення*: наочно-дійове, наочно-практичне, словесно-логічне [4, с. 111-112].

Вітчизняна та зарубіжна психологічна традиція у визначенні природи мислення ґрунтується на діяльнісному підході, відповідно до якого мислення є процесом пізнавальної діяльності людини, яка характеризується узагальненням та опосередкованим відображенням предметів та явищ дійсності в їхніх суттєвих зв'язках і відносинах. В основі такої діяльності лежить комплекс когнітивних та метакогнітивних навичок та настанов [1, с. 16].

Зазначимо, що військові педагоги під час організації навчальних занять з курсантами, повинні пам'ятати, що пізнавальний аспект мислення полягає в активній пере-

робці різного роду інформації, і тієї, що вже є, і тієї, що надходить. Здійснюється цей процес за допомогою системи взаємопов'язаних дій – мисленнєвих операцій, які виконуються курсантами в процесі їхньої мисленнєвої діяльності. Тому формування умінь роботи з інформацією, її осмислення, переробка, формування навчальних навичок та способів діяльності – це основне завдання військового педагога.

Привертає увагу і той факт, що узагальнений характер мислення проявляється у відображенні загальних і сутнісних властивостей, предметів і явищ, які не сприймаються безпосередньо, а також відносин та закономірних зв'язків між ними в різних формах – поняттях, категоріях, судженнях, гіпотезах, законах, теоріях. У зазначених формах проявляється соціальна природа мислення, адже в них узагальнюється і закріплюється пізнавальний та загально-історичний досвід людства, що робить мислення опосередкованим [6, с. 62].

Військовим педагогам у своїй викладацькій діяльності для формування та розвитку різних видів мислення курсантів ВВНЗ необхідно керуватись запропонованим С. Рубінштейном [7] та А. Брушлинським [1] особистісним планом і враховувати процесуальний аспект мислення. Зокрема, С. Рубінштейн наголошує, що мислити людина починає тоді, коли у неї з'являється потреба в пізнанні, і цілі якого мають особистісне забарвлення та особистісну значущість, а це є основою особистісного плану, тому військовому педагогу під час взаємодії з курсантами ВВНЗ треба формувати особистісний план пізнання своєї майбутньої спеціальності [7].

Коли йдеться про процесуальний аспект мислення, А. Брушлинський звертає увагу на той факт, що всередині пізнавальної діяльності людини зароджуються інтелектуальні операції та психічні процеси (аналіз, синтез, узагальнення), які сприяють пізнанню та інсайту. А тому військовому педагогу треба враховувати процесуальний аспект мислення, розробляючи план навчального заняття, послідовність викладення навчального матеріалу, особливості застосування прийомів активізації навчально-пізнавальної діяльності [1].

Психологічна література традиційно пропонує такі види мислення: наочно-дійове, наочно-образне та словесно-логічне. Це класична класифікація видів мислення, в основі якої лежать форма та спосіб пізнання дійсності. Проте за характером завдання, що вирішується, виокремлюють теоретичне та практичне мислення; за ступенем розгорнутості, усвідомленості та етапності – аналітичне та інтуїтивне; за контролем (критичність розуму) – критичне та некритичне мислення; за ступенем новизни продукту мислення – репродуктивне та продуктивне (творче). І цей перелік неповний. Вище наведено декілька десятків видів мислення, які досліджуються психологами, педагогами, філософами, які можна класифікувати за різними ознаками.

На нашу думку, військовому педагогу необхідно створювати такі умови, які б сприяли формуванню культури мислення курсантів ВВНЗ. Навчальні заняття мають бути насичені найрізноманітнішими завданнями, які вчать курсантів аналізувати, порівнювати, оцінювати, узагальнювати інформацію, яка в них вже є, і ту, яку вони отримують під час навчальних занять. Тому військовому педагогу доцільно мати у своєму методичному арсеналі найрізноманітніші приклади, кейси, презентації, які будуть сприяти формуванню в курсантів ВВНЗ вміння аргументовано висловлювати власну думку щодо поставленого питання; залучати курсантів ВВНЗ до оцінної діяльності (здійснювати оцінку об'єктивності

оціночних суджень з позиції логіки); формувати уміння пошуку помилок, недоліків, ціннісних складових в навчальному предметі, зміст якого вони опановують.

Не менш важливим для курсантів ВВНЗ є сформованість уміння самостійної роботи з інформацією. Упродовж усього періоду навчання у ВВНЗ курсанти повинні навчитись виявляти протиріччя, перевіряти гіпотези, здійснювати пошук альтернативних способів вирішення проблем, здійснювати рефлексію умінь [7]. Усе це можливе за умови відходу від традиційного репродуктивного навчання. Формуванню культури мислення курсантів впливає застосування військовим педагогом таких новітніх педагогічних технологій, як: технологія ситуаційного навчання (кейс-метод), технологія критичної (екстремальної) ситуації, технологія повного засвоєння, технологія евристичного навчання, імітаційні технології тощо [8].

Як було зазначено, сьогодні вчені досліджують найрізноманітніші види мислення, у тому числі, і наукове, а тому формування нового знання у курсантів ВВНЗ є основою для розвитку в них наукового мислення. Цьому активно сприяють не лише аудиторні заняття під керівництвом військового педагога, а й самостійна науково-дослідна робота у межах діяльності наукового гуртка. Остання передбачає участь курсантів у науково-практичних конференціях та семінарах, на яких вони виступають з презентаціями результатів своїх досліджень, вступають у наукові диспути, аргументовано відстоюють свої позиції. Така діяльність формує у курсантів ВВНЗ систему наукового мислення, закладає основи їхнього наукового світогляду, сприяє здійсненню ними прикладних наукових досліджень.

Таким чином, мислення курсантів ВВНЗ представляє собою їхню активну пізнавальну діяльність, що спрямована на узагальнене, опосередковане пізнання об'єктивної дійсності, відкриття нових знань, прогнозування подій, дій під час вирішення завдань, проблем на підставі переробки та перетворенні інформації, при підсвідомому використанні минулого досвіду та вихідного мінімуму знань, що орієнтує їх на предмет дослідження з використанням рефлексії.

Висновки. У результаті аналізу наукової літератури визначено соціально-психологічну природу мислення та сформульовано поняття "мислення курсантів ВВНЗ".

O. Kozhedub, PhD in Sociological Sci., Ass. Prof.
kozhdub2000@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-7332-1727,
V. Gavryushenko, PhD in Psychological Sci.
gavryushenko2008@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-5119-0890,
K. Kalyshenko, Lecturer
psy.kalyshenko@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-4910-1702
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL COMPREHENSION OF "THINKING OF MILITARY HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION CADETS"

Scientific article authors, having analyzed separate aspects of philosophical, psychological and pedagogical literature, operationalize and find out comprehension of "thinking of military higher educational institution cadets". The article notes that social and psychological nature of thinking should be appropriately researched with activity based approach, because cognitive activity of military higher educational institution cadet is founded on thinking. Such an approach allows the authors to discover personal (the necessity of knowledge, significance of the acquired knowledge, the goals and plan of cognitive activity) and professional (analytical and synthetical activity) aspects of military higher educational institution cadets. In brief authors describe the following mental phenomena: mental activity (system of mental actions and operations aimed to definite goal achievement), mental operations (analysis, synthesis, generalization, classification and abstraction, etc.), types of thinking (analytical, critical, practical, economical, ecological, scientific, etc.), forms of thinking (concept, judgment, inference). The authors emphasize that understanding of social and psychological nature of thinking of military higher educational institution cadets will allow the military teacher to appropriately implement such modern pedagogical techniques as situational teaching (case-method), critical (emergency) situation technique, complete understanding technique, heuristic teaching technique, simulation technologies, etc. The final step is to determine the prospects of scientific research, which the authors see in the formation of certain types of thinking (for example, analytical, critical, professional, creative, etc.) of cadets by means of the modern pedagogical technologies.

Keywords: thinking, military higher educational institution cadet, thinking of military higher educational institution cadet.

Перспективним напрямом дослідження є формування окремих видів мислення (напр., аналітичного, критичного, професійного, креативного тощо) курсантів ВВНЗ засобами новітніх педагогічних технологій.

Список використаної літератури

1. Брушлинский А.В. Субъект: мышление, учение, воображение. Москва : изд-во Моск. псих.-соц. ин-та, 2008. 406 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
4. Еникеев М.И., Кочетков О.Л. Общая, социальная и юридическая психология : краткий энциклопед. словарь. Москва : Юрид. лит-ра, 1997. 448 с.
5. Краткий психологический словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2 изд., расшир., испр. и доп. Ростов п/Д : изд-во "Феникс", 1999. 512 с.
6. Матюшкин А.М. Мышление, обучение, творчество. Москва : МПСИ ; Воронеж : НПО "МО-ДЭК", 2003. 720 с.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 713 с.
8. Стрельников В.Ю. Бритченко І.Г. Сучасні технології навчання у вищій школі : модульний посіб. для слухачів авт. курсів підвищення кваліфікації викладачів МПК ПУЕТ/ Полтава : ПУЕТ, 2013. 309 с.
9. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. ред.-ті) та ін.; Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук (наук. ред.-ри); І.О. Покаржевська (худ. оформлення). Київ : Абрис, 2002. 742 с.

References

1. Brushlinsky, A. (2008). Subject: thinking, learning, imagination. Moscow: Publishing house of the Moscow Psychological and Social Institute. [In Russian]
2. The Great Tlumachny Dictionary of the Happy Ukrainian Movies: 250,000 (2005). Kyiv; Irpin: Perun. VIII. [In Ukrainian]
3. Goncharenko, S. (1997). Ukrainian pedagogical vocabulary. Kyiv: Libid. [In Ukrainian]
4. Enikeev, M., Kochetkov, O. (1997). General, social and legal psychology. Concise encyclopedic dictionary. Moscow: Legal Literature. [In Russian]
5. Petrovsk, A. & Yaroshevsky M. [Ed] (1999). A Brief Psychological Dictionary. Rostov p / D: publishing house "Phoenix". [In Russian]
6. Matyushkin, A. (2003). Thinking, learning, creativity. Moscow; Voronezh. [In Russian]
7. Rubinstein, S. (2007). Fundamentals of General Psychology. St. Petersburg: Peter. [In Russian]
8. Strelnikov, V. & Britchenko, I. (2013). Modern technologies of higher education: a modular guide for students of author's refresher courses for teachers. Poltava. [In Ukrainian]
9. Philosophical encyclopedic dictionary (2002). V.I. Shinkaruk (chairman of the editorial board), etc.; L.V. Ozadovska, N.P. Polishchuk (scientific editors); I.O. Pokarzhenskaya (decoration). Kyiv: Abris. [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 25.01.22

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМАТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Тематику зумовлено сучасними загрозами та викликами сьогодення, а саме: веденням бойових дій на сході України, невтішними прогнозами щодо потенційно можливого та реальним початком повномасштабного наступу військ РФ на нашу державу. Стверджено, що питання психологічної стійкості особового складу ЗСУ важливе, актуальне та невідкладне у своєму вирішенні. Зазначено, що психологічна стійкість особового складу ЗСУ (та інших силових структур) виступає одним із важливих чинників надійності та ефективної діяльності під час ведення бойових дій та впливу інших різноманітних гібридних загроз. Проаналізовано наукові напрацювання, їхнє узагальнення та обґрунтування необхідних рекомендацій щодо вдосконалення існуючої системи формування, забезпечення та відновлення психологічної стійкості особового складу ЗСУ. Розглянуто таку проблематику психологічної стійкості особового складу ЗСУ та задачі: 1) узагальнити погляди вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо психологічної стійкості як предмета наукових досліджень; 2) визначити сукупність стрес-факторів, стосовно яких необхідно формувати психологічну стійкість особового складу ЗСУ; 3) розглянути структуру психологічної стійкості; 4) проаналізувати особливості формування психологічної стійкості; 5) запропонувати методи оцінки психологічної стійкості; 6) надати методичні рекомендації щодо формування та підтримки психологічної стійкості в умовах сучасних гібридних загроз.

Ключові слова: психологічна стійкість, особовий склад Збройних Сил України, бойовий стрес, структура психологічної стійкості, формування психологічної стійкості, оцінка психологічної стійкості.

Постановка проблеми. Загалом професійна діяльність військовослужбовців вимагає готовності виконувати широке коло завдань і функцій в особливих та екстремальних умовах та стійкості, щоб протидіяти впливу їхніх негативних стрес-факторів. Ураховуючи сучасні загрози та виклики сьогодення, а саме, ведення бойових дій протягом восьми років на сході України та невтішні прогнози щодо можливості і реального початку повномасштабного наступу військ РФ на нашу державу, питання психологічної стійкості особового складу ЗСУ (та інших силових структур) набуває неабиякої важливості, актуальності та невідкладності у своєму вирішенні.

Як показав досвід, в умовах ведення бойових дій (АТО/ООС, повномасштабна війна) психіка військовослужбовця піддається безлічі різноманітних впливів. Деякі з цих впливів сприяють мобілізації та концентрації фізичних та психологічних можливостей військовослужбовця, підвищенню бойової активності, сміливості, самовідданості, інші ж, навпаки, дезорганізують бойову діяльність воїна, блокують доступ до наявних резервів організму, зривають роботу нервової системи і психіки. Довге перебування людини в обстановці стрес-факторів бойових дій може призвести до появи психічних розладів, наявність яких найбільше залежатиме від інтенсивності бойового стресу та індивідуальних особливостей військовослужбовця [1].

Військові фахівці, аналізуючи досвід різноманітних бойових дій [2, 3], встановили, що за низького рівня психологічної стійкості особового складу час виконання вогневого завдання збільшується на 35 %, а кількість промахів від 40 до 50 %, війська можуть втратити свою боєздатність вже за 10–20 % втрат, водночас за високого рівня психологічної стійкості особового складу військових частин та підрозділів – лише за 50 % і більше. Науковцями доведено, що підтримання психологічної стійкості та бойової активності військовослужбовців у ході ведення бойових дій забезпечується: 1) психологічно обґрунтованою організацією професійної підготовки та практичної діяльності; 2) створенням сприятливих соціально-психологічних умов; 3) використанням спеціальних методів психорегуляції [4, с. 72–83].

Розглядаючи проблематику психологічної стійкості особового складу ЗСУ, автори статті ставили перед собою такі задачі: 1) узагальнити погляди вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо психологічної стійкості як предмета наукових досліджень; 2) визначити сукупність стрес-факторів, стосовно яких необхідно формувати психологічну стійкість особового складу ЗСУ; 3) розглянути структуру психологічної стійкості; 4) проаналізувати особливості формування психологічної стійкості; 5) запропонувати методи оцінки психологічної стійкості; 6) надати методичні рекомендації щодо формування та підтримки психологічної стійкості в умовах сучасних гібридних загроз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглянемо здобутки вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо вивчення проблематики психологічної стійкості, яку сучасні науковці (М. Корольчук, В. Крайнюк, Л. Аболіна, В. Чудновський, О. Тімченко, С. Лисюк, Є. Потапчук, О. Сафін, А. Журавель, О. Кириленко, В. Марішука, В. Моргуна, Г. Нікіфорова, Л. Перелігіної, В. Садкового, В. Моляко, В. Бодрова, Н. Тарабріної та ін.) одногосло характеризують як важливу якість особистості в її повсякденній діяльності та особливо в екстремальних умовах.

Провівши детальний аналіз літературних джерел, слід одразу зазначити, щоб не було плутанини в понятійному апараті, що поняття "психологічна стійкість", "нервово-психічна стійкість", "стресостійкість" тощо – це не 100 % тотожні, але дуже синонімічні поняття, оскільки всі вони відображають *сукупність вроджених і набутих особистісних якостей, які спрямовані на збереження як психічного, так і фізичного здоров'я, і як наслідок підтримку оптимального функціонування особистості в несприятливих (загрозливих) умовах навколишнього середовища.* Для аргументації своїх тверджень, наведемо декілька визначень.

Нервово-психічна стійкість – це система ресурсів адаптаційного потенціалу особистості (вроджених і набутих властивостей) до оптимального функціонування в екстремальних умовах, умовах невизначеності. Слід зазначити, що серед спеціалістів у галузі вій-

ської психології поширене поняття нервово-психічної нестійкості [5].

Психічна стійкість – це цілісна характеристика особистості, яка розглядається як стійкість, стабільність психічних процесів, якостей та інтерпретується як ригідність людської психіки [6, с. 9–10; 7].

Соціально-психологічна стійкість – це один з різновидів стійкості, який здійснює свій прояв у складних, екстремальних життєвих ситуаціях, пов'язаних із функціонуванням особистості в соціумі та реалізується через систему соціальних установок та ціннісних орієнтацій [8, с. 73–81; 9].

Морально-психологічна стійкість характеризується готовністю до виконання специфічних професійних завдань в напружених, критичних соціальних, побутових, службових та інших умовах життєдіяльності особистості [10, с. 44–45].

Стійкість особистості – характеристика особистості, що визначається сталістю, стабільністю та цілеспрямованістю поведінки і можливістю її прогнозування за межами конкретної ситуації або в тих, які характеризуються невизначеністю та екстремальністю [11, с. 39–43; 12, с. 50–52; 13, с. 28–39; 14].

Професійна стійкість – соціально-біологічна властивість, в основі якої лежить особистісне утворення сукупності професійних знань, вмінь та навичок, емоційно-вольових якостей, що створюють передумови до довготривалого виконання функціональних обов'язків [15].

Також можна навести визначення таких різновидів стійкості, як емоційна та вольова. *Емоційна стійкість* – це чинник, що забезпечує, організує та мотивує поведінку особистості та сприяє повній мобілізації внутрішніх ресурсів організму людини в екстремальній ситуації, є цілісним процесом саморегуляції [16; 6, с. 9–10; 17, с. 107–109; 18; 19].

Вольова стійкість – це здатність психічного потенціалу людини здійснювати успішне функціонування, без суттєвого впливу на психічне та фізіологічне самопочуття особистості в кризовій ситуації [16; 6, с. 9–10].

Зазначимо, що зарубіжні автори більш схильні використовувати термін стресостійкість (Г. Сельє, Г. Лазарус, М. Борневассер, Р. Бернс), у вітчизняній психології більше використовують терміни емоційна, психічна та психологічна стійкість особистості (Л. Аболін, І. Малкіна-Пих, В. Бодров, В. Мясников та ін.) [20; 21].

Отже, спираючись на зазначені вище поняття, можна сказати, що *психологічна стійкість* – це інтегральне утворення, яке являє собою складну систему психофізіологічних (вроджених), психічних, соціально-психологічних та власне психологічних характеристик особистості, яка свідомо чи несвідомо (на інстинктивному рівні) використовує їх для забезпечення протидії зовнішнім і внутрішнім негативним чинникам та оптимального рівня функціонування (професійного зокрема) у невизначених, кризових та екстремальних ситуаціях.

А. Левенець підкреслює, що функціональною ознакою психологічної стійкості є продуктивність (успішність) діяльності [22, с. 62–70]. Проблему психологічної стійкості саме в екстремальних умовах діяльності розглядали М. Анікеєнко, В. Антіпов, М. Д'яченко, О. Тімченко, А. Кокурін, М. Корольчук, В. Крайнюк, В. Лебедев, Я. Овсяннікова, Є. Потапчук, О. Столяренко, Ю. Хрустальов та інші. Наприклад, Я. Овсяннікова під психологічною стійкістю розуміє динаміку стійких станів системи, за яких вона здатна певною мірою блокувати зовнішні та внутрішні негативні впливи [23, с. 317–321].

О. Столяренко, працюючи над питанням здібностей особистості до стійкості в екстремальних умовах, ввів термін "загальна екстремальна стійкість". Під цим поняттям дослідник розумів системну якість людини, що характеризується можливістю успішно долати вплив екстремальних чинників на життєдіяльність суб'єкта [24]. О. Столяренко зазначав, що психологічна стійкість в екстремальних умовах дає можливість психіці людини перейти на інший рівень активності, тобто відбувається перебудова спонукальних, регулятивних і виконавчих функцій, що створюють передумови для збереження ефективності діяльності.

А. Нидзій та С. Дашкова визначають психологічну стійкість як соціально-психологічну характеристику особистості, яка полягає в здатності переносити екстраординарність ситуації без будь-якого збитку для себе і долати її наслідки за допомогою способів, що вдосконалюють особистість, що підвищують рівень її адаптації та соціальну зрілість. Фактично ця характеристика означає наявність адаптивного потенціалу особистості, що обумовлює її можливості в подоланні важких ситуацій [25].

Аналізуючи запропоновані визначення поняття "психологічна стійкість", можна визначити її певні суттєві особливості, а саме: 1) співвідношення з поняттям особистість; 2) урахування індивідуальних властивостей (ресурсів) та якостей психіки (*індивідуального потенціалу*); 3) формування у процесі навчання, виховання та професійної діяльності; 4) зв'язок з професійною діяльністю в екстремальних умовах; реакція на 5) зовнішні обставини та внутрішні переживання; 6) здатність протистояння негативному впливу; 7) процес соціальної взаємодії.

Розглянемо "військовий варіант" поняття "психологічна стійкість". У керівних документах зазначено таке: *психологічна стійкість – це здатність особи підтримувати необхідний рівень психологічної готовності (мотиваційних чинників, вольових ресурсів, професійної компетентності і витривалості для реалізації поставлених завдань) протягом визначеного часу в конкретних умовах обстановки та швидко відновлювати свій психоемоційний стан після екстремальних (кризових) ситуацій* [26]. Якщо це визначення перефразувати, то отримаємо таку "формулу психологічної стійкості" – військовослужбовець повинен хотіти (мотивація) виконувати правильно та ефективно (вольові зусилля та професійна компетентність) поставлені завдання, при цьому не скаржитися (хоча, згідно з тлумаченням терміна "витривалість" – це здатність організму, саме фізична характеристика) на обставини та в разі необхідності самостійно надавати собі психологічну допомогу, тобто мати навички саморегуляції (відновлення психоемоційного стану). Тобто це визначення описує формулу психологічної стійкості такого собі ідеального військовослужбовця, яку на практиці сформувати методами такими, як: переконання, навіювання, наслідування, переформулювання (які залишилися спадком у нас ще з радянських часів) неможливо, не створюючи певних умов для цього та ігноруючи методи сучасної психологічної науки. Також, спираючись на вищезазначене визначення, складається певне враження, що відповідальність за формування, забезпечення та відновлення психологічної стійкості покладена лише на плечі конкретно взятого військовослужбовця.

Залишається відкритим питання, а що ж розуміємо під "здатністю особи". На нашу думку, за цим словосполученням розуміємо саме, як було визначено у вищезазначених термінах цивільних дослідників, психофізіо-

логічні та індивідуально-психологічні особливості (ціннісно-сміслові орієнтації, емоційні та когнітивні процеси тощо) військовослужбовця. Саме на цю "здатність особи" не лише в ЗС України, але й в інших силових структурах, звертається найменше уваги, хоча розвиток зазначених показників, на нашу думку, і є певними механізмами формування психологічної стійкості.

Таким чином, психологічна стійкість особового складу ЗСУ (та інших силових структур) виступає одним із важливих чинників надійності та ефективності діяльності під час ведення бойових дій та впливу інших різноманітних гібридних загроз. Виявлення її структури, психологічних умов, які забезпечують стійкість під дією стресових, психогенних чинників, підходів до формування та оцінки її рівня становлять значний науковий і практичний інтерес та мають актуальне значення в умовах збройної агресії на сході України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перед тим як розглядати питання щодо структури психологічної стійкості особового складу ЗС України, підходів до її формування та оцінки, на нашу думку, було б доцільно визначити, а для чого саме будемо формувати психологічну стійкість? Спираючись на теоретичні та емпіричні дослідження (2014–2017) [27], нам відомо, що у військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях безпосередньо чи опосередковано, виникає бойовий стрес різної інтенсивності, який проявляється у вигляді емоційних, когнітивних, фізичних та поведінкових реакцій. Причиною виникнення таких реакцій є сукупність ситуаційно-середовищних, соціально-політичних, супутніх соціально-психологічних та психологічних чинників. На нашу думку, докладний розгляд причин виникнення бойового стресу надасть можливість визначити конкретні напрями формування психологічної стійкості військовослужбовців та запропонувати методи їхньої реалізації.

Основними **ситуаційно-середовищними** чинниками виникнення бойового стресу є: загроза життю та здоров'ю, потрапляння в полон, зняття заборони на вбивство, смерть товаришів, поранення та травми, перебування під обстрілом, вбивання ворога, страх потрапити в засідку (оточення), взаємодія з тілами загиблих, тривалість перебування в зоні бойових дій, безпосередня участь в активних бойових діях, вимушеність споглядання тіл загиблих серед цивільного населення, відсутність бойового досвіду, інтенсивність ведення бойових дій, постійний вплив бойових стрес-факторів [27].

Забігаючи наперед, можна сказати, що формування психологічної стійкості особового складу ЗСУ до ситуаційно-середовищних чинників відбувається за рахунок психологічної підготовки, яка має містити більшість, а може й усі складові зазначеного чинника виникнення бойового стресу. Слід одразу зазначити, що наведені нижче **соціально-політичні чинники** виникнення бойового стресу були актуальні в 2014–2015 роках, а саме: несприятливі умови військового побуту; порушення режимів сну; вживання терміну "антитерористична операція" замість "війна"; нормативно-правове забезпечення військовослужбовців; невпевненість, що держава буде піклуватися про родичів військовослужбовців у разі їхньої загибелі або втрати працездатності; вороже налаштоване населення окупованих територій; у перший рік проведення антитерористичної операції – невізнання ворога; організація проведення антитерористичної операції; незрозумілість державної позиції; матеріальне забезпечення військовослужбовців; неоднозначне ставлення цивільного населення до проведення антитерористичної операції тощо.

Проаналізувавши наведені соціально-політичні чинники, враховуючи те, що більшість з них станом на восьмий рік збройного конфлікту втратила свою актуальність, неможливо гарантувати, що вони знову не матимуть свого прояву в разі повномасштабного наступу. Тому необхідно замислитися над питаннями, а чи достатньо досконале в нас нормативно-правове та соціальне забезпечення військовослужбовців, чи впораються структури логістичного забезпечення з новими викликами, яким чином надати впевненість нашим захисникам у тому, що в разі їхньої загибелі держава буде піклуватися про їхні родини, чи буде в них достойна можливість забезпечити свої родини в разі втрати працездатності тощо? Висвітлення цих питань дає можливість зрозуміти, що формування психологічної стійкості – це не лише проблемне питання окремо взятого військовослужбовця, командира та підпорядкованого йому підрозділу, їхнього штатного офіцера-психолога або структур морально-психологічного забезпечення. Ці питання необхідно вирішувати на рівні держави допоки вони знову не набрали своїх критичних обертів.

Серед основних **супутніх соціально-психологічних чинників** виникнення бойового стресу виділяються: дитячі психічні травми; думки про сімейні проблеми та труднощі; недостатнє спілкування з родиною та друзями; відсутність підтримки з боку родичів; низький рівень освіти (інтелектуальних здібностей); зловживання спиртними напоями та іншими психоактивними речовинами в районі ведення бойових дій.

Основними **психологічними чинниками** виникнення бойового стресу вважаємо: наявність психастеничного (тривожно-недовірливого) або паранойяльного типу характеру; недостатні адаптаційні можливості та низький рівень нервово-психічної стійкості; недостатній розвиток захисних механізмів; неправильне використання копінг-стратегій; низький рівень морально-етичної нормативності; наявність акцентуацій характеру; низький рівень комунікативного потенціалу; схильність до девіантної поведінки. Формування психологічної стійкості до супутніх соціально-психологічних, а також психологічних чинників виникнення бойового стресу можливе за рахунок якісного професійно-психологічного відбору, так і заходів психологічної корекції.

Наступним важливим питанням є розуміння **структури психологічної стійкості військовослужбовців – учасників бойових дій**. Попри значну увагу вітчизняних і зарубіжних психологів (А. Андрєєва, С. Богданов, О. Ільїн, В. Казібекова, В. Корольчук, А. Еккерман, Я. Овсяннікова, Г. Ришко, Т. Руда, Х. Стельмащук, В. Степаненко, М. Хуторна, Т. Циганчук, М. Quinn, J. Cidowski, N. Victoria, A. Murphy та ін.) до цього питання, єдиний погляд на структуру психологічної стійкості досі відсутній.

Серед найвідоміших поглядів класиків вітчизняної психологічної науки на складові частини психологічної стійкості є такі:

- стійкість і стабільність, урівноваженість і відповідальність, резистентність – в основу психологічної стійкості покладено домінуючі віри (раціональної та ірраціональної), активності (пізнавальної, діяльної, комунікативної) та гармонії (рівноваги) (Л. Куліков, В. Крайнюк) [28];
- співвідношення мотивів і способів здійснення діяльності (О. Леонтєв) [29];
- інтелектуальний компонент дає можливість особистості адекватно реагувати на зміни обстановки (давати чітку оцінку противнику, передбачати його дії то

що), емоційний компонент передбачає наявність емоційної готовності до екстремальних умов професійної діяльності та емоційну підтримку соціального оточення, вольовий компонент забезпечує підвищення рівня самоконтролю та саморегуляції, формування високого рівня довіри до колег по службі, командирів усіх рангів (П. Корчемний) [30];

- емоційна, вольова, пізнавальна, мотиваційна, психомоторна (А. Анцупов, А. Шапілов) [31];

- психофізіологічна, психічна (інтелектуальна та емоційно-вольова), індивідуально-професійна, функціональна (М. Секач) [32];

- сприйняття ситуації, її аналіз, оцінка, ухвалення рішення (когнітивна складова), чіткість та послідовність дій для досягнення поставленої мети, виконання функціональних обов'язків (вольова складова), точність і своєчасність рухів, гучність, швидкість і виразність мови (поведінкова складова), зміни зовнішнього вигляду – вираз обличчя, погляд, міміка, тремтіння кінцівок тощо (психофізіологічна складова) (О. Столяренко) [24].

Традиційно у психології виділяють зовнішні та внутрішні чинники психологічної стійкості. Н. Хендерсон до зовнішніх факторів, що походять із соціального середовища, належать такі: психологічна підтримка, яку надає соціальне оточення та особливо близькі люди; підтримання психологічної близькості та довірливих стосунків з батьками; досягнення у професійній діяльності; сприятливий клімат у колективі; сприятливі умови для адаптації, самореалізації, адекватної самооцінки; статус особистості в групі; наявність друзів, товариські стосунки; використання певної самокритики в процесі спілкування; прийняття сімейних і соціальних норм та правил; встановлення довірливих стосунків зі значимими іншими; прийняття відповідальності за свої вчинки, піклування про інших; наявність можливостей для плідної праці, навчання, відпочинку, умов проживання, охорони здоров'я та особистих прав і свобод; високі, але реалістичні сподівання на успіх у майбутньому; наявність стійких цілей у житті; наявність альтруїстичних переконань та життєвих умінь і навичок (напр., соціальної взаємодії); прагнення до лідерства, прийняття відповідальних рішень; розкриття здібностей та їхньої реалізація [33, с. 22].

Як бачимо, зовнішні чинники психологічної стійкості достатньо різноманітні, але головна їхня сила полягає в охопленні трьох сфер соціального життя людини: сімейної (батьки – діти, чоловік – дружина), професійної (здоровий соціальний клімат у колективі) та суспільної (стосунки з сусідами, друзями та іншими людьми). Цю позицію щодо виділення трьох основних складових зовнішніх чинників підтримують й інші американські психологи, а саме: Б. Бенард, Н. Гамезі, С. Лютар, Д. Цицетті, Б. Бекер, М. Бісонетт, П. Браун та інші. Розглянемо *внутрішні чинники* психологічної стійкості.

І. Соловійова зазначає, що особистісні (внутрішні) чинники психологічної стійкості більш різноманітні, ніж соціальні і серед основних переваг визначає можливість тренування та розвитку, чим можна допомогти особистості у формуванні стійкості до негативного зовнішнього впливу [34]. Провівши детальний аналіз вітчизняних літературних джерел, можна визначити найбільш теоретично та емпірично обґрунтовані внутрішні чинники, які залежать від певних сфер особистості:

1. *Ціннісно-мотиваційна сфера*: значимість події чи явища для особистості (рівень значимості вказує на негативність впливу отриманої інформації); суб'єктивна

оцінка особистістю ситуації (ті самі ситуації можуть розглядатися особистістю як позитивні або негативні залежно від багатьох суб'єктивних факторів); цінності людини (певна інформація може суперечити особистісним цінностям майже до їхнього руйнування або створення внутрішньоособистісних конфліктів [35, с. 95-96]; досвід психологічної переробки негативної інформації, згідно з концепцією К. Юнга [34]; певна спрямованість мотиваційних установок та чітка їхня ієрархія; високий рівень самоорганізації та саморегуляції (досягнення спокійного, гармонійного стану та самопочуття; досягнення стану, адекватного поточній життєвій ситуації; підтримання – відновлення психологічного здоров'я; подолання фобій та депресивних переживань; подолання стану фрустрації; зміна шкідливих звичок; формування оптимістичних життєвих перспектив; регуляція міжособистісних відносин) особистості [36, с. 41; 37, с. 59].

2. *Емоційна сфера*: домінування позитивних емоцій; відчуття єдності з близькими; віра [35, с. 95–97]; впевненість у собі; позитивне ставлення до життя [38, с. 12–17; 39, с. 830–900].

3. *Пізнавально-когнітивна сфера*: раціональність суджень; прогностичні здібності [35, с. 97]; образне мислення [40, с. 20–28]; високий рівень розвитку головних пізнавальних структур особистості [41, с. 27–30]; адекватна оцінка обсягу навантаження та своїх ресурсів; розуміння життєвої ситуації [39, с. 830–900].

4. *Характерологічні особливості*: відповідальність; вміння долати несприятливі обставини; організованість; рішучість; оптимістичність [38, с. 12–17]; толерантність (прийняття інших такими, якими вони є) [39, с. 830–900].

У зарубіжній психології дослідники приділяють менше уваги особистісним чинникам стійкості, акцентуючи свою увагу на кількох головних, пов'язаних із функціонуванням особистості в соціальному середовищі (Б. Бенард), а саме [41, с. 27–30]:

1. *Соціальна компетентність* (до якої належать чуйність, комунікабельність, емпатійність, дбайливість, співчуття, альтруїзм та здатність пробачати).

2. *Здатність до вирішення проблем* (здібності до планування, гнучкість, винахідливість, критичне мислення, інсайтне мислення). Навички вирішення проблем упізнаються ще в ранньому дитинстві. Ці навички містять здатність міркувати абстрактно, бути рефлексивною та гнучкою особистістю, а також шукати додаткові рішення як для пізнавальних, так і для соціальних проблем.

3. *Автономія* (яка включає позитивну ідентичність, інтернальний локус контролю, ініціативність, самоефективність, майстерність, адаптивну дистантованість від інших, опірність, самосвідомість та почуття гумору). Здібність діяти незалежно та здійснювати контроль над середовищем, здатність відокремити себе від дисфункціональної сімейної ситуації.

4. *Усвідомлення мети та майбутнього* (до якого належить мета-вказівка, орієнтація на успіх, мотивація досягнення, навчальна спрямованість, постійність, оптимізм, віра у світле майбутнє, почуття послідовності, духовність, сенс життя, креативність, розвинена уява).

Додатково можна вказати на такі чинники психологічної стійкості, як здатність пробачати собі та чутливість (Н. Хендерсон) [33, с. 39], розумові здібності; легкий характер; ефективні копінг-стратегії (М. Болдуїн, Б. Брукс, С. Лютар) [42, с. 551], здатність програвати з гідністю [43, с. 931–955].

Слід зазначити цікавий факт, на який звернули увагу зарубіжні дослідники [44, с. 5–15.]: особи, дитинство яких проходило в несприятливих умовах, більш психо-

логічно стійкі до викликів дорослого життя. Хоча дослідження передумов виникнення бойового стресу у військовослужбовців, яке проводилося в 2014–2017 роках, навпаки, визначило, що несприятливі умови дитячого віку, дитячі психологічні травми, виховання в неповних сім'ях сприяє виникненню бойового стресу [27].

Д. Леонтьев зазначає, що єдиною сферою особистості, яка мало досліджена з точки зору психологічної стійкості, є образно-символічна [45, с. 325]. Науковець звертає увагу на так звані "феномени смислової регуляції життєдіяльності", який проявляється у двох механізмах, які забезпечують психологічну стійкість особистості людини: 1) механізм емоційної індикації (емоційні образи – особливо значущі для людини об'єкти і події – служать опорою стійкості особистості); 2) механізм трансформації образу, що представляє собою структурування образів цілісної ситуації, у якій одні об'єкти і явища виступають на передній план, а інші – затушовуються.

В. Ротенберг у своїй психофізіологічній концепції зазначає, що образна сфера особистості є першою ланкою переробки будь-якої інформації, що надходить до свідомості через аналізатори (зір, слух, тактильні відчуття тощо). Далі відповідає за сприйняття й переробку образів права половина кулі кори головного мозку людини, яка має здатність "схоплювати всю інформацію та оцінювати її значимість до її повного усвідомлення" [40, с. 25]. Таким чином, не вся інформація, що приходить з навколишнього середовища, надходить до нашої свідомості. Загалом будь-яка психотравмуюча або негативна для психіки інформація, яка проходить у вигляді образів крізь праву півкулю, не усвідомлюється. Цю функцію здійснює психічний процес, відповідальний за

переробку образної інформації, – образне мислення. Саме воно є своєрідним "фільтром", що забезпечує психологічну стійкість особистості [40, с. 56].

Таким чином, всебічно та ґрунтовно розглянувши проблему психологічної стійкості до впливу негативних чинників зовнішнього середовища, можна стверджувати, що:

- особистість має безліч внутрішніх (особистісних) і зовнішніх (соціальних) чинників, які забезпечують її психологічну стійкість;
- одні з чинників психологічної стійкості вроджені, інші виникають під час соціалізації особистості та безпосередньо під час її професійної діяльності;
- деякі чинники психологічної стійкості виникають лише в процесі цілеспрямованого формування та тренування.

А. Неурова до структури психологічної стійкості військовослужбовців – учасників операції Об'єднаних сил відносить дев'ять компонентів: емоційний, волевий, мотиваційний, когнітивний, біопсихічний, психомоторний, операційний, морально-психологічний та індивідуально-особистісний, які при взаємодії між собою формують та забезпечують психологічну стійкість [46, с. 23–29].

Повертаючись до питання психологічної стійкості саме військовослужбовців ЗСУ, спираючись на аналіз наукових джерел щодо структурних елементів цього явища і враховуючи особливості професійної діяльності військовослужбовців, у тому числі, під час ведення бойових дій на сході України, та чинників виникнення бойового стресу, її складовими частинами доцільно вважати такі елементи, які представлено в табл. 1.

Таблиця 1. Складові психологічної стійкості військовослужбовців ЗСУ

Психофізіологічна	Індивідуально-психологічна	Професійна	Інформаційна
<p><i>Типологічна</i> передбачає наявність сильного типу нервової системи; достатньо розвинених механізмів психологічного захисту;</p> <p>здатність особистості до швидкої адаптації до стрес-факторів бойових умов.</p> <p><i>Фізіологічна</i> – адекватність фізичних реакцій на стрес-фактори бойових умов.</p> <p><i>Медична</i> – впевненість у власному стані здоров'я.</p>	<p><i>Мотиваційна</i> установка на власну безпеку та безпеку свого найближчого оточення (родини, друзів, підрозділу) і пов'язані з цим доцільні, активні та рішучі дії.</p> <p><i>Волева або регуляторна</i> – забезпечення самоконтролю, регулювання та керування власних дій в умовах впливу стрес-факторів бойових умов.</p> <p><i>Емоційна</i> – уміння регулювати емоційні стани (тривоги, страху, гніву тощо).</p> <p><i>Когнітивна</i> – необхідний рівень розвитку пізнавальних процесів (сприйняття, уваги, мислення, пам'яті, уваги) та інтелектуальних здібностей для опанування необхідних професійних навичок, розуміння поставлених завдань та ефективного їх виконання.</p> <p><i>Комунікативна</i> – здатність до адекватної комунікації у військових колективах (підтримуючого, шанобливого ставлення до побратимів, довіра до командира) і здорова взаємодія з найближчим оточенням (родичами).</p>	<p><i>Бойова</i> – наявність необхідних професійних знань, вмінь і навичок щодо експлуатації бойової техніки, використання зброї та ведення основних видів бою.</p> <p><i>Активаційна</i> – здатність до мобілізації особистих знань, вмінь і навичок, забезпечення стабільної індивідуально-професійної активності.</p> <p><i>Матеріально-технічна</i> – впевненість у необхідному та достатньому матеріально-технічному забезпеченні.</p>	<p><i>Інформаційно-психологічна</i> – вміння розпізнавати і протидіяти інформаційно-психологічним впливам ворога.</p> <p><i>Соціальна</i> – впевненість у соціальному забезпеченні найближчих родичів у разі смерті або втрати працездатності військовослужбовця.</p> <p><i>Аналітична</i> – необхідний рівень поінформованості щодо об'єктивної та адекватної оцінки небезпечності ситуації, власної безпеки, прогнозування можливих результатів і наслідків, чітке усвідомлення особливостей діяльності та розвиток можливих варіантів дій у різних ситуаціях.</p> <p><i>Політична</i> – розуміння позиції влади та керівних органів щодо ведення бойових дій.</p> <p><i>Ціннісно-патріотична</i> – розуміння мети та справедливості ведення бойових дій.</p>

Примітка. Назви виокремлених блоків та їхніх складових умовні, тому за необхідності можна назвати по-іншому.

Аналізуючи складові частини психологічної стійкості військовослужбовців, важко побудувати їхню ієрархію, оскільки, на нашу думку, кожна складова є необхідним та незамінним елементом її структури. Чим більше зазначених елементів відсутні або недостатньо сформовані, тим більш психологічно вразливим буде військовослужбовець під впливом стрес-факторів бойових дій. За наявності зазначених компонентів психологічної стійкості військовослужбовець у змозі налаштуватися на певну поведінку та виконання необхідних дій, керувати своїми емоційними станами та поведінкою, адекватно оцінювати можливі ризики та загрози, створити максимально можливі умови для збереження власного життя та здоров'я, успішно виконати поставлене завдання з мінімальними змінами в особистому психологічному та соматичному здоров'ї. Отже, логічним продовженням цього науково-аналітичного огляду проблематики психологічної стійкості військовослужбовців – учасників бойових дій є саме її **формування**.

Керівними документами ЗСУ [47; 48 тощо] з урахуванням стандартів НАТО STANAG 7226, STANAG 7225, STANAG 7229, STANAG 2565 було визначено, що психологічна стійкість, як і психологічна готовність військовослужбовців ЗСУ формуються під час проведення заходів психологічної підготовки, основний зміст якої наведено в зазначених документах. Також зазначено, що для формування стресостійкості під час занять з бойової підготовки рекомендується використовувати стандарти психологічної підготовки СТІ 000Г.22Л, СТІ 000А.22А, СТІ 101А.26В, СТІ 000Г(В).58А, військову публікацію ВП 7-00(03).01 та інші методичні посібники, рекомендації.

Станом на сьогодні формування психологічної стійкості військовослужбовців ЗСУ відбувається під час психологічної підготовки, як було зазначено вище, та складається з таких блоків:

- 1) прийоми моделювання психологічних факторів (чинників) бою з використанням тренажерів, озброєння і бойової техніки, макетів, властивостей місцевості;
- 2) прийоми психологічної підготовки на водоймах;
- 3) прийоми моделювання психологічних факторів бойової обстановки;
- 4) прийоми психологічної підготовки під час службової діяльності;
- 5) прийоми для тренування психомоторної сфери;
- 6) прийоми для тренування комунікативної сфери;
- 7) прийоми загальної концентрації та зняття напруги;
- 8) прийоми оцінки психофізіологічного стану.

Психологічна підготовка, регламентована зазначеними керівними документами, спрямована на: відпрацювання професійних умінь (оскільки в екстремальній ситуації людина не підіймається до своїх сподівань, а спускається до своїх відпрацьованих навичок реагування); адекватного сприйняття більшої кількості, але не всіх стрес-факторів ведення бою; відпрацювання прийняття рішень і певних команд в обмежені проміжки часу; долання страху до деяких чинників ведення бойових дій (висоти, води, вогню, несподіваних гучних звуків); ведення бойових дій з певними ушкодженнями, функціональними обмеженнями організму; формування навичок експлуатації техніки за допомогою уяви; розвиток комунікативних здібностей, спрямованих на злагодження військового колективу; розвиток навичок саморегуляції деяких психічних станів.

Порівнюючи з попередніми роками, психологічна підготовка військовослужбовців ЗСУ зазнала позитивних змін, але, на жаль, вони досі не достатні для формування психологічної стійкості до факторів виникнення бойо-

вого стресу. Таким чином, можна стверджувати, що формування психологічної стійкості особового складу під час заходів бойової підготовки лише частково виконує покладену на неї функцію психологічної підготовки.

Повертаючись до причин виникнення бойового стресу (ситуаційно-середовищних, соціально-політичних, супутніх соціально-психологічних та власне психологічних), можна стверджувати, що зазначений підхід до формування психологічної стійкості спрямований лише на деякі аспекти ситуаційно-середовищної складової. При чому без уваги залишилися такі важливі психотравмуючі елементи як взаємодія з тілами загиблих, потрапляння в полон, втрати особового складу, взаємодія з неоднозначно налаштованим цивільним населенням (особливо прифронтових районів та окупованих територій), отримання поранення (відчуття болю), готовність до взяття особистої відповідальності за прийняття рішень та віддавання наказів особовому складу (керівництво підрозділом у разі загибелі командира).

Підводячи підсумки щодо формування психологічної стійкості військовослужбовців ЗСУ можна надати деякі рекомендації, а саме, формування психологічної стійкості має відбуватися на трьох рівнях: *стратегічному, тактичному та оперативному*. На нашу думку, стратегічний рівень передбачає створення необхідних умов забезпечення психологічної стійкості (нормативно-правових, соціальних, логістичних, медичних, фінансових тощо), тактичний рівень полягає в розробці, затвердженні та головне повноцінній реалізації програм професійної підготовки (бойової, психологічної тощо), яка би відповідала всім сучасним загрозам, оперативний рівень – упровадження якісних та обов'язкових заходів психологічного забезпечення особового складу ЗСУ (*примітка*: станом на сьогодні заходи психологічного забезпечення проводяться формально і сприймаються особовим складом як необов'язкові).

Перейдемо до розгляду оцінки рівня сформованості психологічної стійкості військовослужбовців ЗСУ.

Перед тим як запропонувати психодіагностичний інструментарій щодо оцінки психологічної стійкості військовослужбовців необхідно визначити певні організаційні питання, а саме, коли її проводити, а вже потім за допомогою чого. На нашу думку, існують три рівні, на яких оцінка психологічної стійкості військовослужбовців обов'язкова: 1) під час прийняття громадян України на військову службу (професійно-психологічний відбір) – на цьому рівні оцінюємо вроджені та вже набуті особистістю певні характеристики, які становлять основу її психологічної стійкості; 2) перед початком бойового злагодження – така оцінка необхідна для того, щоб за час бойового злагодження внести певні корективи і сформувати психологічну стійкість особового складу до її необхідного рівня; 3) на етапі відновлення боєздатності – оцінка на цьому етапі: по-перше, визначить динаміку психологічної стійкості (з якою інтенсивністю бойові дії вплинули на психологічний стан особового складу); по-друге, надасть можливість більш якісно та предметно розробити заходи відновлення психологічної стійкості особового складу, якщо це буде необхідно. Проведення певних заходів психологічного забезпечення на визначених рівнях регламентовані необхідними керівними документами, але знову повертаємося до мабуть найвагомішого проблемного питання – якості їхнього проведення та можливості (вимоги керівних документів не завжди відповідають реальним умовам).

Розглянемо психодіагностичний інструментарій, необхідний для оцінки психологічної стійкості військовос-

лужбовців ЗСУ. А. Неурова для визначення рівня сформованості психологічної стійкості військовослужбовців пропонує використовувати такі методики: багаторівневий особистісний опитувальник "Адаптивність" А. Маклакова, С. Чермяніна; багатофакторний особистісний опитувальник FPI; тест "Самооцінка сили волі"; тест прогресивних матриць Равена; методика САН; методика "Самооцінки емоційних станів" (авт. А. Уесман і Д. Рікс) [46, с. 23–29].

Т. Берг запропонував більш скорочений перелік методик для діагностики нервово-психічної стійкості, а саме: методику "Прогноз" Ю. Рибникова; "Адаптивність" А. Маклакова, С. Чермяніна [49]. Колектив авторів Науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗСУ (О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська, О. Копаниця, О. Малхазов) пропонує навпаки, розгорнутий і всебічний варіант діагностики військовослужбовців (27 методик), з яким можна ознайомитись у їхній публікації "Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів" [50]. Незважаючи на те, що у назві регламентують діагностику психологічної готовності, запропоновані блоки відображають більшість складових психологічної стійкості.

Такі автори, як О. Кляпець, Б. Лазоренко, Л. Лепіхова, В. Савінов, пропонують свої погляди щодо оцінки стресостійкості особистості. Слід зазначити, що ці методики не розроблені цілеспрямовано для військових, але також заслуговують на увагу. Авторі виділяють методики, які спрямовані на дослідження особистісної готовності до переживання стресових ситуацій і кризових станів та методики щодо діагностики індивідуальних можливостей оволодіння стресовими та кризовими ситуаціями. З даними методиками можна ознайомитись у роботі зазначених авторів, а саме: "Методики вивчення повсякденного стресу і способів розв'язання кризових життєвих ситуацій" [51].

Пропозицій щодо психодіагностичного інструментарію для оцінки рівня психологічної стійкості може бути велика кількість, але існують певні нюанси у зв'язку з їхнім використанням, а саме, з визначенням їхніх діагностичних критеріїв. Діагностичні критерії у психологічній науці в більшості випадків використовують для визначення придатності до певної категорії осіб. Будь-яка психологічна методика має свої діагностичні критерії за допомогою яких проводиться інтерпретація проведених психодіагностичних заходів. Проте більшість психодіагностичних методик, на жаль, не адаптовані до використання їх з військовослужбовцями, оскільки вони не враховують специфіку діяльності. Це пов'язано не лише з використанням та змістом певних питань, головним проблемним аспектом є саме діагностичні критерії. Тобто те, що ми звикли вважати нормою для будь-якого пересічного громадянина, не завжди є необхідним та достатнім для військовослужбовця, а особливо, якщо робити акцент саме на ефективне ведення бойових дій.

Доказом вищезазначеного є незалежна експертна оцінка деякого психодіагностичного інструментарію, який використовується в ЗСУ, а також процедури психологічного оцінювання, яка була проведена Всеукраїнською Психодіагностичною Асоціацією в 2017 р. [53]. Із того часу змін зазнали лише деякі методики, діагностичні критерії яких були розроблені, враховуючи специфіку діяльності підрозділів Десантно-штурмових військ ЗСУ і лише в загальному вигляді.

Таким чином, після узгодження переліку психодіагностичних методик щодо оцінки рівня психологічної стійко-

сті особового складу ЗСУ, необхідно визначити їхні діагностичні критерії, притаманні для цієї категорії осіб. У цьому випадку, як один із варіантів, можна використовувати методику для визначення діагностичних критеріїв, запропоновану колективом авторів науково-дослідного центру Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, яка була розроблена в межах науково-дослідної роботи "Діагностика психологічних характеристик військовослужбовців підрозділів Десантно-штурмових військ ЗСУ, що беруть безпосередню участь в операції Об'єднаних сил" (2019-2020).

Висновки. Отже, всебічно дослідивши проблематику психологічної стійкості військовослужбовців ЗСУ можна зробити такі висновки:

1) в умовах сучасних і можливих загроз питання психологічної стійкості особового складу ЗСУ набуває неабиякої важливості, актуальності та невідкладності у своєму вирішенні;

2) психологічна стійкість – це інтегральне утворення, яке є складною системою психофізіологічних (вроджених), психічних, соціально-психологічних та власне психологічних характеристик особистості, яка свідомо чи несвідомо (на інстинктивному рівні) використовує їх для забезпечення протидії зовнішнім і внутрішнім негативним чинникам та оптимального рівня функціонування (професійного у т. ч.) у невизначених, кризових та екстремальних ситуаціях;

3) психологічна стійкість особового складу ЗСУ (та інших силових структур) виступає одним із важливих чинників надійності та ефективності діяльності під час ведення бойових дій та впливу інших різноманітних гібридних загроз;

4) до стрес-факторів, стосовно яких необхідно формувати психологічну стійкість особового складу ЗСУ, належить сукупність ситуаційно-середовищних, соціально-політичних, супутніх соціально-психологічних і власне психологічних чинників виникнення бойового стресу;

5) структура психологічної стійкості військовослужбовців ЗСУ має такі складові:

- психофізіологічна (типологічна, фізіологічна, медична);
- індивідуально-психологічна (мотиваційна, вольова або регуляторна, емоційна, когнітивна, комунікативна);
- професійна (бойова, активаційна, матеріально-технічна);
- інформаційна (інформаційно-психологічна, соціальна, аналітична, політична, ціннісно-патріотична);

6) формування психологічної стійкості під час заходів бойової підготовки лише частково виконує покладену на неї функцію;

7) деякі складові психологічної стійкості формуються за допомогою заходів психологічного забезпечення, а деякі – створенням необхідних умов за допомогою інших видів забезпечення підрозділів ЗСУ;

8) організаційні заходи щодо формування психологічної стійкості особового складу ЗСУ рекомендовано розглядати на трьох рівнях: стратегічному, тактичному та оперативному;

9) психологічна стійкість особового складу передбачає не лише своє формування, а також розвиток та відновлення;

10) оцінка психологічної стійкості обов'язкова під час відбору громадян на військову службу, під час злагодження підрозділів та на етапі відновлення їхньої боєздатності;

11) єдиний перелік психодіагностичних методик для оцінки рівня психологічної стійкості особового складу відсутній.

Спираючись на зроблені висновки, можна надати такі рекомендації:

1) розглянути пропозиції щодо обов'язкового внесення в програму психологічної підготовки особового складу ЗСУ таких складових, як:

- тренінг психологічної підготовки військовослужбовців до взаємодії з тілами загиблих;
- тренінг психологічної підготовки до перебування у вимушеній ізоляції (у т.ч., військовому полоні);

2) розробити тренінг психологічної підготовки до взаємодії з негативно налаштованим цивільним населенням прифронтових та тимчасово окупованих територій;

3) розробити та впровадити у війська навчальну програму, яка буде спрямована на формування вміння розпізнавати і не піддаватися інформаційно-психологічному впливу ворога;

4) розглянути пропозиції щодо використання під час психологічної підготовки технічних засобів на кшталт Stress Vest System Overview (варіанти тренувальної зброї, однією з особливостей якої є провокування больових відчуттів у військовослужбовця під час імітації влучення в нього або поранення);

5) провести дослідження щодо наукового обґрунтування доцільності використання психодіагностичних методик для оцінки психологічної стійкості особового складу ЗСУ та визначення діагностичних критеріїв серед зазначеної категорії осіб;

6) розглянути пропозицію проекту опитувальника для визначення рівня психологічної стійкості, який базується на визначенні наявності тих чи інших чинників виникнення бойового стресу;

7) розглянути можливості внесення коректив у ВП 7-00(03).01, а саме, визначити мету кожної вправи, тобто на формування яких психологічних характеристик вона спрямована. Це надасть можливість у подальшому скорегувати (покращити) їхній зміст та зробити формування психологічної стійкості особового складу ЗСУ більш якісним.

Список використаної літератури

1. Олексюк-Нехамес А. Г. Посттравматичний стресовий розлад. URL : <http://www.miograf.lviv.ua/?p=1197> (дата звернення: 15.12.2020).
2. Вилко В.М., Грицюк В. Г., Дижун В.Г. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України : підручник. У 2 ч. Ч. 1. Київ, НУОУ, 2012. 464 с.
3. Стасюк В. В. Психологічне забезпечення діяльності військ (сил) : підручник. Київ : НУОУ, 2014. 504 с.
4. Пасько К.М., Мотрук Т.О. Особливості стресостійкості мобілізованих військовослужбовців. *Psychological jour.*, 2019. Vol. 5, Issue 12. С. 72–83.
5. Гувоська Н.В. Емпіричне дослідження нервово-психічної стійкості у структурі особистості військовослужбовців учасників АТО. *23-тя Всеукр. практ.-лізнав. інтернет-конф. "Наукове мислення"*, 2022. URL : <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiya/53-dvadtsyat-tretya-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/549-empirichne-doslidzhennya-nervovo-psikhichnoji-stijkosti-u-strukturi-osobistosti-vijskovosluzhbovtiv-uchasnikiv-ato> (дата звернення 15.01.2022).
6. Белявський І.Г., Будіянський М.Ф. Особистість та проблеми емоційного самоконтролю. *Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. Міжнар. наук. Костюківські чит-ня*. Київ, 1992. С. 9–10.
7. Богданова В.А. Соціально-психологічне середство особистості : навч. посіб. ЛГУ, 1983. 89 с.
8. Волженцева І.В. Теоретико-емпіричні аспекти проблеми поліфункціональної регуляції психічних станів людини. *Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Мед. психологія : зб. наук. праць / за ред. С.Д. Максименка*. Київ : ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2010. Т. X. Вип. 17. С. 73–81.
9. Жариков Е.С. Психологічне середство стрессоустойчивости. Москва, 1990. 29 с.
10. Мазуров С.И. О психической устойчивости человека в экстремальных ситуациях. *Личность в системе общественных отношений :*

тези наук. доп. психологів до VI з'їзду спілки психологів СРСР. Москва, 1983. Ч. 1. С. 44–45.

11. Величенко Л.К. Структура субъектности. *Наука і освіта*, 2004. № 6-7. С. 39–43.

12. Водолазская И.О. Саморегуляция в профессиональном становлении педагогов. *Наука і освіта*, 2004, № 6-7. С. 50–52.

13. Волженцева И.В. Методологические аспекты проблемы саморегуляции деятельности и психических состояний личности. *Вісн. післядиплом. освіти : зб. наук. пр.* Вип. 2(14), Ч. 2. Психологія / голов. ред. В.В. Олійник, 2010. С. 28–39.

14. Петровский А.В. Коллектив и личность. *Практикум по психологии*. Москва : Просвещение, 1972. 149 с.

15. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності. Київ. Ніка-Центр, 2004. 400 с.

16. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. Казань : КГУ, 1987. 331 с.

17. Кириленко О.А. Эмоційні прояви професійного шляху особистості. *Наука і освіта*, 2004. № 6-7. С. 107–109.

18. Космолинский Ф.П. Эмоциональный стресс при работе в экстремальных условиях. Москва : Медицина, 1976. 191 с.

19. Функциональная подвижность нервных процессов и профессиональный отбор. Киев : Наук. думка, 1978. 225 с.

20. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. Москва : Наука, 1984. 360 с.

21. Куликов Л.В. Стресс и стрессоустойчивость личности. *Теор. и приклад. вопр. психологии*. Вып. 1. Ч. 1. Санкт Петербург, 1995.

22. Левенець А.Є. Психологічні засоби підвищення професійно-психологічної стійкості працівників пенітенціарних закладів. *Bulletin of the penitentiary association of Ukraine*, 2017. № 2. С. 62–70.

23. Овсянникова Я.О. Психологічна допомога дітям, які пережили психічну травму внаслідок надзвичайної ситуації. *Право і Безпека*, 2012. № 1. С. 317–321.

24. Столяренко А.М. Психологическая подготовка личного состава органов внутренних дел : учеб. пособие. Москва : Акад. МВД СССР, 1987. 365 с.

25. Нидзий А.О., Дашкова С.В. Психологическая устойчивость как интегративное качество специалиста экстремального профиля. 2015. № 3(30). URL : [http://sibac.info/archive/guman/3\(30\).pdf](http://sibac.info/archive/guman/3(30).pdf).

26. Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення особового складу Збройних Сил України : Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України від 18.10.2021 р. № 305. URL : <https://dovidnykmpz.info/psycho/nakaz-holovnokomanduvacha-zs-ukrainy-vid-18-10-2021-305-pro-zatverdzhennia-instruktsii-z-orhanizatsii-psykholohichnoho-zabezpechennia-osobovoho-skladu-zbroynykh-syl-ukrainy/> (дата звернення 12.01.2022).

27. Кравченко К.О. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників АТО : дис. ... канд. псих. наук, 2017.

28. Корольчук М.С., Крайнюк В.М., Косенко А.Ф., Кочергіна Т.І. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я. Київ : Фірма "Інокс", 2002. 272 с.

29. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. Москва : изд-во МГУ, 1981. 584 с.

30. Корчемный П.А. Военная психология: методология, теория, практика. Москва : изд-во Воениздат, 2008. 280 с.

31. Анцупов А.Я., Шилов А.И. Конфликтология учеб. для вузов. Москва : ЮНИТИ, 2000. 551 с.

32. Учебное пособие для высшей школы. Москва : Акад. Проект, 2003. 192 с. (Gaudeamus). ISBN 5-8291-0339-7.

33. Henderson N. Fostering resiliency in Children and Youth: Four Basic Steps for Families, Educators, and Other Caring Adults. – San Diego, CA: Resiliency in Action, inc, 1999. P. 20–74.

34. Соловйова І.В. Чинники психологічної стійкості особистості до впливу засобів масової інформації. URL : https://scienceandeducation.pdfpu.edu.ua/doc/2010/3_2010/27.pdf (дата звернення 15.01.2022).

35. Куликов Л.В. Психогигиена личности: вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики учеб. пособ. Санкт Петербург : Питер, 2004. С. 95–96.

36. Чудновский В.Э. Нравственная устойчивость личности: психологическое исследование. Москва : Педагогика, 1981. 208 с.

37. Гостев А.А. Психология вторичного образа. Москва : изд-во ИП РАН, 2007. С. 400–450.

38. Богданович Н.Г. Нейропсихологический подход к проблеме устойчивости личности. Актуальные проблемы и перспективы научной и практической психологии : сб. мат-лов регион. науч.-практ. конф., посвященной 10-летию фак. психологии ИГУ. Иркутск : ИГУ, 2004. С. 12–17.

39. Варій М.І. Переживання успішної самореалізації. Загальна психологія навч. посіб. Київ : Центр учб. літ.-ри, 2007. С. 830–900.

40. Роттенберг В.С. Образ "Я" и поведение. Иерусалим : изд-во Иерусалима, 2000. С. 20–28.

41. Тышкова М. Исследование устойчивости личности детей и подростков в трудных ситуациях. *Вопросы психологии*, 1987. № 1. С. 27–30.

42. Luther S.S. The Construct of Resilience: A Critical Evaluation and Guidelines for Future Work. *Child Development*, 2000. № 3. P. 543–562.

43. Luthar S.S. Maximizing resilience through divers levels of inquiry: Prevailing paradigms, possibilities, and priorities for the future. *Development and Psychopathology*, 2007. № 19. P. 931–955.
44. Marshall K. Resilience Research for Prevention Programs. Kyiv : Minneapolis: University of Minnesota, 2001. P. 5–15.
45. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва : Смысл, 2003. С. 320–360.
46. Неурова А.Б. Емпіричне дослідження особливостей психологічної стійкості військовослужбовців – учасників операції Об'єднаних сил. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Психологічні науки*, 2019. Вип. 4. С. 23–29.
47. Методичні рекомендації з психологічної підготовки військовослужбовців Збройних Сил України щодо формування стресостійкості до дій в умовах різкої зміни бойової обстановки. ТКП 1-160(31)03.01. URL : <https://tck.pl.ua/wp-content/uploads/2021/02/Formuvannia-stresostiykosti.pdf> (дата звернення 15.01.2022).
48. Про затвердження Інструкції з організації психологічної підготовки у Збройних Силах України : Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України від 23.10.2020 р. № 173. URL : <https://dovidnykmpz.info/psycho/nakaz-holovnokomanduvacha-zbroynykh-syl-ukrainy-vid-23-10-2020-roku-173-pro-zatverdzhennia-instruktsii-z-orhanizatsii-psykholohichnoipidhotovky-u-zbroynykh-sylakh-ukrainy/> (дата звернення 15.01.2022).
49. Берг Т.Н. Нервово-психічна нестійкість і способи її виявлення, 2005. URL : <http://medbib.in.ua/nervno-psihicheska-ya-neustoychivost-sposoby.html> (дата звернення 15.01.2022).
50. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О.В., Малхазов О.Р. Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів : метод. посіб. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2011. 281 с.
51. Кляпець О.Я., Лазоренко Б.О., Лепіхова Л.А., Савінов В.В. Методики вивчення повсякденного стресу і способів розв'язання кризових життєвих ситуацій. Київ : Міленіум, 2009. 120 с.
52. Результати експертної оцінки психодіагностичних методик. Громад. орг.-ція "Всеукраїнська психодіагностична асоціація", 2017. URL : <https://vpa.org.ua/pub/files/a77aca57775cf0b2.pdf> (дата звернення: 12.11.2021).
- References**
- Oleksyuk-Nekhames A.H. Post-traumatic stress disorder. URL: <http://www.miograf.lviv.ua/?p=1197> [In Ukrainian]
 - Vilko V.M., Hrytsiuk V.G., Dykun V.G. (2012). Moral and psychological support in the Armed Forces of Ukraine: textbook: in 2 parts Part 1. [In Ukrainian]
 - Stasiuk V.V. (2014). Psychological support of troops (forces): textbook. [In Ukrainian]
 - Pasko K.M., Motryuk T.O. (2019). Features of stress resistance of mobilized servicemen. *Psychological journal*, Volume 5 Issue 12. [In Ukrainian]
 - Gutovska N.V. (2022). Empirical study of neuropsychological stability in the personality structure of servicemen of ATO participants. *Twenty-third All-Ukrainian Practical and Cognitive Internet Conference "Scientific Thinking"*. URL: <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/53-dvadtsyat-tretya-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/549-empirichne-doslidzhennya-nervovo-psikhichnoji-stijkosti-u-strukturi-osobistosti-vijskovosluzhbovtziv-uchasnikiv-ato> [In Ukrainian]
 - Belyavskiy I.H., Budianskiy M.F. (1992). Personality and problems of emotional self-control. *Current problems of psychology: traditions and modernity. International days of scientific Kostyukov readings*. Kyiv. [In Ukrainian]
 - Bogdanova V.A. (1983). Socio-psychological properties of personality: Heading guide. [In Russian]
 - Volzhentseva I.V. (2010). Theoretical and empirical aspects of the problem of multifunctional regulation of human mental states. Current issues of psychology: Psychology of learning. Genetic psychology. Medical psychology: coll. Science. works [ed. S.D. Maximenko]. Kyiv: State Enterprise "Information and Analytical Agency". Volume X. Issue 17. [In Ukrainian]
 - Zharikov E.S. (1990). Psychological means of stress resistance. Moscow. [In Russian]
 - Mazurov S.I. (1983). On the mental stability of a person in extreme situations. *Personality in the system of social relations. Theses of scientific updates of psychologists up to the Vth edition of the list of psychologists of the SRSR*. Moscow. [In Russian]
 - Velitchenko L.K. (2004). The structure of subjectivity. *Science and education*. № 6-7. [In Russian]
 - Vodolazskaya I.O. (2004). Self-regulation in the professional development of teachers. *Science and enlightenment*. №№ 6-7. [In Russian]
 - Volzhentseva I.V. (2010). Methodological aspects of the problem of self-regulation of activity and mental states of the individual. *Bulletin of postgraduate education: coll. Science. work. Issue 2 (14), Part 2: Psychology / chap. ed. V.V. Oliinyk* [In Russian]
 - Petrovsky A.V. (1972). Team and personality. Workshop on psychology. Moscow: Enlightenment. [In Russian]
 - Korolchuk M.S. (2004). Psychophysiology of activity. Kyiv. Nika Center. [In Ukrainian]
 - Abolin L.M. (1987). Psychological mechanisms of human emotional stability. Kazan. [In Russian]
 - Kirilenko O.A. (2004). Emotional manifestations of the professional path of the individual. *Science and education*. [In Ukrainian]
 - Kosmolinsky F.P. (1976). Emotional stress when working in extreme conditions. Moscow: Medicine. [In Russian]
 - Functional mobility of nervous processes and professional selection. Kyiv: Naukova Dumka, 1978. [In Russian]
 - Kitaev-Smyk L.A. (1984). Psychology of stress. Moscow: Nauka. [In Russian]
 - Kulikov L.V. (1995). Stress and stress resistance of personality. *Theoretical and applied questions of psychology*. Issue. 1. Part 1. St. Petersburg. [In Russian]
 - Levenets A.E. (2017). Psychological means of increasing the professional and psychological stability of employees of penitentiary institutions. *Bulletin of the penitentiary association of Ukraine*. № 2. [In Ukrainian]
 - Ovsyannikova Ya.O. (2012). Psychological assistance to children who have suffered mental trauma as a result of an emergency. *Law and Security*. № 1. [In Ukrainian]
 - Stolyarenko A.M. (1987). Psychological training of personnel of internal affairs bodies. Tutorial. Moscow: Academy of the Ministry of Internal Affairs of the USSR. [In Russian]
 - Nidziy A.O., Dashkova S.V. (2015). Psychological stability as an integrative quality of an extreme profile specialist. No. 3(30). URL: [http://sibac.info/archive/guman/3\(30\).pdf](http://sibac.info/archive/guman/3(30).pdf)
 - Order of the Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine dated 18.10.2021 № 305. On approval of the Instruction on the organization of psychological support of the personnel of the Armed Forces of Ukraine. URL: <https://dovidnykmpz.info/psycho/nakaz-holovnokomanduvachazs-ukrainy-vid-18-10-2021-305-pro-zatverdzhennia-instruktsii-z-orhanizatsii-psykholohichnoho-zabezpechennia-osobovoho-skladu-zbroynykh-syl-ukrainy/>
 - Kravchenko K.O. (2017). Socio-psychological determinants of combat stress in servicemen – members of the ATO. Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences. [In Ukrainian]
 - Korolchuk M.S., Krainyuk V.M., Kosenko A.F., Kochergina T.I. (2002). Psychological support of mental and physical health. Kyiv: Incos Firm. 272 p. [In Ukrainian]
 - Leontiev A.N. (1981). Problems of mental development. Moscow: Moscow State University Publishing House. 584 p. [In Russian]
 - Korchemy P.A. (2008). Military psychology: methodology, theory, practice Moscow. Publisher: Voenizdat. 280 p. [In Russian]
 - Antsupov A. Ya., Shilov A.I. (2000). Conflictology. Textbook for universities. Moscow: UNITI. 551 p. [In Russian]
 - A textbook for higher education. Moscow: Academic Project, 2003. 192 p. (Gaudeamus). ISBN 5-8291-0339-7. [In Russian]
 - Henderson N. (1999). Fostering resiliency in Children and Youth: Four Basic Steps for Families, Educators, and Other Caring Adults. San Diego, CA: Resiliency in Action, inc. P. 20-74. [In English]
 - Solovyova I.V. Factors of psychological resilience of the individual to the influence of the media. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2010/3_2010/27.pdf
 - Kulikov L.V. (2004). Personality psychohygiene: issues of psychological stability and psychoprophylaxis. Textbook. St. Petersburg: Peter. Pp. 95-96.
 - Chudnovsky V.E. (1981). Moral stability of the person: Psychological research. Moscow: Pedagogy. 208 p. [In Russian]
 - Госцев А.А. (2007). Psychology of the secondary image. Moscow: Izd-vo IP RAN. Pp. 400-450. [In Russian]
 - Bohdanovych N.H. (2004). Neuropsychological approach to the problem of personality stability. Current issues and prospects of scientific and practical psychology: a collection of materials of the regional scientific-practical conference dedicated to the 10th anniversary of the Faculty of Psychology of ISU. Irkutsk: ISU. P.12-17. [In Russian]
 - Variy M.J. (2007). Experience of successful self-realization. General Psychology. Tutorial. Kyiv: Center for Educational Literature. Pp. 830-900. [In Ukrainian]
 - Rottenberg W.S. (2000). Self-image and behavior. Jerusalem: Jerusalem Publishing House. P.20-28. [In Russian]
 - Tyshkova M. (1987). Study of the stability of the personality of children and adolescents in difficult situations. *Questions of psychology*. №1. P.27-30. [In Russian]
 - Luthar S.S. (2000). The Construct of Resilience: A Critical Evaluation and Guidelines for Future Work. *Child Development*. № 3. P. 543–562. [In Russian]
 - Luthar S.S. (2007). Maximizing resilience through divers' levels of inquiry: Prevailing paradigms, possibilities, and priorities for the future. *Development and Psychopathology*. № 19. P. 931–955 [In Russian]
 - Marshall K. (2001). Resilience Research for Prevention Programs. Kyiv: Minneapolis: University of Minnesota. Pp. 5-15. [In Russian]
 - Leontiev D.A. (2003). Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of semantic reality. Moscow: Smysl. Pp. 320-360. [In Russian]
 - Neurova A.B. (2019). An empirical study of the characteristics of the psychological resilience of servicemen – participants in the Joint Forces operation. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychological Sciences Section*. Issue 4. Pp. 23-29. [In Ukrainian]
 - Methodical recommendations on psychological training of servicemen of the Armed Forces of Ukraine on the formation of stress resistance to action in conditions of abrupt change in the combat situation. ТКП 1-160 (31)

03.01. URL: <https://tck.pl.ua/wp-content/uploads/2021/02/Formuvannia-stresostiykosti.pdf>

48. Order of the Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine dated 23.10.2020 №173 "On approval of the Instruction on the organization of psychological training in the Armed Forces of Ukraine". URL: <https://dovidnykmpz.info/psycho/nakaz-holovnokomanduvacha-zbroynykh-syl-ukrainy-vid-23-10-2020-roku-173-pro-zatverdzhennia-instruktsii-z-orhanizatsii-psykholohichnoi-pidhotovky-u-zbroynykh-sylakh-ukrainy>

49. Berg T.N. (2005). Neuropsychiatric instability and methods of its detection. URL: <http://medbib.in.ua/nervno-psihiheskaya-neustoychivost-sposoby.html>

50. Kokun O.M., Pishko I.O., Lozinskaya N.S., Kopanitsa O.V., Malk-hazov O.R. (2011). Collection of methods for diagnosing the psychological readiness of military servicemen under contract for activities in peacekeeping units: Methodical manual. Kyiv: NDC GP ZSU. 281 p. [In Ukrainian]

51. Klyapets O.Ya., Lazorenko B.O., Lepikhova L.A., Savinov V.V. (2009). Methods of studying everyday stress and ways to solve life crises. Kyiv: Millennium. 120 p. [In Ukrainian]

52. The results of expert evaluation of psychodiagnostic techniques. Public organization "All-Ukrainian Psychodiagnostic Association", 2017. URL: <https://vpa.org.ua/pub/files/a77aca57775cf0b2.pdf>

Надійшла до редакції 07.02.22

K. Kravchenko, PhD in Psychological Sci.
kravchenkoea250388@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-8140-1759
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF PSYCHOLOGICAL STABILITY PROBLEMATIC OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE PERSONNEL CONDITIONED BY THE RUSSIAN FEDERATION ARMED AGGRESSION

The subject of this article is framed by the current threats and challenges, namely the conduct of hostilities in eastern Ukraine and disappointing predictions about the potential start of a full-scale offensive of Russian troops on our country. In such circumstances, it can be argued that the issue of psychological stability of the Armed Forces of Ukraine is important, relevant and urgent in its solution. It should be noted that the psychological resilience of the personnel of the Armed Forces of Ukraine (and other law enforcement agencies) is one of the important factors in the reliability and effectiveness of activities during hostilities and the impact of other various hybrid threats. The purpose of the article is to analyze the scientific developments, their generalization and substantiation of the necessary recommendations for improving the existing system of formation, provision and restoration of psychological stability of the personnel of the Armed Forces of Ukraine. Considering the issue of psychological stability of the Armed Forces of Ukraine, the authors of the article set themselves the following tasks: 1) to summarize the views of domestic and foreign researchers on psychological stability as a subject of research; 2) to determine the set of stress factors in relation to which it is necessary to form the psychological stability of the personnel of the Armed Forces of Ukraine; 3) consider the structure of psychological stability; 4) to analyze the features of the formation of psychological stability; 5) propose methods for assessing psychological resilience; 6) provide methodological recommendations for the formation and maintenance of psychological stability in modern hybrid threats.

Keywords: psychological resilience, personnel of the Armed Forces of Ukraine, combat stress, structure of psychological resilience, formation of psychological resilience, assessment of psychological resilience.

УДК 159.92

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.49.48-53>Т. Смірнова, офіцер групи морально-психологічного забезпечення
t_smirnova84@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-9562-8604

Головне управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України, Київ, Україна

ЕМОЦІЙНЕ ВИГОРАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ЯК ВИКЛИК ДО ПРОБЛЕМ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ ВІЙНИ

Розглянуто проблеми емоційного вигорання та надмірного професійного стресу військовослужбовців ЗСУ в особливих умовах діяльності. Досліджено різноманітні концепції емоційного вигорання. Відображено роль і місце надмірного професійного стресу (дистресу) як предиктора розвитку емоційного вигорання та інших стійких негативних проявів. Проаналізовано результати психологічного вивчення військових правоохоронців, які виконують обов'язки в районі проведення операції Об'єднаних сил щодо наявності ознак емоційного вигорання. Визначено загальні особливості перебування фаз та симптомів емоційного вигорання у військовослужбовців постійного складу району проведення операції Об'єднаних сил (за методикою (В. Бойко) діагностики рівня професійного вигорання). Зазначено, що ступінь вираженості і феноменологія проявів професійного стресу має індивідуальну природу, залежить як від особливостей емоційно-вольової та особистісної сфери, індивідуального досвіду, стресостійкості та особистих копінг-механізмів, так і від умов діяльності. Проаналізовано чинники розвитку емоційного вигорання у військових правоохоронців під час служби в особливих умовах на сучасному етапі. Фактори професійної діяльності, пов'язані з надмірним стресом, сприяють розвитку емоційного вигорання та є одним із чинників плінності кадрового фахового потенціалу із ЗСУ. Шляхом запобігання розвитку процесу емоційного вигорання на ранніх етапах може бути комплексна профілактика, що поєднуватиме як оптимізацію зовнішніх умов діяльності, так і контроль режиму, саморегулювання психічної та фізичної активності, позитивну взаємодію в колективі. Також як перспективи подальших досліджень поставлено питання відновлення психічного і фізичного здоров'я особистості військовослужбовця після тривалої дії психотравмуючих чинників та вигорання. На разі одним із виходів у глибоких стадіях цього процесу є зміна професії, однак це може суперечити життєвим сенсам особистості та в результаті викликати глибоку особистісну кризу. При звільненні військовослужбовців доцільно уважніше розглядати причини звільнення, використовувати інші можливості щодо збереження фахівця у професійній діяльності шляхом обрання тієї стратегії побудови кар'єри та перерозподілу функцій, що їм підходять.

Ключові слова: емоційне вигорання, професійний стрес, бойовий стрес, дистрес, професійна діяльність, психічний стан.

Постановка проблеми. У сучасному світі значно зросли вимоги до соціально активної особистості: постійні стресові навантаження під час діяльності, ненормований робочий графік, збільшення інформаційного та психологічного навантаження, нестача фінансового ресурсу в сукупності з напруженою суспільною обстановкою та глобальною пандемією створюють єдине поле хронічного надмірного стресу. Якщо ж розглядати це питання в контексті військової професії, то основними стресорами слід визначити російсько-українську війну, а також обстріли підрозділів ЗСУ попри перемир'я ще до початку повномасштабного вторгнення і поширення експансії над Україною її ворога, втрати особового складу, соціальну проблематику тощо. Зважаючи на значну тривалість бойових дій на сході України, що тривали понад вісім років, та їхній затьняний характер, а також, зважаючи на здатність стресу до накопичення (без відповідної розрядки), емоційне напруження військовослужбовців має характер довготривалого та надмірного стресу, що може призвести до емоційного виснаження та вигорання.

У сучасних уявленнях та відповідно до міжнародного класифікатора хвороб в останній редакції (2019), емоційне вигорання – це визнаний синдром, що виникає внаслідок хронічного стресу на робочому місці та належить конкретно до явищ у професійному контексті. Основними його ознаками визначено втрату енергійності, інтересу до діяльності, відчуття виснаження, негативізм та песимізм стосовно роботи, зниження професійної ефективності та мотивації. Окремо слід звернути увагу на розгляд проблематики емоційного вигорання та втоми, як фактора плінності професійних кадрів з лав ЗСУ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Одним з перших проблему стресу, починаючи з 30-х років ХХ ст., вивчав видатний фізіолог Г. Сельє, зосередившись на вивченні фізіологічних механізмів стресу, і ви-

значав стрес як загальну неспецифічну реакцію організму на будь-який вплив, а дистрес – як "шкідливий та неприємний стрес" [1]. У своїй роботі "Стрес без дистресу" він визначив стадії розвитку адаптаційного синдрому та вказав, що за стадією напруження та опору слідує стадія виснаження. Для організму людини шкідливий не сам по собі стрес, а його якість, надмірна інтенсивність (сила), несподіваність, тривалість, що призводить до стадії виснаження. Г. Сельє вказав на наявність адаптаційної енергії в особистості та на її характеристики, зокрема індивідуальність та вичерпність. "Якщо стадія виснаження після короткочасних навантажень (стрес-факторів) на організм виявляється зворотною, то повне виснаження психічної енергії є незворотнім", що спричиняє зношування та старіння організму людини [1].

Уперше на емоційне вигорання, пов'язане з професією, звернув увагу американський психіатр Г. Фройденберг у своїй статті щодо особливого стану волонтерів та описав його як поразку, виснаження або зношення, що відбувається з людиною внаслідок різко завищених вимог до власних ресурсів і сил [2]. Професійне вигорання в його статті характеризувало психічний стан, який з'являвся у здорових молодих фахівців соціальних професій, які інтенсивно спілкувалися з пацієнтами, клієнтами, постійно перебували в емоційно навантаженій атмосфері під час надання професійної допомоги. Унаслідок такої діяльності вони "вигорали", що супроводжувалося відповідними психологічними і фізіологічними симптомами та змінами поведінки.

Проблематику емоційного вигорання ґрунтовно досліджували Г. Фройденберг, К. Маслач, С. Джексон, Дж. Грінберг, Д. Мейсон, В. Бойко, Н. Водоп'янова, Л. Карамушка, Т. Зайчикова, С. Максименко, В. Орел, Г. Ложкін та інші [2–9]. Особливості синдрому емоційного вигорання представників силових структур відображені в працях М. Корольчука, Л. П'янківської, О. Хайру-

ліна, І. Приходька, Є. Потапчука та інших [10–12]. Сучасні дослідники доповнили концепцію вигорання знаннями про нейрофізіологічні основи стресу, його вплив на фізіологію та вигорання (Р. Сапольски, Б. Ван дер Колк, С. Поджерс) [13].

Аналіз літератури дає підстави робити висновки про те, що емоційне вигорання є складним психофізіологічним синдромом, що знижує мотивацію та працездатність, негативно впливає на когнітивні, емоційно-вольові психічні процеси, призводить до стійких негативних емоційних станів і сприяє розвитку професійної деформації. У контексті військової служби, зазначене може стати фактором критичного зниження її ефективності та передчасного звільнення військовослужбовців з лав ЗСУ.

Мета статті. Проаналізувати особливості, причини виникнення синдрому емоційного вигорання у військовослужбовців ЗСУ та емпірично дослідити його вираженість у діяльності військових правоохоронців у районі проведення операції Об'єднаних сил.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільш поширеним щодо проблеми емоційного вигорання є підхід, запропонований американськими дослідниками К. Маслач та С. Джексон, які розглядали емоційне вигорання як синдром фізичного та емоційного виснаження, що характеризується наявністю трьох складових: емоційного виснаження, деперсоналізації, редукції особистих досягнень [3]. Емоційне виснаження визначається як основна складова "професійного вигорання", що характеризується зниженням емоційним фоном, байдужістю та апатією, емоційним перенасиченням і втомою. Деперсоналізація проявляється в деформації стосунків з іншими людьми, у зростанні цинічності та відчуження щодо інших людей. Редукція особистих досягнень полягає в тенденції до негативного оцінювання себе і своїх досягнень, зниженні професійної мотивації, знеціненні, самообмеженні своїх можливостей, обов'язків щодо інших.

Симптоматику вигорання детально дослідив К. Маслач, вона має три блоки симптомів:

1. *Фізичні:* втома, відчуття виснаження, сприйнятливості до зміни показників зовнішнього середовища, астенозація, частий головний біль, розлади шлунково-кишкового тракту, надмірна чи недостатня маса тіла, безсоння.

2. *Поведінкові:* робота стає все важчою, а здатність її виконувати слабшає; робітник затримується, не встигає, порушує графік; неможливість приймати рішення, дистанціювання від клієнтів, пацієнтів і прагнення до дистанціювання від колег; завищене почуття відповідальності за справу; загальна негативна установка на життєві перспективи, сімейні проблеми, залежності, зловживання.

3. *Психологічні:* нестійка самооцінка, зниження мотивації, фрустрація, безпорадність, безнадійність, страхи, образа, розчарування, невпевненість, відчуття провини, незатребуваності, нудьга, зниження рівня ентузіазму, гнівливості, роздратованості, підозрливості, ригідності, загальна негативна установка на життєві перспективи.

Сплітаючись у різних комбінаціях між собою, ці симптоми формують специфічну картину синдрому вигорання [3]. В. Бойко під емоційним вигоранням розумів вироблений особистістю механізм психологічного захисту у формі повного або часткового виключення емоцій у відповідь на обрані психотравмуючі впливи та вважав його до третьої стадії адаптаційного синдрому, стадії виснаження [5].

У підході Н. Водоп'яної, емоційне вигорання розглядається як довгострокова стресова реакція, що ви-

никає внаслідок тривалих професійних стресів середньої ефективності. Її можна розглядати в аспекті особистісної деформації, що відбувається під впливом тривалих професійних стресів, характеризується постійною втомою, пригніченістю, безпомічністю, відсутністю бажань, страхом помилок, думками про несправедливість дій щодо себе, про упереджене ставлення керівництва чи оточення до трудових зусиль, невдоволеністю статусом, критиканством і негативізмом, прагнення бути поміченим або навпаки, непомітним, прагнення робити все дуже добре або зовсім облишити будь-які спроби [6].

Американський психолог К. Хорні розглядала прагнення до ідеалу та завищені прагнення до себе та оточення як вагомий фактор невротизації особистості [14]. За даними досліджень, проведеними в Йоркському університеті святого Джона, перфекціонізм як риса характеру виступає вагомим фактором розвитку емоційного вигорання. Вчені виявили зв'язок між вигоранням професіоналів і недостатнім схваленням їхньої діяльності керівництвом і колегами, що, зрештою, призводить до розвитку цинізму. На протиположності перфекціоністам, у школярів або спортсменів, які мали можливість отримання схвалення за свою діяльність, стан вигорання майже не розвивався.

Розвиток емоційного вигорання, на думку Н. Гришиної, не обмежується професійним середовищем, а змінює інші сфери функціонування людини, проте тісно пов'язане з пошуком або втратою сенсу професійної діяльності [15]. На протиположності синдрому емоційного вигорання, сучасні дослідження спрямовані на пошук шляхів збільшення психологічної пружності або резильєнтності як здатності ставати гнучким до стресорів та зберігати (розвивати) адаптаційні механізми. Заслужують на увагу шляхи останніх наукових пошуків, зокрема полівагальна теорія С. Поджерса [13], яка пов'язує шкідливу дію стресу, що сприяє вигоранню та іншим негативним станам, з тисом блукаючого нерву. З емоційним вигоранням сьогоденні пов'язують синдром втоми надниркових залоз і пов'язаної з ним зниженої добової продукції кортизолу, з чим пов'язані відчуття постійної втоми, особливо зранку, загальна апатичність, нездатність протистояти новим стресорам. Це свідчить про ймовірно недооцінений довготривалий шкідливий вплив синдрому емоційного вигорання на психічне і фізичне здоров'я, соціальне життя особистості.

Дж. Гринберг пропонує розглядати емоційне вигорання як п'ятиступінчастий прогресуючий процес: спочатку працівник горить роботою, але згодом професійна діяльність починає приносити все менше задоволення, працівник стає менш енергійним. На другому етапі з'являється втома, апатія, проблеми зі сном і графіком. За відсутності додаткової мотивації та стимулювання робітник втрачає інтерес до своєї праці або зникає привабливість роботи в цій організації та продуктивність його діяльності. Можливі порушення трудової дисципліни та відстороненість (дистанціювання) від професійних обов'язків. У разі високої мотивації працівник може продовжувати "горіти", підживлюючись внутрішніми ресурсами, але у збиток своєму здоров'ю. На третьому етапі нарастають хронічні симптоми: надмірна робота без відпочинку, працеголізм, фізичне виснаження, що сприяє появі захворювань, нарастають негативні психологічні симптоми (хронічна дратівливість, агресія, сум, постійна тривога через нестачу часу). На четвертому етапі виникає криза, що супроводжується невротичними, соматичними симптомами, відчуття нестерпності зростає. На останньому етапі фізичні або психологічні про-

блеми переходять у гостру форму, переходять в особистісну кризу, у результаті якої людина або йде з професії, або соматизується, стає професійно непридатною тощо [4]. Без своєчасної компенсації цей процес неухильно прогресує і за найбільш неоптимального сценарію проходить усі п'ять стадій.

У закордонних дослідженнях було знайдено п'ять факторів, які вагомо корелювали з вигоранням і стосувалися саме стилю управління керівників [16]. Серед них: несправедливе ставлення на роботі, надмірне навантаження, відсутність чітких ролей та цілей, відсутність спілкування і підтримки з боку керівництва, часовий тиск (дед-лайни). Несправедливе ставлення може включати великий діапазон факторів: від упередженості, фаворитизму, мобінгу до несправедливої компенсації чи нераціональної корпоративної політики. В особистості за таких умов втрачається відчуття довіри, вона починає відчувати себе використаною, неважливою. Надмірні навантаження призводять до погіршення ефективності праці та погіршення впевненості. Високопродуктивні співробітники можуть швидко перейти від оптимістичного до безнадійного, оскільки вони тонуть у некеріваному робочому навантаженні. Відсутність ролівої чіткості. Найкращі керівники обговорюють відповідальність та цілі продуктивності зі своїми співробітниками і співпрацюють з ними, щоб переконатися, що очікування чіткі і відповідають цим цілям. Відсутність спілкування та підтримки з боку керівника. Підтримка керівника і часте спілкування забезпечують психологічний буфер, тому співробітники знають, що навіть тоді, якщо щось піде не так, їхній керівник їх підтримає. Співробітники, які повністю погоджуються з тим, що вони відчувають підтримку з боку свого керівника, приблизно на 70 % менше схильні відчувати вигорання на регулярній основі. Навпаки, недбалий керівник або керівник, що веде конфронтацію, змушує співробітників відчувати себе неінформованими, самотніми та беззахисними. Ще одним значимим фактором є невинуватий часовий тиск. Він обумовлюється тим, що співробітники, які часто або завжди мають достатньо часу, щоб виконати всю свою роботу, на 70 % менше схильні відчувати високе вигорання.

Попри те, що відомо, що нерозумні вимоги і тиск сприяють розвитку вигорання, у наукових працях зазначено, що професійний стрес виникає й у співробітників, які недостатньо навантажені роботою, і в тих, які вважають, що не можуть повною мірою реалізувати власний професійний потенціал та здатні на більше. В. Бойко розглядає процес вигорання як професійну деформацію захисного характеру під впливом зовнішніх (середовище) і внутрішніх (особистісні характеристики) факторів. В. Бойко вказав на такі особистісні риси, що сприяють розвитку вигорання: ригідність, схильність до емоційного відсторонення, низьку професійну мотивацію, негативізм щодо професії [5]. Уваги заслуговують виділені ним зовнішні (діяльнісні) фактори як основні в розвитку синдрому емоційного вигорання у професії, а саме: хронічно напружена професійна діяльність, нестабільна обстановка та організація діяльності, висока відповідальність, несприятливі вертикальні та горизонтальні службові відносини [5].

Військова служба в особливий період є випробуванням на стійкість психіки для кожного військовослужбовця. Перебування військовослужбовців у районі проведення операції Об'єднаних сил безпосередньо пов'язане з дією високого рівня стресу на психіку військовослужбовців. Представники військової правоохоронної системи відчувають стрес, джерела якого перебувають у самому змісті професійної діяльності, який розглянемо детальніше. Військовослужбовці Військової служби правопорядку виконують функції, пов'язані з протидією злочинам та правопорушенням, проведенням службових розслідувань, патрульно-постовою службою та охороною, утриманням правопорушників, конвоєм тощо.

Факторами розвитку надмірного професійного стресу військових правоохоронців, виходячи з об'єктивних обставин, можемо виділити:

1. Професійна діяльність у бойових умовах, у непередбачуваних напружених умовах обстановки.

2. Здійснення військової правоохоронної діяльності не на ротацийній, а на постійній основі (протягом 8-ми років).

3. Велика зона відповідальності, підпорядкування додаткових підрозділів (військових комендатур), збільшення функцій без відповідного розширення штату, через що на окремого фахівця значно збільшилося службове навантаження.

4. Негативний характер діяльності, негативна взаємодія в системі "людина-людина", що характеризується пораненнями, обстрілами, постійною небезпечкою.

5. Складності вияву правопорушень та взаємодії з командуванням військових частин та підрозділів.

6. Недоліки функціоналу Військової служби правопорядку та затримка в процесі реформування у Військову поліцію (фактор невинуватих очікувань).

До цих факторів можуть додаватися депривація особистих потреб і прагнень особистості, особливості стилю керівництва, відносин у колективі, співпраці в службовій діяльності тощо.

Для емпіричного вивчення емоційного вигорання військових правоохоронців операції Об'єднаних сил використали методику "Опитувальник "Емоційне вигорання" В. Бойка, що послідовно розкриває стадії розвитку емоційного вигорання. До вивчення залучалися 60 військовослужбовців віком від 22 до 53 років, середній вік 36,5 років. Серед тих, хто проходить військову службу в цьому підрозділі з 2014 року – 19 %, основна частина (48 %) особового складу прибули *протягом останніх 3–6 років та 22 % тих, хто був направлений на службу з інших підрозділів близько 2-х років тому. Серед вибірки є військовослужбовці, які пережили інтенсивний бойовий досвід у 2014–2016 років – 8 % (переведені з бойових підрозділів).*

Загальний показник емоційного вигорання вибірки – 29,8 бала, який свідчить про те, що вигорання ще не сформовано, однак наявні фактори, які можуть до нього призвести. Найбільше серед військовослужбовців проявляється фаза резистентності, у 46 % опитаних вона на стадії формування або сформована. Решта фаз не характерні для вибірки, тобто можна свідчити про успішність опору психіки щодо протидії психотравмуючому впливу (рис. 1).

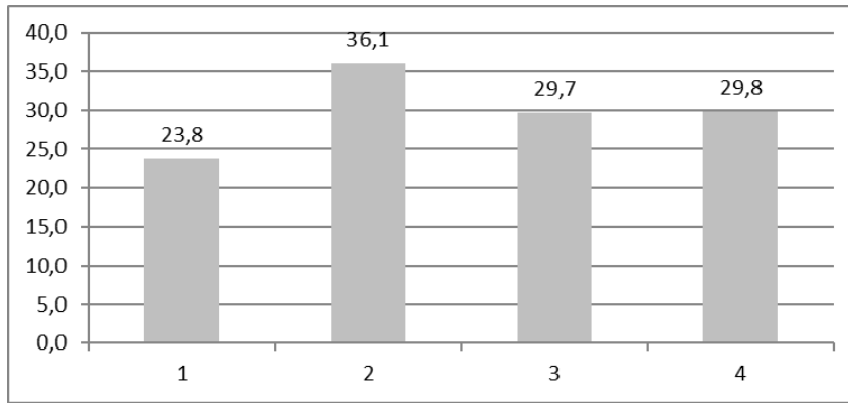

Рис. 1. Середні арифметичні дані за фазами емоційного вигорання:
 1 – напруження, 2 – резистенція, 3 – виснаження, 4 – загальний показник вигорання вибірки.
 Критерії оцінки розвитку фаз вигорання: до 36 – фаза не сформована, від 37 до 60 – фаза в стадії формування, від 61 – сформована фаза

За результатами психологічного вивчення було визначено, що в 43 % військовослужбовців не виявлено формування жодної фази вигорання, їхня психіка справляється з напруженням. У 10 % військовослужбовців отримано високі значимі бали за однією з фаз вигорання (більше 50 балів). За результатами психологічного

вивчення військовослужбовці були розділені на три групи, з високими показниками вигорання (13 %), із середніми показниками вигорання (розвинутими окремими фазами, симптомами) (40 %), з низькими показниками вигорання (47%). Детальніше ступені вигорання цих військовослужбовців показано на рис. 2.

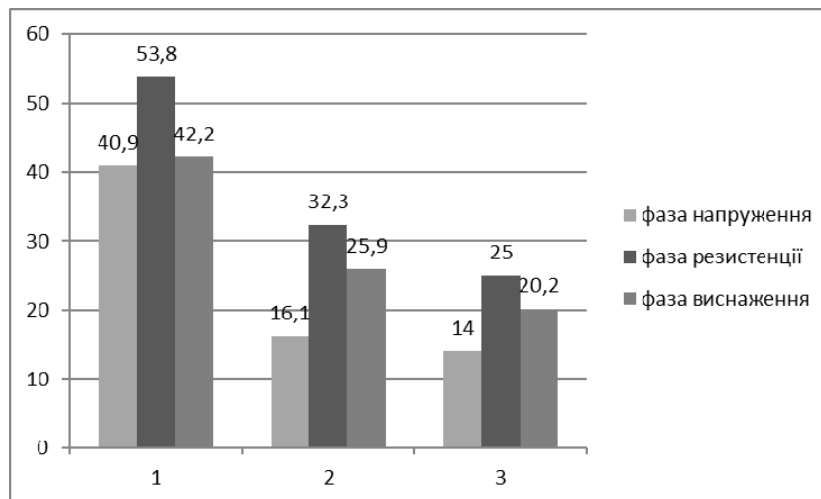

Рис. 2. Порівняння показників емоційного вигорання (ЕВ) у трьох групах
 (1 – із високими показниками ЕВ, 2 – із середніми показниками ЕВ, 3 – із низькими показниками ЕВ)

У 2 % військовослужбовців сформовані всі три фази синдрому емоційного вигорання (спостерігається значне погіршення здоров'я, ветеран 2014 р., добровольчий батальйон). У 3 % військовослужбовців зазначено майже сформовану фазу виснаження разом зі сформованою фазою резистенції. За результатами детальнішого вивчення військовослужбовців групи з високим показником емоційного вигорання, зазначено: у 37 % вік 48–52 роки, у 37 % наявність значного бойового досвіду, у 50 % зазначено високі посадові вимоги (фактор посади). Із цієї групи 37 % опитаних планують завершити військову службу в найближчий період (за станом здоров'я, за вислоуго), 12 % – перевестися до іншого підрозділу.

Особливості розвитку симптомів усіх трьох фаз представлено на рис. 3. Серед них лідируючими симптомами є неадекватне вибіркоче емоційне реагування, емоційний дефіцит, емоційне відчуження. На нашу думку, це пов'язано зі специфікою професійної діяльності, а

саме з попередженням, виявленням і припиненням злочинів, інших правопорушень та іншими, визначеними законодавством України, функціями. Така діяльність вимагає стійкості, стримування емоцій задля упередження загострення обстановки. Визначені вище прояви можна пояснити загальним негативізмом у службовій діяльності, адже робота з правопорушниками може супроводжуватися словесним або фізичним опором, переходом на особистості тощо. Тобто зменшення діапазону прояву емоцій є однією з умов успішної професійної діяльності військового правоохоронця, важливо, щоб ці прояви не переростали в патологічне звуження. Переживання психотравмуючих обставин спостерігається в 31 % військовослужбовців, а отже, сама специфіка і зона професійної діяльності є вагомим фактором розвитку вигорання.

Варті уваги прояви тривоги, депресії та соматизації, що може мати негативні наслідки у вигляді погіршення

працездатності цих військовослужбовців. Варто зазначити, що одним із факторів розвитку цих проявів невміння розпізнати та екологічно відреагувати негативні емоції, є турбота про себе. У таких військовослужбовців зростає ризик психосоматичних проявів, тривоги та депресії. У цьому контексті варто звернути увагу на постійне виконання службових обов'язків у районі проведення операції Об'єднаних сил військовослужбовцями цього підрозділу, який був виведений з одного з окупованих міст у 2014 р. і передислокований. Хоча соціально-побутові проблеми в основному вдалося вирішити за достатньої місцевої підтримки нормального грошового забезпечення, проте фактор психічної втоми від бойових дій, інтенсивної службової діяльності, постійної загрози погіршення ситуації спостерігається в цьому випадку. Реабілітація могла б покращити в цьому випадку психічний стан цих військовослужбовців. На рис. 3 симптоми показано в такій послідовності: 1.1 – переживання психотравмуючих обставин, 1.2 – незадоволеність собою, 1.3 – загнаність у клітку, 1.4 – тривога і депресія, 2.1 – неадекватне вибіркоче емоційне реагування, 2.2 – емоційна дезорієнтація, 2.3 – розширення сфери економії емоцій, 2.4 – редукція професійних обов'язків, 3.1 – емоційний дефіцит, 3.2 – емоційна відчуженість, 3.3 – деперсоналізація, 3.4 – психосоматичні та психовегетативні порушення.

вих дій, інтенсивної службової діяльності, постійної загрози погіршення ситуації спостерігається в цьому випадку. Реабілітація могла б покращити в цьому випадку психічний стан цих військовослужбовців. На рис. 3 симптоми показано в такій послідовності: 1.1 – переживання психотравмуючих обставин, 1.2 – незадоволеність собою, 1.3 – загнаність у клітку, 1.4 – тривога і депресія, 2.1 – неадекватне вибіркоче емоційне реагування, 2.2 – емоційна дезорієнтація, 2.3 – розширення сфери економії емоцій, 2.4 – редукція професійних обов'язків, 3.1 – емоційний дефіцит, 3.2 – емоційна відчуженість, 3.3 – деперсоналізація, 3.4 – психосоматичні та психовегетативні порушення.

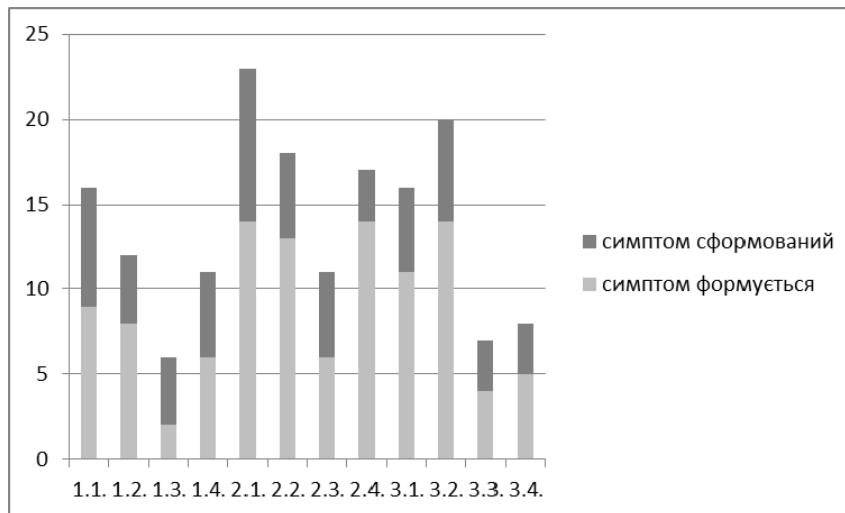

Рис. 3. Характеристика проявів емоційного вигорання військових правоохоронців району проведення ООС (за методикою В. Бойко)

Таким чином, результати проведеного дослідження синдрому емоційного вигорання серед військовослужбовців Військової служби правопорядку, які виконують свої обов'язки в районі проведення операції Об'єднаних сил, дали змогу стверджувати про його формування і прояв в основному у фазі резистенції (опору), а виявлена симптоматика проявів свідчить про тісний зв'язок зі специфікою діяльності та частково є необхідною передумовою успішної професійної діяльності. У деяких військовослужбовців спостерігаються значимі показники у фазі виснаження, на що слід звернути увагу для вчасного попередження розвитку емоційного вигорання.

Логічним продовженням нашого дослідження буде розглянути деякі рекомендації щодо профілактичних заходів емоційного вигорання. Важливою складовою профілактики емоційного вигорання, на думку багатьох дослідників, є практична психологічна підготовка фахівців, що спрямована на розвиток стресостійкості. У цьому контексті важливе значення також має моніторинг інших факторів професійного вигорання: кероване робоче навантаження, оптимальність адміністративного контролю, справедлива система заохочень та винагород, врахування актуального індивідуального стану кожного залученого військовослужбовця, нормативність психологічного клімату колективу [12].

Разом з тим, важливим запобіжником розвитку синдрому емоційного вигорання фахівці вважають внутрішню саморегуляцію, роботу над собою, що поєднує в собі правильне планування, режим діяльності та відпочинку, усвідомленість, уникнення негативізму та

зайвої конкуренції, професійний розвиток та самовдосконалення, емоційне живе спілкування, а також здоровий спосіб життя.

Можемо порекомендувати керівництву зонального відділу за низької можливості впливу на обстановку в районі виконання завдань за призначенням, застосувати заходи щодо оптимізації службового навантаження на осіб з високим ризиком розвитку вигорання, у тому числі, за рахунок змінного складу (ротації), проводити заходи щодо згуртування військового колективу та дотримуватися балансу служби-відпочинку. Командиру слід дотримуватися рівномірності та справедливості щодо підлеглих. Слід звернути увагу, що в разі емоційно перенасиченої діяльності можливо на певний період змінити спосіб діяльності буде гарним рішенням. Офіцеру-психологу рекомендується провести індивідуальну психологічну роботу щодо глибшого визначення та можливого вирішення причин вигорання у військовослужбовців з високими показниками. Адже, як зазначав Г. Сельє, у розвитку виснаження часто більшу роль відіграє ставлення людини, а не те, що з нею відбувається [1].

Висновок та перспективи подальших досліджень. Виявлені особливості прояву синдрому емоційного вигорання у військових правоохоронців вказують на його розвиток (формування) переважно у фазі резистентності. Визначена симптоматика свідчить про розвиток професійних захисних механізмів опору психотравмуючим впливам військової діяльності. В умовах виконання службових обов'язків у районі операції Об'єднаних сил розвиток вигорання може призводити до виходу з професії

фахівців військової правоохоронної сфери. На початкових етапах своєчасна оцінка проблем, що накопичуються, дозволяє пригальмувати, запобігти перенавантаженню і вжити вчасних профілактичних заходів як з боку керівництва, так і з боку самих військовослужбовців. У розвитку системи психологічної профілактики та стресостійкості, оптимізації професійної діяльності військових правоохоронців вбачаємо перспективи подальших досліджень синдрому емоційного вигорання.

Список використаної літератури

1. Селье Г. Стресс без дистресса. Москва : Прогресс, 1979. 126 с.
2. Freudenberger H. Staff burn-out. *Journal of Social Issues*, 1974. С. 159–165.
3. Maslach C., Jackson S. The measurement of experienced burnout. *Journal of Occupational Behavior*, 1981. 113 p.
4. Greenberg J. Organizational Injustice as an Occupational Health Risk. *Academy of Management Annals*. Vol. 4, N. 1
5. Бойко В. Психознергетика. Санкт Петербург : Питер, 2008. 416 с.
6. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. Санкт Петербург : Питер, 2008. 358 с.
7. Ложкін Г.В. Психологічне супроводження військовослужбовців у діяльності за екстремальних умов. Київ : МО України, 2003. 218 с.
8. Орел В.Е. Феномен "выгорания" в зарубежной психологии: эмпирические исследования и перспективы. *Психологический журнал*, 2001. № 1. С. 90–101.
9. Синдром "професійного вигорання" та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки, Т.В. Зайчикової. Київ : Міленіум, 2004. 264 с.
10. Корольчук М. Психофізіологія діяльності. Київ : Ніка, 2009. 400 с.
11. П'янківська Л.В. Психологічна профілактика синдрому "емоційного вигорання" у курсантів вищих навчальних закладів МВС України : дис. ... канд. психол. наук. Київ : Нац. ун-т оборони України імені Івана Черняховського, 2019. 18 с.
12. Хайрулін О.М. Професійне вигорання військовослужбовців як предмет психологічного аналізу. *Психологія і суспільство*, 2014. № 2. С. 96–126.
13. Поджерс С. Поливагальная теория. Нейрофизиологические основы эмоций привязанностей, общения и саморегуляции. Київ : Мультиметод, 2020. 464 с.
14. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию / под ред. проф. М.М. Решетникова. Изд. 2-е, стереотип., Санкт Петербург : Вост.-Европ. ин-т психоанализа и БСК, 2000. 316 с.
15. Гришина Н.В. Помогающие отношения: профессиональные и экзистенциальные проблемы. *Психологические проблемы самореали-*

зации личности / под ред. А.А. Крылова и Л.А. Коростылевой. СПб. : узд-во Спб. ун-та, 1997. С. 143–156.

16. Wigert B., Agrawal S. Employee Burnout, Part 1: The 5 Main Causes Workplace, July 12, 2018.

References

1. Selye H. (1974). Stress without distress. Moscow: Progress. 126 p. [In Russian]
2. Freudenberger H. (1974). Staff burn-out. *Journal of Social Issues*. p.159-165. [In English]
3. Maslach C, Jackson S. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Occupational Behavior*. p.113. [In English]
4. Greenberg J. Organizational Injustice as an Occupational Health Risk. *Academy of Management Annals*. Vol. 4, N. 1. [In English]
5. Boyko V. (2008). Psychoenergetics. St. Petersburg: Piter. 416 p. [In Russian]
6. Vodopyanova N., Starchenkov E. (2008). Burnout syndrome: diagnosis and prevention. St. Petersburg: Peter. 358 p. [In Russian]
7. Lozhkin G.V. (2003). Psychological support of servicemen in activities under extreme conditions. Kyiv: MOU. 218 p. [In Ukrainian]
8. Orel V.E. (2001). The phenomenon of "burnout" in foreign psychology: empirical research and perspectives. *Psychological journal*. No. 1. p. 90-101. [In Russian]
9. Syndrome of "professional burnout" and professional career of professionals in lighting organizations: gender aspects/ for sciences. ed. S. D. Maksimenka, L. M. Karamushki, T. V. Zaichikova. Kyiv: Milenium, 2004. 264 p. [In Ukrainian]
10. Korolchuk, M. (2009). Psychophysiology of activity. Kyiv: Nika-Center. 400 p. [In Ukrainian]
11. P'jankivska L.V. Psychological prevention of the syndrome of "emotional burnout" in cadets of higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]: dys. kand. pcyhol. nauk. Nacional'nyj universytet oborony Ukrainy imeni Ivana Chernjahovsk'ogo, 18 p. [In Ukrainian]
12. Hairulin O. (2014). Professional Burnout of Militaries as Subject of Psychological Analysis. *Psychology and society*. №2. p. 96–126. [In Ukrainian]
13. Porges, S. (2020). The Polyvagal Theory: Neurophysiological Foundations of Emotions, Attachment, Communication, and Self-regulation. Kyiv: Multimethod. 464 p. [In Russian]
14. Horney K. (2000). Neurosis and human growth: the struggle toward self-realization / edited by prof. M.Reshetnikov. Edition 2, stereotypical, St. Petersburg: East European Institute of Psychoanalysis. 316 p. [In Russian]
15. Grishina N.V. (1997) Helping relationships: professional and existential problems // Psychological problems of self-realization personality / Ed. A. Krylov and L. Korostyleva. St. Petersburg: Publishing House of St. Petersburg. university. Pp. 143-156 [In Russian]
16. Wigert B., Agrawal S. (2018). Employee Burnout, Part 1. The 5 Main Causes Workplace July 12, 2018. [In English]

Надійшла до редколегії 31.01.22

T. Smirnova, Officer of the group of moral and psychological support
t_smirnova84@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-9562-8604

Main Directorate of the Military Law and Order Service of the Armed Forces of Ukraine, Kyiv, Ukraine

EMOTIONAL BURNING OUT OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE PERSONNEL AS A CHALLENGE TO MENTAL HEALTH PROBLEMS IN WAR CONDITIONS

The article is devoted to the problems of emotional burnout and excessive professional stress of the Armed Forces of Ukraine personnel in special conditions. Various concepts of emotional burnout are considered. The role and place of excessive professional stress (distress) as a predictor of the development of emotional burnout and other persistent negative manifestations are reflected. The results of a psychological study of military law enforcement officers performing duties in the area of the Joint Forces operation for signs of emotional burnout were analyzed. The general features of the course of phases and symptoms of emotional burnout in servicemen of the permanent staff of the area of the Joint Forces operation (according to the method of diagnosing the level of professional burnout, developed by V. Boyko) are determined. It is noted that the severity and phenomenology of occupational stress is individual in nature, depending on the characteristics of emotional, volitional and personal spheres, individual experience, stress and personal coping mechanisms, and working conditions. The factors of development of emotional burnout in military law enforcement officers during service in special conditions at the present stage are analyzed. Factors of professional activity associated with excessive stress contribute to the development of emotional burnout and is one of the factors in the turnover of professional staff from the Armed Forces of Ukraine. The way to prevent the development of emotional burnout in the early stages can be comprehensive prevention, which will include optimization of external conditions and control of the regime, self-regulation of mental and physical activity, positive interaction in the team. Also, the prospects of further research raised the issue of restoring the mental and physical health of the serviceman's personality after prolonged exposure to traumatic factors and burnout. At the moment, one of the ways out in the deep stages of this process is to change the profession, but this can contradict the vital meanings of the individual and as a result cause a deep personal crisis. When dismissing servicemen, it is advisable to consider more carefully the reasons for dismissal, use other opportunities to retain a specialist in the professional activity by choosing the strategy of career building and redistribution of functions that suit them.

Keywords: emotional burnout, professional stress, combat stress, distress, professional activity, mental state.

ФІНАНСИ

УДК 355.6

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.49.54-59>

І. Марко, д-р екон. наук, проф.

marco.df.mo@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-2590-3623

Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, Київ, Україна,

Є. Марко, канд. екон. наук, ст. наук. співроб.

marko.evgen@gmail.com,

ORCID ID 0000-0002-9165-8072

Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Київ, Україна

**ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ
В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ**

Розглянуто сучасний стан оборонно-промислового комплексу, особливості його реформування, вплив міжнародного співробітництва, європейської та євроатлантичної інтеграції на подальший розвиток оборонно-промислового комплексу України. Важливим показником забезпечення обороноздатності держави та її підготовки до оборони є стан оборонно-промислового комплексу. За сучасних умов оборонно-промисловий комплекс є не лише складовою національної безпеки та оборони держави, але й важливою галуззю національної економіки, де зосереджений значний виробничий, інтелектуальний та кадровий потенціал. Оборонний сектор економіки є стратегічним елементом, тому його розвиток потребує комплексного підходу та ефективного державного менеджменту. Оборонно-промисловий комплекс України і досі має ознаки пострадянської моделі, що спровокувало такі недоліки розвитку сектора, як слабкий рівень реагування на проблеми і виклики, незадовільний рівень забезпечення сил оборони України, надмірна залежність від фінансування з Державного бюджету, непрозорість оборонного сектора, низький рівень державного менеджменту. Важливим сучасним етапом розвитку оборонно-промислового комплексу України є його реформування, мета якого – трансформація оборонно-промислового комплексу України для ефективного задоволення потреб сил безпеки та оборони і сприяння розвитку економіки держави. Здійснити це можна за наявності політичної волі керівництва держави, а також завдяки посиленню міжнародної співпраці в межах європейської та євроатлантичної інтеграції. Зазначене має підвищити виробничий, науковий, економічний та експортний потенціал оборонно-промислового комплексу. Подальші дослідження будуть спрямовані на розробку рекомендацій щодо вдосконалення механізмів державного управління оборонно-промисловим комплексом в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції, а також вивчення та обґрунтування напрямів залучення прямих іноземних інвестицій в оборонно-промисловий комплекс держави та формування шляхів підвищення експортного потенціалу оборонного сектора економіки.

Ключові слова: оборонно-промисловий комплекс, євроінтеграція, євроатлантична інтеграція, реформування, Укроборонпром, державне управління, міжнародне співробітництво.

Постановка проблеми. Важливим показником забезпечення обороноздатності держави та її підготовки до оборони є стан її оборонно-промислового комплексу. За сучасних умов він є не лише складовою національної безпеки та оборони держави, але й важливою галуззю національної економіки, де зосереджений значний виробничий, інтелектуальний та кадровий потенціал. Оборонно-промисловий комплекс є локомотивом наукових і технічних досягнень та інноваційних розробок. Підприємства оборонно-промислового комплексу за умови їх належного функціонування створюють також значний експортний потенціал, забезпечуючи надходження іноземної валюти до Державного бюджету України.

Зважаючи на той факт, що оборонний сектор економіки стратегічний, його розвиток потребує комплексного підходу та ефективного державного менеджменту. З одного боку, показником ефективності розвитку галузі є повне забезпечення внутрішніх військових потреб, постійне поновлення виробничих фондів, належне державне фінансування виробництва продукції, наукових розробок та оборонне замовлення, з іншого, – забезпечення конкурентоспроможності продукції сектора та його успішне позиціонування на зовнішніх ринках.

Тенденції розвитку оборонно-промислового комплексу провідних країн світу свідчать про суттєву зміну підходів до управління виробництвом продукції, зростання рівня матеріальних, інтелектуальних та фінансових ресурсів, істотне зростання інновацій та використання сучасних цифрових технологій. Це дозволяє здійснювати належне оснащення власних збройних сил сучасни-

ми високоточними зразками озброєння, бути конкурентними гравцями на зовнішніх ринках оборонно-промислової продукції. Водночас дослідження функціонування оборонно-промислового комплексу України, що має на достатньому рівні оснащувати вітчизняне військо, показує, що наразі технічну основу ЗСУ становлять озброєння, військова техніка та боєприпаси, що залишилися в державі після розпаду Радянського Союзу [21, с. 29-30]. Рівень витрат на оборону та оборонно-промисловий комплекс є одним із ключових показників забезпечення обороноздатності держави. До прикладу, станом на 2021 рік військовий бюджет Франції становить 50,1 млрд дол. (1,4 трлн грн), Німеччини – 49,3 млрд дол. (1,2 трлн грн), військовий бюджет Великої Британії становить 58,9 млрд дол. (1,6 трлн грн), військовий бюджет Польщі – 11,9 млрд дол. (321,2 млрд грн) [17, с. 82-83]. Військовий бюджет України становить – 4,2 млрд дол. США (117 млрд грн) [3]. У свою чергу, західні експерти та спеціалісти зазначають, що для того, аби утримувати бойовий потенціал на рівні таких країн, як: ФРН, Велика Британія, Франція, Україні потрібен рівень оборонних затрат не менше 10 млрд дол. США в рік [15, с. 240].

Таким чином, питання розвитку та реформування оборонно-промислового комплексу України на сьогодні стоїть досить гостро. Модернізація досліджуваного сектора є однією з ключових у загальній трансформації економіки держави на сучасних ринкових засадах та механізмах. Модернізація галузі покликана подолати суттєві проблеми оборонно-промислового сектора, підвищити

науково-технологічний і виробничий потенціал, забезпечити експортний та інвестиційний потенціал сектора.

Важливе місце в забезпеченні соціального та економічного розвитку України, зміцненні її військового потенціалу посідає міжнародне співробітництво, європейські та євроатлантичні інтеграційні прагнення нашої держави. Сучасні глобалізаційні та інтеграційні процеси у світі створюють принципово нові умови функціонування як міжнародних економічних відносин, так і військового партнерства. Події 2014 року, анексія АР Крим та ведення гібридної війни РФ проти України значною мірою підтвердили курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію як одного з важливих чинників забезпечення незалежності та територіальної цілісності України. Враховуючи успішний зарубіжний досвід розвитку оборонно-промислового комплексу, поглиблення інтеграційних процесів та міжнародного співробітництва України з ЄС та НАТО, реалізація спільних проєктів дозволять здійснити позитивні перетворення як в оборонному секторі, так і в інших сферах суспільного розвитку. Угода Про Асоціацію України з Європейським Союзом, угоди про співробітництво у воєнній сфері з НАТО є шансом для України для якісних змін в оборонній сфері та вирішенні основних завдань національної безпеки та оборони.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні справжнім науковим викликом для вітчизняних вчених стало питання забезпечення національної безпеки і оборони України в умовах обмежених воєнних ресурсів та динамічного воєнно-політичного середовища. Більшість вчених і військових експертів вважають, що головним завданням в оборонній сфері є реформування системи управління оборонно-промисловим комплексом, його модернізацію, структурна перебудова, бюджетне фінансування високотехнологічних галузей, корпоратизація сектора – перехід на діяльність в ринковому середовищі. Більшість вчених категорично підтримують і поглиблення міжнародного співробітництва як одного з чинників модернізації вітчизняного оборонно-промислового комплексу.

Дослідження особливостей розвитку оборонно-промислового сектора є науковим доробком ряду вітчизняних вчених, серед яких: О. Балуєва, О. Воловича, Я. Глушенко, В. Горбулін, О. Сальнікова, О. Скиба, Г. Ситник, І. Ткач, О. Усаченко, І. Чеканова, І. Чепков та багато інших. Такі автори, як Бойцун, Г. Канєвський, О. Лисенко, М. Сухан, О. Уруський, Д. Яблонівський одним із предметів дослідження обрали особливості діяльності та реформування державного концерну Укроборонпром як головного суб'єкта функціонування оборонно-промислового комплексу держави. Ряд авторів досліджували особливості міжнародного співробітництва України у військово-технічній та оборонній сферах, серед яких: Н. Аванесова, І. Авдошин, І. Беззуб, Л. Зіняк, А. Лухтан та інші. Науковці Т. Грачевська, С. Ліпкевич, С. Поляков, І. Ханін, А. Шевцов та інші більш предметно досліджували співробітництво України з міжнародними організаціями як чинник розвитку оборонно-промислового комплексу України.

Досліджувана проблематика має значний науковий доробок, визначено зовнішньо-політичний курс держави та урядових ініціатив щодо реформування оборонної сфери, постала необхідність детальнішого дослідження особливостей розвитку оборонно-промислового комплексу України в умовах інтеграційних процесів.

Мета статті. Дослідження сучасного стану та перспектив розвитку оборонно-промислового комплексу в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оборонно-промисловий комплекс представляє собою сукупність науково-дослідних, випробувальних організацій і виробничих підприємств, які виконують розробку, виробництво і постановку на озброєння військової та спеціальної техніки, спорядження, боєприпасів як для ЗС України, так і на експорт [7]. За 30 років Незалежності України оборонно-промисловий комплекс набув ознак пострадянської моделі, що спровокувало такі сучасні недоліки розвитку сектора, як слабкий рівень реагування на проблеми і виклики, незадовільний рівень забезпечення сил оборони України, надмірна залежність від фінансування з Державного бюджету, непрозорість оборонного сектора, низький рівень державного менеджменту. Зараз в Україні в структурі оборонно-промислового комплексу нараховується близько 300 підприємств, де працюють більше 250 тис. осіб. Значна частина цих підприємств перебуває в державній власності, значною мірою залежить від можливостей бюджетного фінансування, багато підприємств збиткові [16]. Ситуація з експортним потенціалом оборонного сектора значною мірою ускладнилася через військово-політичну та економічну ситуацію, що виникла внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Уряд України був змушений прийняти рішення про заборону військово-технічного співробітництва з РФ, яка до подій 2014 року була основним замовником українських товарів військового призначення та подвійного використання за кордоном [16].

Сучасний стан оборонно-промислового комплексу України характеризується значною залежністю від внутрішніх факторів та зовнішніх чинників. Серед внутрішніх факторів, що впливають на розвиток оборонно-промислового комплексу держави слід виділити:

- малоефективна система управління, низький рівень інноваційної активності;
- наявність адміністративного примусу, залежність від державного бюджетного субсидювання, низький рівень науково-технічної, виробничої та економічної самодостатності підприємств оборонно-промислового комплексу;
- застаріле обладнання та технології виробництва, що не відповідають сучасному рівню, технологічне відставання, що знижує конкурентоздатність оборонного сектора;
- складність із забезпеченням кваліфікованими робітничими кадрами, руйнація системи професійно-технічного навчання;
- недостатній рівень оснащення та переозброєння ЗСУ, інших складових сил оборони новітніми зразками озброєння та військової техніки, звідси – низький рівень державного оборонного замовлення, бюджетного фінансування та залучення інвестицій в оборонний сектор економіки;
- недосконалість оборонного планування, зокрема, визначення потреб в озброєнні, військовій і спеціальній техніці та формування планів закупівель для сил сектора безпеки та оборони;
- відсутність державної підтримки та фінансування розвитку критичних технологій у сфері оборонно-

промислового комплексу України, державної політики стимулювання інноваційного розвитку оборонно-промислового комплексу;

- недооцінка впливу експортного потенціалу підприємств, що виробляють виробників озброєння, військову та спеціальну техніку на їхній фінансово-економічний стан та відсутність державної підтримки підприємств, продукція яких має значний експортний потенціал;

- недостатній рівень міжнародного військово-технічного співробітництва з метою залучення міжнародних компаній до інвестування в підприємства оборонно-промислового комплексу [12].

На розвиток оборонно-промислового комплексу України значною мірою впливають і зовнішні фактори, серед яких:

- глобалізаційні та інтеграційні процеси;
- стрімкий розвиток інформаційних, цифрових технологій, штучного інтелекту, широке впровадження інновацій;
- істотне зростання міжнародної конкуренції на світовому ринку озброєння, військової та спеціальної техніки;
- геополітичні чинники, загострення локальних чи регіональних конфліктів;
- дефіцит ресурсів, що призводить до збільшення собівартості продукції [12].

Саме тому одне з головних завдань держави в оборонній сфері – це реформування оборонно-промислового комплексу, підвищення його виробничого, наукового, економічного та експортного потенціалу, важливим фактором яких має стати як політична воля керівництва держави, так і посилення міжнародної співпраці в межах європейської та євроатлантичної інтеграції.

Важливим сучасним етапом розвитку оборонно-промислового комплексу України є його реформування. Мета такого реформування – трансформація оборонно-промислового комплексу України для ефективного задоволення потреб сил безпеки та оборони і сприяння розвитку економіки держави. Для досягнення мети реформування сектора Урядом України сформовані стратегічні цілі: реформування системи визначення потреб і закупівель озброєння та військової техніки для потреб оборони, забезпечення максимально можливої публічності процесу; забезпечення узгодженості військово-технічної та військово-промислової політик, зокрема при розробці і виготовленні сучасних зразків озброєння та військової техніки; державна підтримка підприємств, продукція яких має значний експортний потенціал; реформа державних підприємств оборонно-промислового комплексу, перехід до корпоративної моделі управління, створення механізмів залучення інвестицій у галузь; впровадження політики імпорто-заміщення та розвиток сучасних технологій при виробництві озброєння та військової техніки; посилення військово-технічного співробітництва з метою залучення міжнародних компаній до інвестування в підприємства оборонно-промислового комплексу тощо [16].

Наразі реформування оборонно-промислового комплексу має значну державну підтримку, зокрема, Указом Президента України введено в дію рішення РНБО України "Про Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України" [12], що визначає пріоритетні напрями державної військово-промислової політики,

цілі реформи оборонно-промислового комплексу та очікувані результати їхнього досягнення з урахуванням актуальних воєнно-політичних загроз і викликів.

Важливим результатом реформування оборонно-промислового комплексу є структурна перебудова державного концерну Укроборонпром як головного в державі об'єднання багатопрофільних підприємств різних галузей оборонної промисловості України. Із прийняттям Закону України "Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності" передбачається перетворення Державного концерну "Укроборонпром" на акціонерне товариство, державних унітарних підприємств, у тому числі, казенних підприємств, що входять до складу Державного концерну "Укроборонпром", – у господарські товариства з одночасним наділенням їх правом управління і розпорядження їхнім майном. На думку законодавців, ці ініціативи спрямовані на забезпечення обороноздатності, економічної безпеки і захисту інтересів держави [9].

Позитивним впливом на розвиток вітчизняного оборонно-промислового комплексу можна вважати істотне збільшення видатків з Державного бюджету на оборонну сферу. Зокрема, Указом Президента України підтримано рішення РНБО "Про пропозиції до проєкту Закону України "Про Державний бюджет України на 2022 рік" по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони України", згідно з якими в проєкті Закону України "Про Державний бюджет України на 2022 рік" доручено передбачити загальний фінансовий ресурс на забезпечення національної безпеки та оборони України в обсязі не менше 5,95 % валового внутрішнього продукту для сектора безпеки і оборони України, а саме, в обсязі не менше 319 437,7 млн грн [11]. Цей показник є рекордним військовим бюджетом для України за всі часи Незалежності.

Важливим каталізатором здійснення демократичних перетворень та реформ в Україні, у тому числі, і в оборонній сфері, є інтеграційні процеси України, міжнародне співробітництво, підтримка України світовим співтовариством, урядами країн, міжнародними політичними та фінансовими організаціями. Європейська та євроатлантична інтеграція є пріоритетом української влади. У 2018 р. Верховна Рада України офіційно визначила євроатлантичну інтеграцію зовнішньополітичним пріоритетом України і відповідні зміни стосовно європейського та євроатлантичного зовнішньополітичного курсу були внесені в Конституцію України [2]. Європейська та євроатлантична інтеграція – це процес впровадження європейських та світових норм в українське законодавство. Таке впровадження має забезпечити: стабільну економіку, правову державу, чисте довкілля, якість харчових продуктів, соціальну захищеність громадян, високий рівень життя та відсутність корупції [4].

Таким чином, євроатлантичні інтеграційні процеси України створюють подальший поступ України щодо успішного проведення реформ та забезпечення гідного соціального та економічного розвитку. Угода про асоціацію України з Європейським Союзом та двосторонні угоди з НАТО, зокрема, подання заявки щодо набуття Україною статусу партнера НАТО з розширеними можливостями створюють значне підґрунтя для розвитку оборонної сфери України, передусім оборонно-промислового комплексу.

Угода про асоціацію України з ЄС передбачає співробітництво у воєнно-політичній, військовій та військо-

во-технічній сфері. Наразі визначено чотири головні пріоритети в оборонній сфері в межах виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом: розширення формату діалогу з ЄС за воєнно-політичним, військово-технічним та військовим напрямками; посилення практичного співробітництва з ЄС у межах спільної політики безпеки та оборони (залучення сил і засобів ЗСУ до міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки під проводом ЄС та бойових тактичних груп ЄС); участь в ініціативі ЄС "Східне партнерство"; розвиток співпраці з Європейським оборонним агентством (EOA), залучення до проєктів програми Постійного структурованого співробітництва у сфері безпеки і оборони (PESCO). Одним із головних пріоритетів такої взаємодії є саме розвиток співпраці з Європейським оборонним агентством (EOA), залучення до проєктів програми Постійного структурованого співробітництва у сфері безпеки та оборони (PESCO) [20]. Співпраця передбачає реалізацію спільних проєктів у сфері оборонно-промислового комплексу, пов'язаних зі спільним виробництвом зброї, військового спорядження та матеріалів чи торгівлею ними, дослідженнями, розробкою та виробництвом, необхідними як для цілей оборони України, так і для експортних цілей, за умови, що такі заходи не завдають шкоди партнерам [5, с. 56].

На сьогодні значну увагу щодо розвитку оборонно-промислового комплексу України приділяє НАТО. Вищим керівництвом Північноатлантичного альянсу підписано двосторонні договори з українською стороною з огляду на поступове підвищення рівня дієздатності та новаторського підходу української оборонної промисловості. Наразі визначено доцільність співпраці України та НАТО в Конференції національних директорів озброєнь НАТО (CNAD). Місія Конференції та різниця її підгруп полягає в тому, щоб забезпечити багатонаціональну співпрацю в галузі забезпечення сумісних оборонних та військово-технічних спроможностей. Це дозволить активізувати співпрацю оборонно-промислового комплексу України з оборонно-промисловими комплексами країн-членів НАТО [8].

Співпраця з НАТО в контексті реформування оборонно-промислового комплексу вперше в історії України дозволила провести огляд оборонно-промислового комплексу, що дозволило не лише здійснити оцінку стану і спроможностей вітчизняного оборонного комплексу, але й окреслити основні напрями його розвитку. Наразі офіційна позиція НАТО щодо реформування оборонно-промислового комплексу полягає в здійсненні заходів щодо корпоратизації підприємств оборонно-промислового комплексу, реформуванні системи оборонних закупівель, створенні механізмів залучення інвестицій у галузь, а також поглиблення військово-технічного співробітництва з країнами-партнерами. Україна та НАТО схвалили програму робіт та план заходів з оборонно-технічного співробітництва на 2021 та 2022 роки, де передбачено ряд заходів щодо реформування оборонної промисловості України [18].

Загалом основними напрямками співробітництва України та НАТО є: посилення обороноздатності та нарощення оперативних спроможностей ЗСУ; досягнення ЗСУ військових критеріїв, необхідних для членства в НАТО, включно з підвищенням їхньої взаємосумісності зі збройними силами держав Альянсу; сприяння реформуванню та професіоналізації ЗСУ, впровадження у їхню діяльність кращих військових стандартів, практик і

процедур; забезпечення участі ЗСУ в операціях з підтримання миру та безпеки під проводом Альянсу, залучення визначених сил до Сил реагування НАТО; підтримка військової діяльності Альянсу на південно-східному фланзі НАТО, включно з участю в елементах оборони і стримування Альянсу [19].

Поступове реформування оборонно-промислового комплексу України, зокрема корпоратизація Укроборонпрому, уже зараз дає змогу свідчити про перехід галузі на ринкові відносини і залучення інвестицій. Зокрема, станом на початок 2021 р. державним концерном Укроборонпром розпочато співпрацю з канадськими інвесторами щодо будівництва в Україні патронного заводу, що є вкрай актуальним та фоні гострого дефіциту боєприпасів, який відчувається в ЗСУ [6]. Країни ЄС та НАТО готові й надалі вкладати інвестиції в оборонну промисловість, оскільки в процесах свого реформування оборонно-промисловий комплекс не лише стає прозорим і діє на ринкових засадах, але і поступово наближається до стандартів ЄС та НАТО. Багато в чому саме міжнародна співпраця та інтеграційні процеси сприяли поступу вітчизняного оборонно-промислового комплексу.

Висновки. Тривалі роки з моменту проголошення Незалежності України оборонно-промисловий комплекс розвивався за пострадянською моделлю – надмірним рівнем бюджетного фінансування, низькою ефективністю державного менеджменту, невідповідністю між потребами армії та виробничими показниками оборонно-промислового комплексу, відсутністю ринкових засад розвитку, низьким рівнем конкурентоспроможності та експортного потенціалу. Системне та комплексне реформування оборонно-промислового комплексу дозволило докорінно змінити підхід до управління цим важливим сектором економіки. Провідну роль у цих процесах відіграли процеси європейської та євроатлантичної інтеграції, міжнародні угоди та зобов'язання з країнами ЄС та НАТО. Це дозволило поступово наближати стандарти діяльності оборонного комплексу до стандартів ЄС та НАТО, вирішити дисбаланс між потребами ЗСУ та обсягами виробництва оборонно-промислового комплексу, перевести діяльність оборонно-промислового комплексу в публічну площину, запровадити ринкові механізми та належне управління, відкрити доступ до іноземних інвестицій та сприяти експортному потенціалу.

Напрями подальших досліджень. Подальші дослідження будуть спрямовані на:

- подальше дослідження особливостей реформування оборонно-промислового комплексу України;
- проведення подальшого аналізу умов та факторів, що впливають на розвиток оборонно-промислового комплексу України;
- розроблення рекомендацій щодо вдосконалення механізмів державного управління оборонно-промисловим комплексом в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції, а також пропозицій щодо посилення міжнародного партнерства у військово-технічній сфері;
- вивчення та обґрунтування напрямів залучення прямих іноземних інвестицій в оборонно-промисловий комплекс держави та формування шляхів підвищення експортного потенціалу оборонного сектора економіки.

Список використаної літератури

1. Базуєва О. Стан та передумови відродження оборонно-промислового комплексу України. *Інвестиції: практика та досвід*, 2017. № 15. С. 74-75.

2. Верховна Рада підтримала зміни до Конституції щодо інтеграції України в ЄС та НАТО. *Євроінтеграційний портал*. URL : <https://eu-ua.kmu.gov.ua/novyny/verhovna-rada-pidtrymala-zminy-do-konstytuciyi-shchodo-integraciyi-ukrayiny-v-yes-ta-nato> (дата звернення 15.10.2021).
3. Військовий бюджет України. *Ukrainian Military Pages*. URL : <https://www.ukrmilitary.com/2020/12/budget2021.html> (дата звернення 15.10.2021).
4. Європейська та євроатлантична інтеграція. *Міністерство соціальної політики України*. URL : <https://www.msp.gov.ua/timeline/evropeyska-ta-evroatlantichna-integraciya.html> (дата звернення 25.09.2021).
5. Зіняк Л. Співробітництво України та ЄС у військовій сфері на сучасному етапі. *Євроатлантична інтеграція України: свідомий вибір моделі безпеки* : зб. наук. ст. за мат-ми III Харків. Міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М.В. Яновського і В.С. Семенова, м. Харків, 3 лист. 2017 р. У 2 ч. Харків, 2017. Ч. 1. С. 56
6. Інвестори з Канади планують створити патронний завод в Україні. *Укрінформ*. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3265369-investori-z-kanadi-planuut-stvoriti-patronnij-zavod-v-ukraini-gusev.html> (дата звернення 25.09.2021).
7. Оборонно-промисловий комплекс : юрид. енциклопедія. У 6 т. / ред. кол. Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2002. Т. 4. 720 с.
8. Підтримка України Альянсом є дійсно результативною. *Міністерство оборони України*. URL : <https://www.mil.gov.ua/ministry/zmi-pro-nas/2020/02/07/pidtrimka-ukraini-alyansom-e-dijsno-rezultativnoyu/> (дата звернення 24.09.2021).
9. Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності : Закон України. Інформ. управління апарату ВР України. URL : <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/212264.html> (дата звернення 15.10.2021).
10. Про заходи щодо підвищення ефективності діяльності оборонно-промислового комплексу України : Указ Президента України від 28.12.2010 р. № 1245. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1245/2010#Text> (дата звернення 15.10.2021).
11. Про пропозиції до проекту Закону України "Про Державний бюджет України на 2022 рік" по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони України : рішення Ради нац. безпеки і оборони України від 17 вересня 2021 року : Указ Президента України від 20 вересня 2021 року № 477. *Президент України: офіційне інтернет-представництво*. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/4772021-40141> (дата звернення 15.10.2021).
12. Про Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України : Указ Президента України від 20.08.2021 р. № 372. *Президент України. Офіц. інтернет-представництво*. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/3722021-39733> (дата звернення 15.10.2021).
13. Про утворення Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.07.2020 р. № 624. *Урядовий портал*. URL : <https://www.kmu.gov.ua/pras/pro-utvorennya-ministerstva-z-pitan-strategichnih-galuzej-promislovosti-220720> (дата звернення 15.10.2021).
14. Промисловість України: тенденції, проблеми, перспективи : монографія / Н.В. Тарасова, Л.П. Клименко, В.М. Емельянов та ін. Миколаїв : вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. С. 279.
15. Роговенко Д.С., Роговенко Д.А. Зарубіжний досвід правового регулювання фінансового забезпечення військової сфери. *Економіка і праця*, 2014. № 24. С. 240.
16. Розвиток оборонно-промислового комплексу. Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL : <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/ekonomichne-zrostannya/rozvitok-oboronno-promislovogo-kompleksu> (дата звернення 15.10.2021).
17. Скиба О., Глущенко Я. Компаративний аналіз витрат на оборонно-промисловий комплекс України та країн Східної та Центральної Європи. *Причорноморські економічні студії*, 2020. № 59-61. С. 82-83.
18. Співпраця Україна–НАТО: відбулося 29-те засідання Спільної робочої групи Україна–НАТО з оборонно-технічного співробітництва. *Міністерство економіки України*. URL : <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&isSpecial=True&id=e8220c24-1a6e-43b1-b11b-47dd7a5781ba&title=SpivpratsiaUkrainanato-Vidbulosia29-teZasidanniaSpilnoiRobochoiGrupiUkrainanatoZOboronnotekhnichnogoSpivrobitnitstva> (дата звернення 05.09.2021).
19. Співробітництво Україна–НАТО у військовій сфері. Місія України при НАТО. URL : <https://nato.mfa.gov.ua/ukrayina-ta-nato/spivrobitnitctvo-ukrayina-nato-u-vijskovij-sferi> (дата звернення 24.09.2021).
20. Співробітництво України з ЄС у воєнно-політичній, військовій та військово-технічній сферах. *Представництво України при Європейському Союзі*. URL : <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/spivpratsya-ukrayina-yes-u-sferi-zovnishnnoi-politiki-i-bezpeki/spivpratsya-ukrayina-yes-u-ramkah-spilnoi-politiki-bezpeki-i-oboroni> (дата звернення 03.10.2021).
21. Чеканова І., Ткач І. Економічні аспекти структурної перебудови оборонно-промислового комплексу України. *Науково-технічна інформація*, 2013. № 3. С. 29-30.

References

1. Bazueva O. Status and preconditions for the revival of the defense-industrial complex of Ukraine. Investments: practice and experience. 2017. №15. Pp. 74-75. [in Ukrainian].
2. The Verkhovna Rada supported the amendments to the Constitution on Ukraine's integration into the EU and NATO. European integration portal: Retrieved from <https://eu-ua.kmu.gov.ua/novyny/verhovna-rada-pidtrymala-zminy-do-konstytuciyi-shchodo-integraciyi-ukrayiny-v-yes-ta-nato>.
3. *Ukrainian Military Pages*: Retrieved from <https://www.ukrmilitary.com/2020/12/budget2021.html>.
4. European and Euro-Atlantic integration. Ministry of Social Policy of Ukraine: Retrieved from <https://www.msp.gov.ua/timeline/evropeyska-ta-evroatlantichna-integraciya.html>.
5. Zinyak L. Cooperation between Ukraine and the EU in the military sphere at the present stage. Euro-Atlantic integration of Ukraine: conscious choice of security model: coll. Science. Art. according to the materials of III Kharkiv. international law readings, dedicated. in memory of prof. M.V. Yanovsky and V.S. Semenov, Kharkiv, November 3. 2017: Part 1. P. 56 [in Ukrainian].
6. Investors from Canada plan to create a cartridge factory in Ukraine. Ukrinform: Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3265369-investori-z-kanadi-planuut-stvoriti-patronnij-zavod-v-ukraini-gusev.html>.
7. Defense-industrial complex. Legal encyclopedia: [y 6 т.] / count Yu. S. Shemshuchenko and others. Kyiv: Ukrainian encyclopedia named after MP Bazhana, 2002. T. 4. 720 p. [in Ukrainian].
8. Ukraine's support for the Alliance is truly effective. Ministry of Defense of Ukraine: Retrieved from <https://www.mil.gov.ua/ministry/zmi-pro-nas/2020/02/07/pidtrimka-ukraini-alyansom-e-dijsno-rezultativnoyu/>.
9. Law of Ukraine "On the peculiarities of reforming the enterprises of the defense-industrial complex of state ownership." Information Department of the Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/212264.html>
10. On measures to increase the efficiency of the defense-industrial complex of Ukraine: Decree of the President of Ukraine of 28.12.2010 №1245. Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine: Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1245/2010#Text>.
11. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 17, 2021 "On proposals to the draft Law of Ukraine" On the State Budget of Ukraine for 2022 "on articles related to national security and defense of Ukraine": Decree of the President of Ukraine September 20, 2021 № 477. President of Ukraine: official online representation: Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/4772021-40141>.
12. On the Strategy of development of the defense-industrial complex of Ukraine: Decree of the President of Ukraine of 20.08.2021 №372. President of Ukraine. Retrieved from URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3722021-39733>.
13. On the establishment of the Ministry of Strategic Industries of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 22.07.2020 № 624. Government portal: Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/pras/pro-utvorennya-ministerstva-z-pitan-strategichnih-galuzej-promislovosti-220720>.
14. Industry of Ukraine: trends, problems, prospects: monograph / N.V. Tarasova, L.P. Klimenko, V.M. Emelyanov and others. Mykolaiv: BSU Publishing House named after Petra Mogili, 2011. 320 p. [in Ukrainian].
15. Rogovenko D.S., Rogovenko D.A. Foreign experience of legal regulation of financial support of the military sphere. Economics and law. 2014. №24. S. 240. [in Ukrainian].
16. Development of the defense-industrial complex. Government portal. The only web portal of the executive authorities of Ukraine: Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/ekonomichne-zrostannya/rozvitok-oboronno-promislovogo-kompleksu>.
17. Skyba O., Glushchenko J. Comparative analysis of costs for the defense industry of Ukraine and Eastern and Central Europe. Black Sea Economic Studies. 2020. №59-1. Pp. 82-83. [in Ukrainian].
18. NATO-Ukraine Cooperation: The 29th meeting of the NATO-Ukraine Joint Working Group on Defense and Technical Cooperation took place. Ministry of Economy of Ukraine: Retrieved from <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&isSpecial=True&id=e8220c24-1a6e-43b1-b11b-47dd7a5781ba&title=SpivpratsiaUkrainanato-Vidbulosia29-teZasidanniaSpilnoiRobochoiGrupiUkrainanatoZOboronnotekhnichnogoSpivrobitnitstva>
19. NATO-Ukraine military cooperation. Mission of Ukraine to NATO: Retrieved from: <https://nato.mfa.gov.ua/ukrayina-ta-nato/spivrobitnitctvo-ukrayina-nato-u-vijskovij-sferi>.
20. Cooperation of Ukraine with the EU in the military-political, military and military-technical spheres. Representation of Ukraine to the European Union: Retrieved from: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/spivpratsya-ukrayina-yes-u-sferi-zovnishnnoi-politiki-i-bezpeki/spivpratsya-ukrayina-yes-u-ramkah-spilnoi-politiki-bezpeki-i-oboroni>.
21. Chekanova I., Tkach I. Economic aspects of structural adjustment of the defense-industrial complex of Ukraine. Scientific and technical information. 2013. № 3. Pp. 29-30. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 05.01.22

I. Marko, Dr of Economic Sci., Prof.
marco.df.mo@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-2590-3623
Central Research Institute of the Armed Forces of Ukraine, Kyiv, Ukraine,
Ye. Marko, PhD in Economic Sci., Senior Research Fellow,
marko.evgen@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-9165-8072
The National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy, Kyiv, Ukraine

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE DEFENSE INDUSTRY IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN AND EURO-ATLANTIC INTEGRATION OF UKRAINE

The article considers the current state of the defense-industrial complex, features of its reform, the impact of international cooperation, European and Euro-Atlantic integration on the further development of the defense-industrial complex of Ukraine. An important indicator of ensuring the defense capability of the state and its preparation for defense is the state of the defense-industrial complex. In modern conditions, the defense-industrial complex is not only a component of the national security and defense of the state, but also an important sector of the national economy, where significant production, intellectual and human resources are concentrated. The defense sector of the economy is a strategic element, therefore its development requires an integrated approach and effective public administration. The defense-industrial complex of Ukraine still has signs of a post-Soviet model, which reactive such shortcomings in the development of the sector as a weak level of response to problems and challenges, an unsatisfactory level of support for the defense forces of Ukraine, excessive dependence on funding from the State budget, non-transparency of the defense sector, low level of state management. An important modern stage in the development of the defense-industrial complex of Ukraine is its reform. The purpose of this reform is to transform the defense-industrial complex of Ukraine to effectively meet the needs of the security and defense forces and to promote the development of the state's economy. This can be done with the political will of the state leadership, as well as through the strengthening of international cooperation within the framework of European and Euro-Atlantic integration. This should increase the production, scientific, economic and export potential of the defense-industrial complex. Further research will be aimed at developing recommendations for improving the mechanisms of public administration of the defense-industrial complex in the context of European and Euro-Atlantic integration, as well as studying and substantiating the directions of attracting foreign direct investment in the defense-industrial complex of the state and creating ways to increase the export potential of the defense sector of the economy.

Keywords: defense-industrial complex, European integration, Euro-Atlantic integration, reform, Ukroboronprom, public administration, international cooperation.

ПРАВО

УДК 342.92

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.49.60-62>

С. Онопрієнко, канд. юрид. наук

ORCID ID 0000-0002-5524-1798

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

На підставі аналізу теоретичних джерел і законодавчої практики запропоновано класифікацію видів інформаційної безпеки. Обґрунтовано розгляд інформаційної безпеки як науково-правової дефініції в широкому та вузькому аспектах. У широкому аспекті інформаційна безпека – це сукупність правових актів, уповноважених ними органів, організацій та практики діяльності останніх, поєднання яких породжує механізм забезпечення і захисту інформаційних прав та інтересів людини, соціальних груп, інститутів громадянського суспільства, суб'єктів господарських відносин, органів публічної влади та військових формувань. У вузькому аспекті інформаційна безпека – це стан максимальної захищеності людини, суспільства і держави від інформаційних загроз. Аргументовано, що у широкому аспекті інформаційна безпека може бути класифікована: а) за джерелом походження повноважень щодо здійснення заходів із забезпечення інформаційної безпеки (природні права і свободи людини, Конституція України, закони України, підзаконні правові акти); б) за видами суб'єктів, які забезпечують інформаційну безпеку (людина і громадянин, інститути громадянського суспільства, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, військові формування, підприємства, установи та організації всіх форм власності); в) за ступенем обов'язковості здійснення заходів із забезпечення інформаційної безпеки: основна (для спеціально уповноважених органів публічної влади та військових формувань); факультативна (для інших органів публічної влади); делегована (для підприємств, установ та організацій, яким повноваження щодо здійснення заходів інформаційної безпеки делеговано відповідними правовими актами; необов'язкова (для громадян і суб'єктів громадянського суспільства). Визначено, що у вузькому аспекті інформаційна безпека визначається за: а) критерієм суб'єктів, охоплених заходами інформаційної безпеки (інформаційна безпека людини, корпорацій, громадянського суспільства і держави); б) критерієм інформаційних загроз (політична інформаційна безпека, воєнна інформаційна безпека, економічна інформаційна безпека, екологічна інформаційна безпека тощо); в) критерієм досягнутих результатів (досконала і недосконала інформаційна безпека).

Ключові слова: інформаційна безпека, публічна влада, публічне адміністрування, види інформаційної безпеки, суб'єкти інформаційної безпеки, правове забезпечення.

Постановка проблеми. Забезпечення інформаційної безпеки України на сьогодні є найважливішою проблемою, вирішення якої задекларовано як одне з першочергових завдань органів публічної влади. Вирішення цього завдання ускладнюється внаслідок відсутності прозорих і логічних критеріїв розмежування компетенції між суб'єктами забезпечення інформаційної безпеки. У свою чергу, цьому сприяє недостатність теоретико-методологічного підґрунтя, яке визначало б окремі види інформаційної безпеки в системному зв'язку з повноваженнями окремих органів публічного адміністрування, правоохоронних органів, військових формувань. У сукупності це породжує ситуацію, коли забезпеченням інформаційної безпеки займається велика кількість суб'єктів, але відсутність єдиної методологічної бази та критеріїв оцінювання призводить до довільного тлумачення змісту, сутності та результативності здійснюваних заходів. Усі ці фактори слугують підтвердженням актуальності та важливості дослідження видів інформаційної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми інформаційної безпеки розглядали у своїх роботах такі вчені, як: І. Арістова, О. Баранов, К. Беляков, В. Богуш, О. Довгань, К. Долженко, О. Золотар, Р. Калюжний, Б. Кормич, Ю. Лісовська, А. Марущак, Н. Новицька, О. Олійник, Т. Перун, Є. Скулиш, О. Тихомиров, Т. Ткачук, В. Цимбалюк, В. Фурашев, О. Шевчук та інші науковці. Разом з тим, види інформаційної безпеки ще недостатньо досліджені на теоретичному рівні, що зумовлює актуальність теми цієї статті.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі аналізу теоретичних джерел і законодавчої практики запропонувати класифікацію видів інформаційної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальне призначення інформаційної безпеки в період "гібридних війн" полягає насамперед у створенні, зміцненні та підтримці інформаційного суверенітету як вла-

стивості системи публічного управління певної держави забезпечувати додержання верховенства права, законності, прав і свобод людини та громадянина, безперешкодне здійснення інформаційної діяльності органів публічного адміністрування, фізичних та юридичних осіб в інформаційних правовідносинах, що виникають, змінюються та припиняються в межах державних кордонів. Окрім того, соціальне призначення інформаційної безпеки пов'язане з наданням можливості громадянському суспільству в цілому, його інститутам, окремим громадянам реалізовувати своє право на участь у системі публічного управління шляхом доступу до публічної інформації, вільного збирання, накопичення, аналізу, обробки, поширення різноманітних відомостей та даних, а також здійснення громадського нагляду (контролю) без шкоди для національної безпеки. Не менш важливим елементом досліджуваного феномена є те, що за допомогою засобів та інструментів інформаційної безпеки унеможлиблюється деструктивний вплив зацікавлених у дестабілізації суспільних відносин суб'єктів, спрямований на формування особистості з бажаними для них якостями, як-то: некритичність у сприйнятті інформації, правовий нігілізм, навіюваність, нестійкість, легкість виникнення панічних настроїв тощо.

Інформаційна безпека як правова і наукова категорія досліджується українськими вченими вже декілька десятиліть, разом з тим складність і багатоплановість цього явища постійно породжує нові конотації цього поняття. Поняття інформаційної безпеки також розглядається в багатьох аспектах, як: "комплекс нормативних документів з усіх аспектів використання засобів обчислювальної техніки для оброблення та зберігання інформації обмеженого доступу; комплекс державних стандартів із документування, супроводження, використання, сертифікаційних випробувань програмних засобів захисту інформації; банк засобів діагностики, лока-

лізації і профілактики комп'ютерних вірусів, нові технології захисту інформації з використанням спектральних методів, високонадійні криптографічні методи захисту інформації тощо" [1], як "одна зі сторін розгляду інформаційних відносин у межах інформаційного законодавства з позицій захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави та акцентування уваги на загрозах цим інтересам і на механізмах усунення або запобігання таким загрозам правовими методами" [2, с. 48], як "вид суспільних інформаційних правовідносин щодо створення, підтримки, охорони та захисту бажаних для людини, суспільства і держави безпечних умов життєдіяльності" [3, с. 48], "захищеність встановлених законом правил, за якими відбуваються інформаційні процеси в державі, що забезпечують гарантовані Конституцією України умови існування і розвитку людини, усього суспільства та держави" [4, с. 241]. Розгляд категорії "інформаційна безпека" як вид суспільних відносин, їхній елемент або кінцевий варіант їхньої реалізації дозволив авторам сформулювати велику кількість класифікацій видів досліджуваного феномена. Найбільш повною та аргументованою нам уявляється позиція О. Золотар, яка за об'єктною ознакою виокремлює такі види інформаційної безпеки: людини; юридичних осіб; суспільства; держави (національна інформаційна безпека); міжнародного співтовариства. Відповідно до загроз інформаційній безпеці авторка пропонує розмежовувати внутрішню і зовнішню інформаційну безпеку, причому зміст кожної визначається залежно від того, що чи хто є об'єктом інформаційної безпеки [5, с. 112].

Досліджуючи питання видів інформаційної безпеки, слід насамперед розглянути інформаційну безпеку сфери публічного адміністрування, у якій, власне, і закладається підґрунтя інформаційної безпеки інших суб'єктів суспільних відносин. Відносини, що складаються у сфері публічного адміністрування, спрямовані на забезпечення публічного інтересу. Під публічним інтересом розуміємо сукупність цілей, прагнень, потреб, які виникають у фізичних та юридичних осіб у процесі їхньої діяльності (життєдіяльності), задоволення яких потребує здійснення суб'єктами публічного адміністрування юридично значущих дій. Отже, ті учасники суспільних відносин у сфері публічного адміністрування, які не мають статусу посадових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування, можуть бути фізичними особами, представниками громадянського суспільства, суб'єктами господарської діяльності тощо. Для кожного з них реалізація свого публічного інтересу за участю органів публічного адміністрування породжує ситуацію ризику, ситуацію можливого виникнення інформаційної небезпеки. На наш погляд, інформаційна безпека сфери публічного адміністрування є складовою національної інформаційної безпеки, яку можна представити як сукупність інформаційної безпеки законодавчої і судової влади, а також інформаційної безпеки органів публічного адміністрування (як сукупності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування). Відповідно до специфіки функціонування органів публічного адміністрування, загрози інформаційній безпеці у їхній діяльності можуть мати як зовнішній, так і внутрішній характер.

Інформаційна безпека сфери публічного адміністрування може також бути класифікована за характером ризиків. Якщо ризики мають технологічний характер і стосуються безпеки обладнання та програм, використовують поняття "кібербезпека". У Законі України "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України"

кібербезпека розуміється як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України в кіберпросторі [6]. Невдалість вказаного легального визначення значно утруднює його розуміння, оскільки більшість його складових потребує окремого тлумачення. Так само було б доцільно для цілісного сприйняття розмежувати категорію "кібербезпека" з категорією "інформаційна безпека". Кібербезпека є складовою інформаційної безпеки, поряд з особистою та корпоративною інформаційною безпекою.

Слід сказати, що проблеми підвищення рівня інформаційної безпеки надзвичайно важливі в сучасний період реформування системи публічного управління. Вирішення цих проблем потребує використання ряду заходів політичного, економічного, технологічного, соціально-психологічного характеру. Проте саме право має стати тією інтегруючою категорією, яка органічно поєднає різновекторні складові інформаційної безпеки, надасть останній структурований характер, дасть змогу кожному суб'єкту правовідносин у сфері публічного адміністрування розуміти коло своїх прав та обов'язків, а також міру своєї юридичної відповідальності за порушення правових приписів. Вказане потребує вдосконалення як інформаційно-правових актів, так і законодавства у сфері публічного управління, оскільки цінність теоретичних положень може бути втілена у площину правовідносин лише за допомогою відповідних змін у правовому регулюванні. Це має відбуватися шляхом конкретизації обов'язків органів публічної влади в досліджуваній сфері, а також встановлення заходів юридичної відповідальності за невиконання відповідних правових приписів.

Висновки. Інформаційну безпеку як науково-правову дефініцію можна розглядати у двох аспектах: широкому та вузькому. У широкому аспекті інформаційна безпека – це сукупність правових актів, уповноважених ними органів, організації та практики діяльності останніх, поєднання яких породжує механізм забезпечення та захисту інформаційних прав та інтересів людини, соціальних груп, інститутів громадянського суспільства, суб'єктів господарських відносин, органів публічної влади та військових формувань. У вузькому аспекті інформаційна безпека – це стан максимальної захищеності людини, суспільства і держави від інформаційних загроз.

У широкому аспекті інформаційна безпека може бути класифікована за: а) джерелом походження повноважень щодо здійснення заходів із забезпечення інформаційної безпеки (природні права і свободи людини, Конституція України, закони України, підзаконні правові акти); б) видами суб'єктів, які забезпечують інформаційну безпеку (людина і громадянин, інститути громадянського суспільства, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, військові формування, підприємства, установи та організації всіх форм власності); в) ступенем обов'язковості здійснення заходів із забезпечення інформаційної безпеки: основна (для спеціально уповноважених органів публічної влади та військових формувань); факультативна (для інших органів публічної влади); делегована (для підприємств, установ та організацій, яким повноваження щодо здійснення заходів інформаційної безпеки делеговано відповідними правовими актами; необов'язкова (для громадян і суб'єктів громадянського суспільства).

У вузькому аспекті інформаційна безпека включає такі види: а) за критерієм суб'єктів, охоплених заходами інформаційної безпеки (інформаційна безпека людини, корпорацій, громадянського суспільства і держави); б) за критерієм інформаційних загроз (політична інформаційна безпека, воєнна інформаційна безпека, економічна інформаційна безпека, екологічна інформаційна безпека тощо); в) за критерієм досягнутих результатів (досконала і недосконала інформаційна безпека).

Напрями подальших наукових досліджень мають включати розмежування компетенції суб'єктів інформаційної безпеки на підставі розмежування їхніх повноважень і закладених у правових актах та статутах цілей діяльності відповідно до виділених видів інформаційної безпеки.

Список використаної літератури

1. Про Концепцію Національної програми інформатизації : Закон України від 4 лютого 1998 р. № 75/98-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 11.02.2020).
2. Литвиненко О. Інформація і безпека. *Нова політика*, 1998. № 1. С. 47–49.
3. Фурашев В.М. Питання законодавчого визначення понятійно-категорійного апарату у сфері інформаційної безпеки. *Інформація і право*, 2012. № 1(4). С.46–56.

S. Onopriienko, PhD of Juridical Sci.

ORCID ID 0000-0002-5524-1798

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

4. Кормич Б.А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України : монографія. Одеса : Юридична література, 2003. 472 с.

5. Золотар О. О. Класифікація інформаційної безпеки. *Інформація і право*, 2011. № 2. С. 109–113.

6. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2163-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення 11.02.2020).

References

1. On the Concept of the National Informatization Program: Law of Ukraine of February 4, 1998 № 75/98-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

5. Litvinenko, O. (1998) Information and security. *New policy*, № 1, p. 47–49. [in Ukrainian].

6. Furashov, V.M. (2012) Issues of legislative definition of the conceptual and categorical apparatus in the field of information security. *Information and law*, № 1 (4), p.46– 56. [in Ukrainian].

7. Kormich, B.A. (2003) Organizational and legal principles of information security policy of Ukraine: Monograph. Odessa, 472 p. [in Ukrainian].

8. Zolotar, O.O. (2011) Classification of information security. *Information and law*, № 2, pp. 109–113. [in Ukrainian].

9. On the basic principles of cybersecurity of Ukraine: Law of Ukraine of October 5, 2017 № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 04.02.22

CLASSIFICATION OF THE TYPES OF THE INFORMATION SECURITY AS A LEGAL CATEGORY

The purpose of the article was to propose a classification of types of information security from the analysis of theoretical sources and legislative practice. The article substantiates that information security as a scientific legal definition can be considered in two aspects: broad and narrow. In a broad aspect, information security is a set of legal acts, bodies authorized by them, organization and practice of the latter, the combination of which generates a mechanism for ensuring and protecting the information rights and interests of a person, social groups, civil society institutions, subjects of economic relations, public authorities. and military formations. In a narrow aspect, information security is the state of maximum protection of a person, society and the state from information threats. Arguments are given that, in a broad aspect, information security can be classified: a) by the source of origin of the authority to implement measures to ensure information security (natural human rights and freedoms, the Constitution of Ukraine, laws of Ukraine, by-laws); b) by types of entities providing information security (individual and citizen, civil society institutions, state authorities, local governments, military formations, enterprises, institutions and organizations of all forms of ownership); c) according to the degree of obligation to implement measures to ensure information security: the main one (for specially authorized public authorities and military formations); optional (for other public authorities); delegated (for enterprises, institutions and organizations to which the authority to implement information security measures is delegated by the relevant legal acts; optional (for citizens and civil society entities). The article substantiates that in a narrow aspect, information security includes the following types: a) according to the criterion of subjects covered by information security measures (information security of a person, corporations, civil society and the state); b) according to the criterion of information threats (political information security, military information security, economic information security, environmental information security, etc.); c) according to the criterion of achieved results (perfect and imperfect information security).

Keywords: information security, public authorities, public administration, types of information security, subjects of information security, legal support.

УДК 342.9

DOI:https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.49.63-65

В. Приймак, ад'юнкт
ORCID ID 0000-0001-7686-7098

Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Київ, Україна

УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО НАЦІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ В ОРГАНАХ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ

Запропоновано шляхи вдосконалення законодавства про національну безпеку з метою підвищення ефективності запобігання корупційним правопорушенням в органах військового управління. Акцентовано увагу на тому, що діяльність із запобігання корупційним правопорушенням ще не можна визнати повністю ефективною внаслідок впливу ряду факторів правового, організаційного та теоретико-методологічного характеру. Це потребує системної комплексної роботи, спрямованої на вироблення міцного теоретико-методологічного підґрунтя запобігання корупційним правопорушенням в органах військового управління. З'ясовано особливості відображення запобігання корупції в національному законодавстві з 2003 р. до сьогодні. Констатовано, що ефективність функціонування правового механізму забезпечення національної безпеки залежить від комплексного підходу до загроз національній безпеці. Високий рівень здійснення корупційних правопорушень у державі здатний нівелювати досягнення в інших сферах: політичній, економічній, воєнній, сфері публічної безпеки і правопорядку тощо. Особливою небезпекою є здійснення корупційних правопорушень військовими посадовими особами, оскільки в період збройної агресії РФ проти нашої держави значущість покладених на них обов'язків значно підвищується, а неналежне їхнє виконання може впливати на рівень обороноздатності держави. Визначено, що феномен корупції має надзвичайно великий діапазон варіантів розуміння, а отже, коректніше було б досліджувати особливості корупційних правопорушень (перелік яких має закритий характер) або корупційних ризиків. Зроблено висновок, що вдосконалення законодавства про національну безпеку як фактор підвищення ефективності запобігання корупційним правопорушенням в органах військового управління потребує внесення змін до Закону України "Про національну безпеку України", який має бути доповнений відредагованими поняттями національної безпеки, яке містило б як елемент конструкцію "запобігання корупції", а також систематизацію в Стратегії національної безпеки України діяльності із запобігання корупційним правопорушенням.

Ключові слова: корупція, корупційні правопорушення, відповідальність, сектор безпеки та оборони, корупційні ризики, військові посадові особи, національне законодавство.

Постановка проблеми. Підвищення ефективності правового забезпечення запобігання корупції є нагальною проблемою сьогодення. Разом з тим діяльність із запобігання корупційним правопорушенням ще не можна визнати повністю ефективною внаслідок впливу ряду факторів правового, організаційного та теоретико-методологічного характеру. Це потребує системної комплексної роботи, спрямованої на вироблення міцного теоретико-методологічного підґрунтя запобігання корупційним правопорушенням в органах військового управління.

Інтеграційні прагнення нашої держави, пов'язані із набуттям членства в Європейському Союзі та НАТО, можуть бути реалізовані лише у випадку створення діючої системи протидії корупції в органах державної влади та місцевого самоврядування. На жаль, на сьогодні ситуація характеризується значною толерантністю громадян України до явища корупції. Утім, враховуючи, що корупція в цивілізаційному розвитку людства виникла разом з державою, подолання її негативного впливу потребує значної концентрації зусиль у всіх сферах суспільних відносин, і особливо у сфері національної безпеки. Вказане зумовлює **актуальність публікації**.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання методології визначення корупційних ризиків у секторі безпеки та оборони розглядали у своїх дослідженнях О. Голота, В. Левчук, І. Піскун, С. Тарасов, І. Шопіна, С. Яковенко та інші науковці. Удосконалення антикорупційного законодавства було темою наукових досліджень В. Гвоздецького, Б. Головкина, Р. Радецького, М. Хавронюка, С. Шатрави та інших авторів. Однак проблематика вдосконалення законодавства про національну безпеку як фактор підвищення ефективності запобігання корупційним правопорушенням в органах військового управління ще не здобула достатнього висвітлення на теоретико-методологічному рівні.

Мета статті полягала в тому, щоб запропонувати шляхи вдосконалення законодавства про національну безпеку з метою підвищення ефективності запобігання корупційним правопорушенням в органах військового управління.

Виклад основного матеріалу дослідження. 19 червня 2003 року Верховною Радою України було прийнято Закон України № 964-IV "Про основи національної безпеки України", яким поширення корупції, хабарництва в органах державної влади, зрощення бізнесу і політики, організованої злочинної діяльності вважаються загрозами у сфері державної безпеки як складової національної безпеки [1]. Усвідомлення необхідності вирішення завдань запобігання корупції на законодавчому рівні призвело до залучення відповідних положень до легального визначення національної безпеки: відповідно до змін, внесених Законом України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI, поняття національної безпеки було визначено як "захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики..." (і далі за текстом) [1]. У 2015 р. у зв'язку з прийняттям Закону України "Про Національне антикорупційне бюро України" було доповнено таким суб'єктом забезпечення національної безпеки, як Національне антикорупційне бюро України [1], з доцільністю чого ми повністю погоджуємося.

Важливість здійснення антикорупційних заходів для зміцнення національної безпеки неодноразово підкреслювали вчені-теоретики. В економічних науках це аргументувалося тією небезпекою, яку несе корупція системі ринкових відносин як для економічної основи існування сучасної демократичної держави. Доктор економічних наук, професор З. Варналій пише з цього приво-

ду: "Важливе значення має виокремлення інституціональних загроз національній безпеці України, тобто якісних викривлень інституційних форм існування всіх систем суспільного розвитку держави. Основними інституціональними загрозами в Україні в сучасних умовах є: тіньова економіка, корупція, тіньова парадержава, рейдерство та непродуктивний вплив капіталу. Саме ці форми загроз найбільші за обсягами та соціально-економічними наслідками, тобто системними загрозами національній безпеці України на сучасному етапі. Найнебезпечнішою інституціональною загрозою національній безпеці України є корупція, тобто діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг. Водночас корупція – це відносини, що формуються між людьми щодо використання та розпорядження офіційними правовими статусами керівника чи господарника за рахунок невластивої цим статусам ролі ринкових з метою задоволення приватного інтересу" [2, с. 59].

Учені, які розглядали корупцію в політичному аспекті, вважали, що це явище загрожує не лише економіці, моральності населення, але й національній безпеці держави. Це, на їхню думку, потребує наявності специфічного правового, організаційного, кадрового, інформаційного, матеріально-технічного, фінансового, наукового та іншого забезпечення, що обумовлює необхідність створення окремого спеціального правоохоронного органу [3, с. 23].

Віднесення корупції до загроз національній безпеці знайшло своє підтвердження в роботах соціологів [4], правників [5], фахівців у галузі державного управління [6] та інших наук. Однак у новому Законі України "Про національну безпеку України" термін "корупція" взагалі не було введено до поняття національної безпеки, навіть жодного разу не згадано в тексті цього правового документа. Безумовно, згадування про корупцію, наявної в ряді підзаконних нормативно-правових актів, зокрема у Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020, захист особи, суспільства та держави від правопорушень, зокрема корупційних, забезпечення відновлення порушених прав, відшкодування заподіяної шкоди вважаються напрямками реалізації пріоритетів національних інтересів України та забезпечення національної безпеки. Утім, вказані пріоритети мають дуже загальний характер, а відсутність у рамковому законі посилання на існування зв'язку між забезпеченням національної безпеки і станом поширення корупційних правопорушень у державі та суспільстві свідчить про несистемність запобігання корупції в межах правового механізму забезпечення національної безпеки.

На наш погляд, ефективність функціонування правового механізму забезпечення національної безпеки залежить від комплексного підходу до загроз національній безпеці. Високий рівень здійснення корупційних правопорушень у державі здатний нівелювати досягнення в інших сферах: політичній, економічній, війсьній, сфері публічної безпеки і правопорядку тощо. Особливою небезпекою є здійснення корупційних правопорушень військовими посадовими особами, оскільки в період збройної агресії РФ проти нашої держави значущість покладених на них обов'язків значно підвищується, а неналежне їхнє виконання може впливати на рівень обороноздатності держави.

Зауважимо, що за даними аналітичного звіту за результатами моніторингового соціологічного дослідження "Стан реалізації в ЗСУ державної антикорупційної політики та ефективність роботи командирів (начальників) з питань дотримання антикорупційного законодавства" (2020) понад чверть військовослужбовців вважають рівень корупції в ЗСУ "дуже високим" (10,6 %) або "високим" (15,5 %). Водночас кожен п'ятий респондент оцінює його як "середній" (20,8 %), а майже кожен шостий – як "невисокий" (17,6 %). Близько 17 % опитаних вважають рівень корупції в ЗСУ України "зовсім незначним". Варто зазначити, що майже кожен п'ятий військовослужбовець (18,6 %) обрав варіант "важко відповісти", що майже вдвічі перевищує аналогічний показник для оцінки рівня корупції в Україні загалом. Це може свідчити про певну "настороженість" при обранні варіантів відповідей на запитання щодо оцінки рівня корупції у ЗСУ [8]. Отримані в результаті цього опитування дані свідчать про те, що уявлення військовослужбовців містять думку про поширення корупції в ЗСУ, разом з тим відсутність на початку анкети для опитування єдиного для всіх респондентів роз'яснення, що саме розуміється під корупцією, могло частіше сприяти суб'єктивності отриманих показників та висновків на їхній підставі. Аналіз теоретичних джерел свідчить, що феномен корупції має надзвичайно широкий діапазон варіантів розуміння, а отже, вважаємо коректніше було б досліджувати особливості корупційних правопорушень (перелік яких має закритий характер) або корупційних ризиків, визначивши на початку анкети їх поняття та види. Утім, слід віддати належне науковцям Науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗСУ, кропітка і масштабна робота яких дала змогу отримати надзвичайно багатий емпіричний матеріал, який може бути використано для ефективного запобігання корупційним правопорушенням у силах оборони.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що вдосконалення законодавства про національну безпеку як фактор підвищення ефективності запобігання корупційним правопорушенням в органах військового управління потребує внесення змін до Закону України "Про національну безпеку України", який має бути доповнений відредагованим поняттям національної безпеки, яке містило б як елемент конструкцію "запобігання корупції", а також систематизацію в Стратегії національної безпеки України діяльності із запобігання корупційним правопорушенням. Напрями подальших наукових досліджень мають містити аналіз окремих видів корупційних правопорушень, які були вчинені військовими посадовими особами, та шляхи зниження корупційних ризиків, пов'язаних з проходженням служби у ЗСУ.

Список використаної літератури

1. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15/ed20030619#Text> (дата звернення: 12.12.2021).
2. Варналії З.С. Корупція як інституціональна загроза національній безпеці України. Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі : мат-ли II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 8 груд. 2017). Київ, 2017. С. 59–63.
3. Бліснів Т.І., Колесник В.Т., Пригунов П.Я., Карпова К.В. Корупція у сфері державного управління як загроза національній безпеці України (політичний аспект). *Наукові праці МАУП*, 2014. № 43. С. 11–24.
4. Гуменюк Л.І. Теоретико-соціологічний аналіз корупції як загрози національній безпеці України : зб. наук. пр. *Наук. вісн. ЛДУВС. Серія: Економічна*. Львів, 2009. Вип. 2. С. 100–109.
5. Сокурєнко В.В. Корупція як зовнішня загроза національній безпеці України. Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі : мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 9 груд. 2016). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 103–105.

6. Пашкевич Л.А. Корупція як загроза національній безпеці України. *Модернізація професійної підготовки держ. службовців в умовах глобальних викликів та сучасних змін в суспільстві*: зб. тез міжнар. круглого столу. Київ, 08 лип. 2021 р. 176 с.

7. Стратегія національної безпеки України : Указ Президента України від 14 вер. 2020 р. № 392/2020. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 12.12.2021).

8. Стан реалізації у Збройних Силах України державної антикорупційної політики та ефективність роботи командирів (начальників) з питань дотримання антикорупційного законодавства : аналітик. звіт за результатами моніторингу соц. дослідження. Київ : наук.-дослід. центр гуманітар. проблем ЗСУ, 2020. 90 с.

References

1. On the Fundamentals of National Security of Ukraine: Law of Ukraine of June 19, 2003 № 964-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15/ed20030619#Text>. [in Ukrainian].

2. Varnaliy, Z.S. Corruption as an institutional threat to Ukraine's national security (2017). Implementation of the state anti-corruption policy in the international dimension: materials of the II International scientific-practical conference, Kyiv, p.59-63. [in Ukrainian].

3. Blystiv, T.I., Kolesnyk, V.T., Prygunov, P. Ya., Karpova, K.V.(2014) Corruption in public administration as a threat to national security of Ukraine (political aspect). Scientific works of IAPM, № 43, p.11-24. [in Ukrainian].

4. Humeniuk, L.Y. (2009) Theoretical and sociological analysis of corruption as a threat to national security of Ukraine. *Scientific Bulletin of the LDUVS. The series is economic. Collection of scientific works*, issue 2, p. 100-109. [in Ukrainian].

5. Sokurenko, V.V. (2016) Corruption as an external threat to national security of Ukraine. *"Implementation of state anti-corruption policy in the international dimension: materials of the International Scientific and Practical Conference*. Kyiv, pp. 103-105. [in Ukrainian].

6. Pashkevich, L.A. Corruption as a threat to Ukraine's national security. Modernization of professional training of civil servants in the context of global challenges and modern changes in society: Coll. thesis international. round table. Kyiv, 176 p. [in Ukrainian].

7. National Security Strategy of Ukraine: approved by the Decree of the President of Ukraine of September 14, 2020 № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>. [in Ukrainian].

8. Analytical report on the results of the monitoring sociological study "Status of implementation of the state anti-corruption policy in the Armed Forces of Ukraine and the effectiveness of the work of commanders (chiefs) on compliance with anti-corruption legislation." (2020). Kyiv, Research Center for Humanitarian Problems of the Armed Forces of Ukraine, 90 p. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 04.02.22

V. Pryimak, PhD Stud.

ORCID ID 0000-0001-7686-7098

National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Kyiv, Ukraine

IMPROVING NATIONAL SECURITY LEGISLATION AS AN EFFICIENCY MULTIPLIER OF THE CORRUPTION OFFENSES PREVENTION IN THE MILITARY COMMAND AND CONTROL BODIES

The purpose of the article is to suggest ways to improve the legislation on national security in order to increase the effectiveness of preventing corruption offenses in the military command and control bodies. The article focuses on the fact that activities to prevent corruption offenses cannot yet be considered fully effective due to the influence of a number of factors of a legal, organizational, theoretical and methodological nature. This requires systematic, comprehensive work aimed at developing a solid theoretical and methodological basis for preventing corruption offenses in military command and control bodies. Features clarified the reflection of the prevention of corruption in national legislation from 2003 to the present. The statement is made that the effectiveness of the functioning of the legal mechanism for ensuring national security depends on an integrated approach to security threats. A high level of corruption offenses in the state can offset achievements in other areas: political, economic, military, public security and law enforcement, etc. Of particular danger is the commission of corruption offenses by military officials, since during the period of armed aggression of the Russian Federation against our state, the significance of the duties assigned to them increases significantly, and their improper performance can affect the level of the state's defense capability. The article determines that the phenomenon of corruption has a very wide range of understanding options, therefore, in our opinion, it would be more correct to investigate the features of corruption offenses (the list of which is closed) or corruption risks. It is concluded that the improvement of the national security legislation as a factor in increasing the effectiveness of preventing corruption offenses in the military administration requires amendments to the Law of Ukraine "On the National Security of Ukraine". This Law should be supplemented with an edited concept of national security, which would include as an element the construction of "prevention of corruption", as well as the systematization of activities to prevent corruption offenses in the National Security Strategy of Ukraine.

Keywords: corruption, corruption offenses, liability, security and defense sector, corruption risks, military officials, national legislation.

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО СУТНОСТІ ДОБРОЧЕСНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ ПОСАДОВИХ ОСІБ

Визначено сутність наукових підходів до доброчесності військових посадових осіб. Обґрунтовано, що існування у концепті доброчесності великої кількості оцінних категорій значно ускладнює практичну оцінку рівня доброчесності посадових осіб. Завданням права за таких умов має стати визначення зовнішніх проявів поведінки особи відповідно до дихотомії "правомірна поведінка – порушення правових приписів". Визначено, що роль права у встановленні сутності та конкретних критеріїв доброчесності вирішальна. Завдяки об'єктивації вимог до доброчесності в нормативно-правових актах виникає можливість створити модель правомірної поведінки військовослужбовця і фіксувати її відхилення від неї, які є проявами недоброчесної поведінки, які можуть як утворювати, так і не утворювати складу самостійних деліктів, відповідальність за які передбачена нормами кримінального законодавства, а також законодавства про адміністративні та дисциплінарні правопорушення. З'ясовано, що можливість реалізувати принципи доброчесності істотно залежать від якого саме етапу військової служби розпочинається відповідна діяльність, тому для вироблення сталих навичок доброчесної поведінки військовослужбовців у системі військової освіти мають актуальніше впроваджуватися різноманітні форми занять, метою яких є усвідомлення моральних стандартів професії. Зроблено висновок, що на сьогодні сформувалося декілька наукових підходів до сутності концепту "доброчесність", які розробили представники філософських, педагогічних, психологічних та правових наук. Залежно від методології кожної галузі наукового знання увагу приділено окремим аспектам доброчесності, які можуть бути досліджені інструментальними методами кожної науки. Вирішальну роль з-поміж цих підходів має правова наука, що зумовлено таким: по-перше, у праві існує можливість нормативно-правового закріплення обов'язковості додержання вимог доброчесності на рівні особливих актів – кодексів професійної етики, які мають комплексний морально-правовий характер; по-друге, саме в праві існує модель правомірної поведінки, відхилення від якої є порушенням вимог до доброчесності військової посадової особи; по-третє, саме право регулює юридичну відповідальність військових посадових осіб, що дає змогу встановлювати санкції за конкретні порушення вимог доброчесності; по-четверте, притаманний юриспруденції принцип правової визначеності дає змогу зберегти достатній ступень об'єктивності для визначення меж доброчесної поведінки військових посадових осіб.

Ключові слова: доброчесність, військові посадові особи, доброчесна поведінка, кодекси професійної етики, відповідальність, правова наука, запобігання корупції.

Постановка проблеми. Питання підвищення рівня доброчесності посадових осіб сьогодні надзвичайно актуальне для всієї української держави. Доброчесність як соціальний інститут формується в державах, у яких вже існує певний рівень правової культури учасників суспільних відносин, унаслідок чого необхідність застосування до посадових осіб органів публічної влади більш жорстких, ніж до інших суб'єктів, критеріїв оцінювання службової та позаслужбової поведінки не викликає сумнівів ні в суспільстві, ні в самих посадових осіб. Ще одним джерелом увявлення про доброчесність є норми корпоративної етики, які мають свої відмінності в суддів, державних службовців, військовослужбовців, правоохоронців, разом з тим у сукупності своїй описують практично всі можливі варіанти поведінки означених осіб у різноманітних суспільних відносинах з точки зору її прийнятності.

Активне запобігання корупційним правопорушенням у секторі безпеки та оборони, встановлення більш високих вимог до рівня професіоналізму військовослужбовців потребують сьогодні формування корпоративної моделі доброчесності військової посадової особи з урахуванням як міжнародних та національних вимог, так і особливостей військової служби. Вказане зумовлює актуальність теми цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові підходи до проблеми доброчесності розглядали у своїх працях В. Бігун, А. Вовна, С. Глушенко, С. Жуков, Є. Калюжна, А. Кладченко, В. Кравчук, А. Кулібаба, О. Рибак, О. Степанова, Я. Тицька, О. Томкіна, В. Федорович та інші автори. Разом з тим питання доброчесності військових посадових осіб ще не знайшли широкого висвітлення в теоретичних джерелах, що робить необхідним приділити більшу увагу цій проблематиці.

Мета статті – визначення сутності наукових підходів до доброчесності військових посадових осіб.

Вибір основного матеріалу дослідження. Питання забезпечення доброчесної поведінки військових посадових осіб у ЗСУ останнім часом набувають все більшого значення, що пов'язано з необхідністю підвищення рівня професіоналізму осіб офіцерського складу та їхніх етичних якостей. Відповідно до нової редакції Стратегічного оборонного бюлетня трансформація системи військового кадрового менеджменту, включаючи рекрутинг, відбір, утримання та управління кар'єрою військовослужбовців ЗСУ та інших складових сил оборони, підтримуватиметься шляхом: впровадження принципів прозорості, неупередженості та меритократичного підходу, який передбачає застосування чітко визначених критеріїв просування по службі, що ґрунтуються на знаннях, уміннях, цінностях, досвіді і доброчесності [1].

Ми погоджуємося з О. Рибаким щодо того, що доброчесність особи, уповноваженої на виконання функцій держави, – фундаментальне моральне поняття, що характеризує готовність і здатність особи свідомо і неухильно слідувати добру, а не у зв'язку з наявністю в неї відповідного обов'язку перед соціумом. Доброчесність є однією з двох основних форм об'єктивації моралі поряд з принципами, нормами, при цьому доброчесність є внутрішньою формою моралі, тобто мораль, що стала мотивацією поведінки, яка відповідає принципам і нормам. Окрім того, вчений виокремлює домінуючі ознаки поняття доброчесності: 1) доброчесність співвіднесена з вищою, самодостатньою метою, яка ніколи не може бути прирівняна із засобом; 2) є зовнішнім виразом внутрішньої якості людини, який завжди відповідає встановленим у суспільстві вимогам законодавства, ustalеним нормам, принципам моралі; 3) завжди є добровільним

вибором; 4) дієво протистоїть вадам, які в системі правових координат переростають у категорію провин та правопорушень [2, с. 66]. Однак додамо, що існування в концепті доброчесності великої кількості оцінних категорій значно ускладнює виконання практичного завдання оцінки рівня доброчесності посадових осіб. Завданням права за таких умов має стати визначення зовнішніх проявів поведінки особи відповідно до дихотомії "правомірна поведінка – порушення правових приписів".

Як справедливо зауважує С. Жуков, проблема забезпечення етичних вимог у професійній діяльності представників органів публічного адміністрування, правоохоронців, військовослужбовців на сьогодні дуже важлива, коли здійснюється масштабна трансформація системи публічного управління і відбувається пошук місця та ролі державних інституцій у забезпеченні потреб розвитку громадянського суспільства, реалізації прав і свобод людини і громадянина. Зазначене привертає увагу науковців і практиків до проблеми зниження рівня корупції в українському суспільстві, підвищення вимог до професіоналізму й об'єктивності правоохоронців, державних службовців, суддів, що, у свою чергу, робить важливим удосконалення системи адміністративно-правового забезпечення цих процесів, здійснення відповідних адміністративних процедур тощо. Правове забезпечення доброчесності військовослужбовців являє собою сукупність правових актів, етичних кодексів та принципів їхнього застосування, які у своїй єдності дають змогу створити ідеальну модель бажаної поведінки військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, у Міністерстві оборони України та ЗСУ. Особливістю такого правового забезпечення є те, що вимоги до поведінки означеного кола осіб містяться не в правових актах, а в етичних кодексах, які є різновидом писаних моральних норм. Однак відповідальність за порушення приписів вказаних кодексів має не моральний, а юридичний характер, що в цілому характерно для феномена доброчесності в різних аспектах професійної діяльності [3]. Отже, роль права у визначенні сутності та конкретних критеріїв доброчесності вирішальна. Завдяки об'єктивації вимог до доброчесності в нормативно-правових актах виникає можливість створити модель правомірної поведінки військовослужбовця і фіксувати ті відхилення від неї, які є проявами недоброчесної поведінки. При цьому означені прояви можуть як утворювати, так і не утворювати складу самостійних деліктів, відповідальність за які передбачена нормами кримінального законодавства, а також законодавства про адміністративні та дисциплінарні правопорушення.

Дослідження проблем доброчесності військових посадових осіб може здійснюватися в декількох аспектах, кожен з яких забезпечується засобами і методами різних галузей наукових знань. При цьому увага дослідників концентрується на різних елементах досліджуваної категорії. У правовому аспекті доброчесність військових посадових осіб є сукупністю правових приписів, якими встановлюються їхні обов'язки, а також заборони та обмеження щодо їхньої поведінки, які супроводжують увесь період несення військової служби. В інформаційному аспекті вказаний вид доброчесності означає наявність процедур оприлюднення певних відомостей і даних про військових посадових осіб (із додержанням законодавства про захист персональних даних та вимог законодавства про державну таємницю). У морально-етичному аспекті доброчесність військових посадових осіб передбачає існування в суспільстві усталеної по-

зиції щодо неприпустимості корупції та інших проявів недоброчесності особами, які несуть військову службу. У ціннісному аспекті досліджуваний феномен означає встановлення високих моральних якостей та інтолерантності до корупції як цінностей суспільства, що знайшли своє відображення в етичних кодексах, кодексах честі та інших документах, які самостійно розробляються і затверджуються в окремих професійних співтовариствах. У діяльнісному аспекті доброчесність військових посадових осіб може розглядатися як комплекс дій, що складаються з двох основних категорій: а) тих, які військовослужбовець зобов'язаний реалізовувати під час несення служби; б) тих, від вчинення яких військовослужбовець має утриматися.

Важливе значення для розуміння сутності концепту доброчесності є його принципи. Визначальними принципами доброчесної поведінки військової (цивільної) посадової особи при виконанні службових обов'язків відповідно до Кодексу доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, у Міністерстві оборони України та ЗСУ, є: пріоритет службових інтересів; політична нейтральність; неупередженість; компетентність і ефективність; прозорість; нерозголошення службової інформації (конфіденційність); утримання від виконання незаконних наказів (розпоряджень); корпоративність. Пріоритет службових інтересів передбачає виявлення абсолютної відданості державним інтересам країни, свідоме підпорядкування власних інтересів суспільним вимогам та державним пріоритетам, обов'язок старанно діяти винятково в інтересах служби, забезпечувати найефективніше і вміле розпорядження військовим майном та коштами, за які військова (цивільна) посадова особа несе відповідальність [4]. Завданням правової науки за таких умов є створення адміністративно-правового механізму, за допомогою якого задекларовані нормотворцем цілі могли б втілитися у площину реальних правовідносин. Це вимагає перегляду положень актів військового законодавства, в яких знайшли відображення принципи та стандарти поведінки військових посадових осіб, особливо ті з них, які стосуються відносин з цивільним населенням, а також здійснення під час виконання своїх службових обов'язків дій, які можуть містити корупційні ризики.

Можливість реалізувати принципи доброчесності значною мірою залежить від того, на якому етапі військової служби розпочинається відповідна діяльність. Дослідженнями в галузі професійної педагогіки доведено, що, чим раніше розпочинається робота з формування певних знань, вмінь і навичок, якостей характеру, тим більшою є ефективність такої роботи. Тому для вироблення сталих навичок доброчесної поведінки військовослужбовців у системі військової освіти мають активніше впроваджуватися різноманітні форми занять, метою яких є усвідомлення моральних стандартів професії (обговорення етичності дій героїв художніх фільмів, персонажів поширених комп'ютерних ігор, висловлювань військовослужбовців у соціальних мережах тощо). Велике значення має також активне закріплення етичних вимог щодо академічної доброчесності викладачів, науковців та здобувачів освіти в кодексах академічної доброчесності, ухвалених зборами трудових колективів або вченими радами університетів. У вказаних документах знайшли своє відображення правила і норми академічної доброчесності учасників освітнього процесу, особливості політики закладів вищої освіти у вка-

заний сфері, процедури розгляду питань про академічну недоброчесність та правовий статус органів, які такі процедури здійснюють [5, с. 38]. Посилення вимог до академічної доброчесності повною мірою зачіпає і процеси підготовки кадрів для ЗСУ та інших військових формувань у ВВНЗ та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти.

Висновки. На сьогодні сформувалося декілька наукових підходів до сутності концепту "доброчесність", які розроблялися представниками філософських, педагогічних, психологічних та правових наук. Залежно від методології кожної галузі наукового знання увагу приділено окремим аспектам доброчесності, які можуть бути досліджені інструментальними методами кожної науки. Вирішальну роль з-поміж цих підходів має правова наука, що обумовлено таким: по-перше, у праві існує можливість нормативно-правового закріплення обов'язковості додержання вимог доброчесності на рівні особливих актів – кодексів професійної етики, які мають комплексний морально-правовий характер; по-друге, саме у праві існує модель правомірної поведінки, відхилення від якої є порушенням вимог до доброчесності військової посадової особи; по-третє, саме право регулює юридичну відповідальність посадових осіб, що дає змогу встановлювати санкції за конкретні порушення вимог доброчесності; по-четверте, притаманний юриспруденції принцип правової визначеності дає змогу зберегти достатній ступінь об'єктивності для визначення меж доброчесної поведінки військових посадових осіб.

Список використаної літератури

1. Стратегічний оборонний бюлетень України : Указ Президента України від 17 вер. 2021 р. № 473/2021. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/4732021-40121> (дата звернення: 12.01.2022).
2. Рибак О.О. Поняття та ознаки доброчесності особи, уповноваженої на виконання функцій держави. *Єдність адміністративно-правової думки в умовах 100-річчя Соборності України* : мат-ли круглого столу (17 лютого 2018 р.). С. 61–68.
3. Жуков С.В. Проблеми удосконалення правового забезпечення доброчесності військовослужбовців. *Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*, 2020. № 2(44). С. 39–41.
4. Кодекс доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України : Постанова Міноборони України 15 бер. 2017 р. URL : <https://www.mil.gov.ua/content/corruption/Codex.pdf> (дата звернення: 12.01.2022).
5. Шопіна І. Генеза правового забезпечення академічної доброчесності. *Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*, 2020. Вип. 1. С. 36–39.

References

1. Strategic Defense Bulletin of Ukraine: approved by Decree of the President of Ukraine dated September 17, 2021 No. 473/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4732021-40121> [in Ukrainian].
2. Rybak, O.O. The concept and signs of the integrity of a person authorized to perform the functions of the state (2018). Unity of administrative and legal opinion in the context of the 100th anniversary of the unity of Ukraine: Materials of the round table, pp.61-68. [in Ukrainian].
3. Zhukov, S. Problems of improving the legal support of the integrity of military personnel (2020). Bulletin of the Kiev National Taras Shevchenko University. Military special sciences, issue 2(44), pp.39-41. [in Ukrainian].
4. Code of good conduct and professional ethics of military officials, civil servants and other persons authorized to perform state functions in the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine: approved by the Minister of Defense of Ukraine on March 15, 2017. URL: <https://www.mil.gov.ua/content/corruption/Codex.pdf> [in Ukrainian].
5. Shopina, I. Genesis of legal support of academic integrity (2020). Bulletin of the Kiev National Taras Shevchenko University. Military special sciences, issue 1 (43), p. 36-39. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 04.02.22

M. Prylipko, PhD Stud.,
 Researcher at the Research Center of the Military Institute
 ORCID ID 0000-0002-1105-1140
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE SCIENTIFIC APPROACHES TO THE ESSENCE OF THE MILITARY OFFICIALS INTEGRITY

The article is devoted to defining the essence of scientific approaches to the integrity of military officials. The rationale is given that the existence of a large number of evaluation categories in the concept of integrity greatly complicates the implementation of the practical task of assessing the level of integrity of officials. The task of law in such conditions should be to determine the external manifestations of a person's behavior in accordance with the dichotomy "lawful behavior – violation of legal prescriptions". The role of law in establishing the essence and specific criteria of integrity is decisive. The opportunity arises due to the objectification of the requirements for integrity in regulatory legal acts to create a model of the lawful behavior of a serviceman and fix those deviations from it that are manifestations of non-virtuous behavior. The article determines that these manifestations may or may not form the composition of independent torts, the responsibility for which is provided for by the norms of criminal law, as well as legislation on administrative and disciplinary offenses. The article found that the ability to implement the principles of integrity largely depends on at what stage of military service the corresponding activity begins. Therefore, in order to develop well-established skills of respectable behavior of military personnel in the system of military education, various forms of classes should be more actively introduced, the purpose of which is to understand the moral standards of the profession. The conclusion is drawn that at present several scientific approaches to the essence of the concept of "integrity" have been formed, which were developed by representatives of philosophical, pedagogical, psychological and legal sciences. Depending on the methodology of each field of scientific knowledge, attention is paid to individual aspects of integrity, which can be investigated by the instrumental methods of each science. Of these approaches, legal science plays a decisive role, which is due to the following. Firstly, in law there is the possibility of normative and legal consolidation of the obligatory observance of the requirements of integrity at the level of special acts – codes of professional ethics, which are of a complex moral and legal nature. Secondly, it is in law that there is a model of lawful behavior, a deviation from which constitutes a violation of the requirements for the integrity of a military official. Thirdly, it is the law that governs the legal responsibility of officials, which makes it possible to impose sanctions for specific violations of the requirements of integrity. And, fourthly, the principle of legal certainty inherent in jurisprudence makes it possible to maintain a sufficient degree of objectivity to determine the boundaries of the virtuous behavior of military officials.

Keywords: integrity, military officials, good behavior, codes of professional ethics, responsibility, legal science, prevention of corruption.

УДК 342.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.49.69-72>Д. Ступак, ад'юнкт
dmytrostupak@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-6514-5345

Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Київ, Україна

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ОСОБЛИВИХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ В УКРАЇНІ

Досліджено поняття та ознаки особливих адміністративно-правових режимів в Україні і встановлено, що вони займають окреме місце в системі правових режимів. Особливість полягає в їхній приналежності до сфери забезпечення безпеки населення, національної безпеки та національних інтересів, а також використання особливих юридичних інструментів, таких як: надання виняткових повноважень органам публічної влади, можливість обмеження прав і свобод людини та громадянина тощо. Встановлено, що саме ці особливості долучають особливі адміністративно-правові режими здебільшого до сфери адміністративного права, оскільки досягнення цілей їхнього запровадження здійснюється за допомогою формування системи публічного державного (адміністративного) управління. Досліджено сучасні погляди науковців на поняття особливих адміністративно-правових режимів та їхні ознаки. Встановлено, що їхня різноманітність обґрунтовується відмінністю умов, за яких запроваджується той чи інший особливий адміністративно-правовий режим, зокрема: мета запровадження, вид кризової ситуації, суб'єкти забезпечення виконання заходів режимів, що розглядається тощо. Виокремлено базові ознаки особливих адміністративно-правових режимів незалежно від їхнього виду та умов запровадження. Запропоновано авторське визначення особливого адміністративно-правового режиму як встановленого адміністративно-правовими нормами особливого порядку правового регулювання, який запроваджується з метою запобігання або усунення загроз національним інтересам та національній безпеці з наданням суб'єктам забезпечення особливого правового режиму спеціальних повноважень на запровадження виняткових, обов'язкових до виконання, заходів, у тому числі, на обмеження прав людини і громадянина та законних інтересів юридичних осіб у визначених просторово-часових межах.

Ключові слова: правовий режим, поняття особливого адміністративно-правового режиму, поняття ознак особливого адміністративно-правового режиму, ознаки особливого адміністративно-правового режиму.

Постановка проблеми. Сучасна воєнно-політична, економічна, екологічна ситуація в Україні та навколо неї вимагає від органів публічної влади вдосконалення підходів до розв'язання проблем правового регулювання суспільних відносин у кризових ситуаціях з метою їхнього вирішення та подолання наслідків. Саме за допомогою особливих правових режимів здійснюється реакція публічної влади на порушення стабільних суспільних відносин, їхнє відновлення, забезпечення законності, правопорядку, відвернення загроз та усунення наслідків техногенного, природного або військового характеру, які загрожують національній безпеці, публічним інтересам, правам і свободам громадян України. З огляду на велику значущість такого правового засобу, як особливий правовий режим, виникає необхідність дослідження цієї правової категорії, оскільки вона є основним інструментом захисту інтересів людини, суспільства і держави у сфері національної безпеки, від всіх видів зовнішніх та внутрішніх загроз. Хоча поняття "особливий правовий режим" зазвичай використовують як в нормативно-правових актах, так і в науковій літературі, серед науковців до цього часу відсутні єдині підходи до розуміння цього поняття та його ознак.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідженню різних аспектів правових режимів, у тому числі, особливих правових режимів, було приділено увагу з боку багатьох науковців, серед яких С. Алексєєв, С. Кузніченко, С. Моґіл, С. Маґда, Т. Мінка, Н. Коваленко, А. Славко, С. Гончарук, В. Голуб, О. Адабаш, Д. Горячов, О. Буханевич, А. Мерник, О. Петришин, О. Остапенко, М. Ковалів, С. Єсімов, Л. Гулак, Н. Отчак, Л. Остапенко, В. Настюк, В. Белєвцева та ін., проте особливі адміністративно-правові режими вивчені недостатньо. Важливість дослідження порушеного питання зумовлена збройною агресією РФ, веденням деякими сусідніми державами неоднозначної зовнішньої політики та пов'язане з питаннями національної безпеки та національних інтересів.

Мета статті. Дослідити сучасні теоретичні погляди науковців на поняття та ознаки особливих адміністра-

тивно-правових режимів в Україні, визначити їхні особливості та місце в системі правових режимів.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою дослідження поняття "особливий правовий режим", урахувавши сталу наукову дослідницьку практику застосування методу дедукції в дослідженні будь-якого поняття через з'ясування окремого через загальне, вважаємо за доцільне дослідити правову категорію "правовий режим", оскільки вони співвідносяться між собою як загальне і конкретне.

Використання поняття "правовий режим" здійснюється в адміністративному, господарському, сімейному, земельному, фінансовому та інших галузях права. Правова категорія "правовий режим", також визначена законодавством України, яким вважають правові режими власності, державного кордону, воєнного та надзвичайного стану, зони надзвичайної екологічної ситуації [1] тощо. Однак законодавцем нормативно не закріплене таке поняття. Аналіз наукової літератури та наукових досліджень також дає можливість дійти висновку, що серед науковців досі немає єдиного погляду щодо визначення такої правової категорії, як "правовий режим". Зокрема, С. Алексєєв розуміє "правовий режим" як порядок регулювання, виражений у комплексі правових засобів, що характеризують особливе поєднання взаємодіючих дозволів, заборон, а також позитивних зобов'язань, які створюють особливу спрямованість регулювання [2, с. 185]. На думку І. Соколової, "правовий режим" – це заснована на загальних засадах регулювання сукупність взаємопов'язаних правових засобів, які забезпечують стійке нормативне впорядкування певної сфери суспільних відносин, виражають ступінь жорсткості юридичного регулювання, сприятливості чи несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права, припустимий рівень їхньої активності [3, с. 15-16]. У свою чергу, Т. Мінка розглядає "правовий режим" як зовнішній прояв (правову форму) правового регулювання в певній сфері суспільного життя [4, с. 185]. А. Славко надає визначення "правового режиму" як сукупності правових засобів, за допомогою яких спеці-

фічно (відмінно від загального правила) у комплексі врегульовано чітко окреслену в часі/просторі/за колом осіб сферу суспільних відносин [5, с. 6]. Однак, незважаючи на різноманітність наукових підходів до правової категорії, "правовий режим", урахувавши наявність у них загальних рис, можна стверджувати, що під "правовим режимом" слід розуміти особливий правовий порядок, встановлений для певних сфер суспільних відносин чи суспільства в цілому (прикордонний режим, митний режим, режим у місцях позбавлення волі, правовий режим земель і майна, режим законності тощо) [6, с. 325].

Окреме місце в системі правових режимів займають особливі правові режими. По-перше, їхня особливість полягає в тому, що майже вся їхня сукупність належить до сфери забезпечення безпеки населення, національної безпеки та національних інтересів; по-друге, з метою досягнення цілей їхньої реалізації використовуються специфічні юридичні інструменти, такі як: надання виняткових повноважень органам публічної влади, можливість звуження прав і свобод людини і громадянина тощо. Саме особливості правового інструментарію вважають режими, що розглядаються здебільшого у сфері адміністративного права, оскільки досягнення цілей запровадження особливих режимів здійснюється за допомогою формування системи публічного державного (адміністративного) управління. У науковій літературі та наукових дослідженнях такі режими дістали назву "надзвичайні", "екстремальні", "жорсткі", "спеціальні", "виняткові", "екстраординарні", "функціональні". Різноманітність підходів пояснюється "прив'язуванням" визначення поняття до розуміння умов застосування (ведення) правового режиму [7, с. 23].

С. Гончарук під спеціальними адміністративними режимами розуміє сукупність спеціальних правил, установлених адміністративно-правовими нормами, для регулювання відповідних суспільних відносин в окремих управлінських сферах, у межах певних територій, щодо окремих громадян чи інших суб'єктів управлінських стосунків, щодо певних видів діяльності тощо [8, с. 56].

Зі свого боку, С. Кузніченко вбачає в надзвичайних адміністративно-правових режимах систему погоджених правових норм (елементів правового інституту), що визначають: фактичні підстави введення (фактор небезпеки і кількісні та якісні показники його впливу на суспільство); державний орган (органи), що повноважений вводити режим; процедуру введення, продовження дії, скасування та зміни режиму; часові та територіальні межі; зміни в компетенції державних органів, що залучаються для забезпечення режиму; створення тимчасових режимних органів (за необхідності); вичерпний перелік правообмежень громадян і покладання на них додаткових обов'язків; детально регламентовано порядок діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій; наведено вичерпний перелік надзвичайних заходів, що застосовуються в умовах введення надзвичайного адміністративно-правового режиму [9, с. 267]. Під "надзвичайним правовим режимом" науковець розуміє закріплені нормами права режим діяльності органів державної влади, військового командування, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах глобальної небезпеки різної генези (збройна агресія чи загроза нападу, загроза державній незалежності або територіальній цілісності України, при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильництва, надзвичайні ситуації техногенного чи природного характеру не

нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю та здоров'ю громадян, яку не можна усунути без застосування надзвичайних заходів з боку держави), що введений відповідно до Конституції України, за допомогою прийнятої процедури на конкретно-визначеній території або на всій території України з метою надання відповідним органам державної влади, військового командування та місцевого самоврядування згідно з цим Законом повноважень, необхідних для локалізації та ліквідації загрози, забезпечення національної безпеки, життя і здоров'я громадян, нормального функціонування економіки, органів державної влади та місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження в здійсненні конституційних прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [9, с. 271].

На думку С. Магди, надзвичайний адміністративно-правовий режим – це обмежені певними просторово-часовими межами, специфічні режими правового регулювання, які мають особливий порядок введення і пов'язані з особливостями управлінської діяльності та наявністю у відповідних суб'єктів їхнього здійснення особливих повноважень, застосуванням певних обмежень конституційних прав і свобод громадян та покладанням на них додаткових обов'язків, метою яких є відновлення та підтримання належного стану суспільних відносин, забезпечення безпеки суспільства в цілому та окремих громадян за наявності екстраординарних ситуацій соціально-політичного та природно-техногенного характеру [10, с. 8].

О. Буханевич, А. Мерник, О. Петришин під особливим правовим режимом вбачають форму державного управління, яка передбачає обмеження правосуб'єктності фізичних та юридичних осіб, що вводить тимчасовий захід, що забезпечується засобами адміністративно-правового характеру і спрямований на забезпечення безпеки особистості, суспільства та держави [11, с. 71]. Інші вчені дотримуються думки, що надзвичайні адміністративно-правові режими – це спеціальні правові режими життєдіяльності населення, здійснення господарської діяльності і функціонування органів влади на території, де виникла надзвичайна ситуація. Головним у їхньому змісті є те, що вони істотно змінюють правовий статус суб'єктів управління цієї території, у деяких випадках – систему органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, встановлюють заходи, які застосовуються для врегулювання ситуації [12, с. 468]. В. Настюк і В. Белевцева, вважаючи особливі адміністративно-правові режими до категорії "функціональних", розуміють під ними врегульований правом порядок певної діяльності, який має нормативний характер щодо державного управління, є загальнообов'язковим для всіх державних органів і членів суспільства та підлягає конкретизації й захисту в процесі його застосування [13, с. 48].

На основі розглянутих наукових підходів щодо розуміння поняття особливого адміністративно-правового режиму можна дійти висновку, що їхня різноманітність обумовлена зосередженням уваги авторів на тих чи інших елементах у зв'язку з дослідженням цих понять залежно від суспільних відносин, що регулюються, характеру кризової ситуації, суб'єктного складу забезпечення реалізації режиму або інших факторів. Кожний особливий адміністративно-правовий режим становить самостійний правовий інститут з організаційними за-

безпечувальними елементами, що напрямлений на встановлення оптимальних, з позиції держави, відносин конкурентної галузі порівняно у вузькій, однак життєво важливій сфері, яка забезпечує безпеку особи, суспільства і держави [9, с. 12].

Значне як теоретичне, так і практичне значення, має визначення ознак особливих адміністративно-правових режимів, оскільки саме їхнє розуміння суб'єктами забезпечення запровадження зазначеного адміністративно-правового режиму, дозволяє досягти мети їхнього запровадження. Зокрема, А. Славко ознаками надзвичайних режимів, під якими розглядає правові режими надзвичайного, воєнного стану та зон надзвичайної екологічної ситуації, вважає: підстави введення в дію цих режимів; мету їхнього введення; носіїв правового режиму, а саме: суб'єктів владних повноважень щодо відвернення загроз територіальній цілісності, громадській безпеці, суверенітету і незалежності держави; заборони та зобов'язання як панівні правові засоби забезпечення правового режиму; обмеження прав і свобод людини і громадянина [6, с. 10].

В. Настюк, В. Белєвцева, які проводили цільове дослідження адміністративно-правових режимів в Україні, їхніми характерними ознаками вважають: визначену спеціальними нормами права поведінку фізичних, посадових та юридичних осіб; вимушену докладну регламентацію діяльності державних органів та громадських об'єднань; тимчасове введення деяких додаткових правил або винятки із загальнообов'язкових правових норм певних приписів; встановлення особливого контролю за належним додержанням правопорядку у сфері дії спеціального режиму та введення деяких обмежувальних заходів [16, с. 24].

С. Кузніченко, розглядаючи екстремальні адміністративно-правові режими (правові режими надзвичайного, воєнного стану та зон надзвичайної екологічної ситуації), виходячи із запропонованого науковцем визначення, основними ознаками цих режимів вважають: розбудову їх на загальних регулятивних підставах; наявність впливу правових засобів на порядок регулювання суспільних відносин; наявність надзвичайних ситуацій (впливу факторів глобальної загрози національної безпеки України); обмеження правового статусу особи; збільшення компетенції органів державної влади та місцевого самоврядування (створення спеціальних режимних органів) [9, с. 49].

Різноманітність поглядів вчених на ознаки особливих адміністративно-правових режимів, як було зазначено вище, обґрунтовується відмінністю умов, за яких запроваджується той чи інший особливий адміністративно-правовий режим, зокрема метою запровадження, видом кризової ситуації, суб'єктом забезпечення виконання заходів режимів, що розглядається, тощо.

На сьогодні в Україні законодавчо передбачено такі особливі адміністративно-правові режими: правовий режим надзвичайного стану; правовий режим воєнного стану; правовий режим надзвичайної екологічної ситуації. Усі ці режими реалізуються спеціальними Законами України: "Про правовий режим воєнного стану" [14], "Про правовий режим надзвичайного стану" [15], "Про зону надзвичайної екологічної ситуації" [16]. Зазначені нормативно-правові акти чітко визначають запроваджені правові режими як особливі, а їхній аналіз та узагальнення наведених вище підходів науковців до поняття правової категорії "особливий адміністративно-правовий режим" і його ознак, дає можливість виділити базові ознаки особливих адміністративно-

правових режимів незалежно від їхнього виду та умов запровадження. Це дасть можливість виокремити особливі адміністративно-правові режими серед інших адміністративно-правових режимів. До ознак (особливих рис такого правового явища, як адміністративно-правовий режим, у тому числі, особливий) належать ті особливі явища, які визначають подібність свого носія до інших об'єктів пізнання або відмінність від них [17, с. 445], що й є основним критерієм систематизації ознак особливих адміністративно-правових режимів.

Таким чином, ознаками особливих адміністративно-правових режимів слід вважати: наявність спеціального законодавства з визначенням юридичних інструментів для реалізації мети запровадження особливого адміністративно-правового режиму – запобігання/ліквідація загрози національним інтересам та національній безпеці; нормативне закріплення особливого порядку введення, зміни та закінчення особливого адміністративно-правового режиму; передбачення можливості створення нових та чітке нормативне регулювання діяльності всіх суб'єктів забезпечення особливого правового режиму; надання суб'єктам забезпечення запровадження особливого правового режиму виняткових повноважень; перевага імперативних методів правового регулювання; наявність вичерпного переліку можливих заходів, що запроваджуються; тимчасове обмеження прав і свобод людини та громадянина, і законних інтересів юридичних осіб. На нашу думку, саме за відсутності однієї з визначених ознак неможливо говорити про особливий адміністративно-правовий режим як цілісний правовий механізм.

Узагальнюючи вищевикладене, урахувавши аналіз наукових підходів до поняття особливого адміністративно-правового режиму, його ознак, аналізу законодавства, яким передбачено запровадження особливих адміністративно-правових режимів в Україні, вважаємо, що під особливим адміністративно-правовим режимом слід розуміти встановлений адміністративно-правовими нормами особливий порядок правового регулювання, який запроваджується з метою запобігання або усунення загрози національним інтересам та національній безпеці з наданням суб'єктам забезпечення особливого правового режиму спеціальних повноважень на запровадження виняткових, обов'язкових до виконання, заходів, у тому числі, на обмеження прав людини і громадянина та законних інтересів юридичних осіб, у визначених просторово-часових межах.

Висновки. Отже, особливі адміністративно-правові режими відіграють основну роль у відверненні загрози та усуненні наслідків техногенного, природного або військового характеру, які загрожують національній безпеці, публічним інтересам, правам і свободам громадян України. Досягнення мети запровадження особливих правових режимів здійснюється завдяки використанню особливих юридичних інструментів. Основними характерними ознаками особливих адміністративно-правових режимів є: спеціальне законодавство; особливий порядок введення, зміни та закінчення особливого адміністративно-правового режиму; створення нових суб'єктів забезпечення особливого правового режиму; надання суб'єктам забезпечення особливого правового режиму виняткових повноважень; імперативні методи правового регулювання; вичерпний перелік можливих заходів, що запроваджуються; тимчасове обмеження прав і свобод людини і громадянина та законних інтересів юридичних осіб.

Враховуючи продовження збройної агресії РФ проти України, а також недостатній рівень розкриття серед науковців проблем реалізації особливих адміністративно-правових режимів, вважається за потрібне здійснити більш глибоке їхнє дослідження.

Список використаної літератури

1. Конституція України від 28.06.1991 р. URL : zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 23.01.2022).
2. Алексеев С.С. Общие дозволения и общин запреты в советском праве. Москва : Юрид. лит., 1989. 288 с.
3. Соколова І.О. Правовий режим: поняття, особливості, різновиди : автореф. дис. ... канд. юрид. наук, спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Харків, 2011. 23 с.
4. Мінка Т.П. Онтологічні характеристики правового режиму адміністративного права : часопис Київ. ун-ту права, 2011. № 1. С. 123–127.
5. Славко А.С. Типологія адміністративно-правових режимів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук, спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Харків, 2020. 19 с.
6. Юридична енциклопедія. У 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. 650 с.
7. Кузніченко С.О., Голуб В.О. Воєнний стан: закордонний досвід та українська модель : монографія. Одеса, 2019. 244 с.
8. Гончарук С.Т. Основи адміністративного права України : навч. посіб. Київ : Аванпост-прим, 2004. 160 с.
9. Кузніченко С.О. Надзвичайні адміністративно-правові режими: зарубіжний досвід та українська модель : монографія. Одеса, 2011. 323 с.
10. Магда С.О. Забезпечення прав, свобод та реалізації обов'язків громадян в умовах надзвичайних адміністративно-правових режимів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук, спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Харків, 2008. 22 с.
11. Буханевич О.М., Мерник А.М., Петришин О.О. Підходи до розуміння категорії "особливі правові режими". *Вісн. НАПрНУ*, 2021. № 1. URL : <http://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprmu-1-2021-r> (дата звернення: 27.10.2021).
12. Остапенко О.І., Ковалів М.В., Єсімов С.С., Гулак Л.С., Отчак Н.Я., Остапенко Л. О. Адміністративне право України (заг. част.) : навч. посіб. Львів : НУ "Львівська політехніка", 2019. 504 с.
13. Настюк В.Я., Белевцева В.В. Адміністративно-правові режими в Україні : монографія. Харків, 2009. 128 с.
14. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради*, 2015. № 28. Ст. 250. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 23.01.2022).
15. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16 бер. 2000 р. № 1550-III. *Відомості Верховної Ради*, 2000, № 23, ст. 176.
16. Про зону надзвичайної екологічної ситуації : Закон України від 13 лип. 2000 р. № 1908-III. *Відомості Верховної Ради*, 2000, № 42,

ст. 348. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1908-14#Text> (дата звернення: 23.01.2022).

17. Словник української мови. У 11 т. Т. 5, 1974. 655 с. URL : <http://sum.in.ua/s/rezhym> (дата звернення: 23.01.2022).

References

1. Constitution of Ukraine (1991, June, 28) Retrieved from: zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text. [in Ukrainian].
2. Alekseev S.S. (1988) General permits and general prohibitions in Soviet law. Moscow: Jurid. lit. [in Ukrainian].
3. Sokolova I.O. (2011) Legal regime: concepts, features, varieties. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv. [in Ukrainian].
4. Minka T.P. (2011) Ontological characteristics of the legal regime of administrative law. Chasopys Kyivskoho universytetu prava. №1. 123-127. [in Ukrainian].
5. Slavko A.S. (2020) Typology of administrative and legal regimes. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Shemshuchenko Yu.S. (1988) Legal Encyclopedia (Vol. 6). Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kuznichenko S.O. Golub V.O. (2019) Martial law: foreign experience and Ukrainian model. Odessa. [in Ukrainian].
8. Goncharuk S.T. (2004) Fundamentals of administrative law of Ukraine. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kuznichenko S.O. (2011) Extraordinary administrative and legal regimes: foreign experience and the Ukrainian model. Odessa. [in Ukrainian].
10. Magda S.O. Ensuring the rights, freedom and responsibilities of citizens in emergency administrative and legal regimes. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv. [in Ukrainian].
11. Bukhanevych O.M et. al. (2021) Approaches to understanding the category "special legal regimes". *Visnyk Natsional'noyi akademiyi pravovyykh nauk Ukrayiny*. №1. Retrieved from: <http://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprmu-1-2021-r>. [in Ukrainian].
12. Ostapenko O.I et. al. (2019) Administrative law of Ukraine (general part). Lviv. [in Ukrainian].
13. Nastyuk V.Ya., Belevtseva V.V. (2009), Administrative and legal regimes in Ukraine. Kharkiv. [in Ukrainian].
14. On the legal regime of martial law. № 389-VIII. (2015, May, 12) Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/389-19>. [in Ukrainian].
15. On the legal regime of the state of emergenc. № 1550-III. (2000, March, 16) Retrieved from: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>. [in Ukrainian].
16. On the zone of ecological emergency. № 1908-III. (2000, July, 13) Retrieved from: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1908-14#Text>. [in Ukrainian].
17. Holovashchuk S.I. et. al. (1974) Dictionary of the Ukrainian language. (Vol. 5). Kyiv. Retrieved from: URL: <http://sum.in.ua/s/rezhym>.

Надійшла до редколегії 25.01.22

D. Stupak, PhD Stud. of the Legal Support Department

dmyrostupak@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-6514-5345

Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

CONCEPTS AND FEATURES OF SPECIAL ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGIMES IN UKRAINE

The concept and features of special administrative and legal regimes in Ukraine are studied. It is established that special administrative and legal regimes occupy a special place in the system of legal regimes. The peculiarity is that they belong to the field of public safety, national security and national interests, as well as the use of special legal instruments such as granting exclusive powers to public authorities, the possibility of restricting the rights and freedoms of man and citizen and others. It is established that these features include special administrative and legal regimes mostly in the field of administrative law, as the achievement of the goals of their implementation is carried out through the formation of a system of "rigid" public (administrative) management. Researchers' views on the concept of special administrative and legal regimes and their features are studied. It is established that their diversity is justified by the difference in the conditions under which a particular administrative-legal regime is introduced, in particular the purpose of implementation, the type of crisis situation, the subjects of ensuring the implementation of the regimes under consideration, etc. The basic features of special administrative and legal regimes, regardless of their type and conditions of implementation, are highlighted. The author's definition of the special administrative-legal regime as the special order of legal regulation established by administrative-legal norms which is introduced for the purpose of prevention or elimination of threats to national interests and national security with granting to subjects of maintenance of the special legal regime of special powers implementation, measures, including restrictions on human and civil rights and legitimate interests of legal entities within certain space and time limits.

Keywords: legal regime, special administrative-legal regime, concepts, features.

УДК 342.951: 355/359

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.49.73-78>М. Тарнополова, ад'юнкт наук.-організац. від-ня Військового інституту
marija1331@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-4360-861X

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУЧАСНА ПРАВОВА ДОКТРИНА ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ

Розглянуто захист цивільного населення в умовах збройного конфлікту та основні його компоненти через призму сучасної правової доктрини. Актуальність формування правової доктрини пов'язана з розвитком євроінтеграційних процесів, що відбуваються в Україні, з метою наближення національної правової системи до норм Міжнародного гуманітарного права та права в області прав людини в зусиллях із припинення та недопущення розширення і відновлення збройних конфліктів, боротьбі з тероризмом і відвертанням воєнничого екстремізму. Наголошено на важливості правової доктрини в процесі правотворення та необхідності розвитку вітчизняної правової доктрини захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту як джерела рекомендаційного характеру для органів законодавчої і виконавчої влади з метою формування правової системи захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту з урахуванням компонента "відповідальність держави за захист". Констатовано, що концепція "відповідальності за захист" (Responsibility to Protect) є політико-юридичним зобов'язанням, підґрунтями якого є принципи міжнародного права та міжнародно-правових договорів у сфері прав людини, а відповідні документи із захисту цивільного населення, прийняті рядом держав, ґрунтуються на передових практиках і визначають чіткі інституціональні повноваження й обов'язки із захисту цивільних осіб і цивільних об'єктів при веденні військових дій та будуть активізувати діяльність з виконання пріоритетних завдань із захисту людини. Розглянуто розподіл захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту на чотири концепції залежно від суб'єктів (акторів), які займаються захистом некомбатантів, та наданні їхньої характеристики.

Ключові слова: захист цивільного населення в умовах збройного конфлікту, доктрина, правова доктрина, концепція захисту цивільного населення, збройний конфлікт.

Постановка проблеми. Для забезпечення системи міжнародної безпеки, базовими завданнями якої є підтримка миру та врегулювання конфліктів, були розроблені міжнародно-правові засоби, які мали стати запорукою миру та стабільності, а головне, – гарантією альтернативного вирішення можливих воєнних конфліктів між державами. Геополітичні та економічні інтереси окремих держав, порушення міжнародного права та загальних принципів світового порядку, недосконалість внутрішніх і зовнішніх політик як великих, так і основних регіональних держав, ставали причинами все нових збройних конфліктів.

У свою чергу, питання захисту та забезпечення низького рівня ризику для людини та суспільства стали основою соціально-правового феномена безпеки. Як наслідок забезпечення поваги до прав і свобод людини, захист та зниження ймовірної шкоди для цивільних осіб та об'єктів цивільної інфраструктури, мінімізація грубих порушень щодо цивільних та подолання можливих критичних наслідків набули рис основоположних юридичних обов'язків усіх сторін конфлікту, а також усіх держав на міжнародній світовій арені. З огляду на різноманітність правових систем, включаючи нормативні, організаційні, соціально-культурні аспекти, найбільш дієвим компонентом для реалізації покладених на держави члени обов'язків є правова доктрина захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту розглядається в контексті міжнародного чи військового права, при цьому праці науковців мало висвітлюють вивчення сучасної правової доктрини захисту цивільного населення, досліджуючи її окремі підходи, методи, концепції та практики. Питання захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту та їхні концептуальні різновиди вивчаються в працях багатьох зарубіжних вчених, зокрема в роботах Т. Беркмен, Х. Бреккі, В. Холт, а також у дослідженнях вітчизняних науковців: І. Коропатніка, О. Гущина, О. Бериславської, О. Сенаторової, Г. Христова, І. Шопіної та інших. Проте тема

правової доктрини захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту в наукових колах розглянута недостатньо, що і зумовило фокус нашого дослідження.

Мета статті полягає в аналізі сучасної правової доктрини захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту, наданні характеристики сучасних концепцій захисту цивільних осіб, наявний досвід у формуванні нової концепції захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будь-який збройний конфлікт, незважаючи на мету сторін, які беруть у ньому участь, і засоби та способи його ведення, має наслідки не лише для міжнародної спільноти, держав-учасників та військових, але й на цивільне населення. Наприклад, особливо після Другої світової війни, жертви серед цивільного населення стали значно перевищувати втрати серед військових. Відсоток загиблих на війні відносно населення Землі кожні півстоліття збільшується в 4,5 раза. Якщо в XVII ст. у війнах загинуло 3,3 млн осіб, то з 1801 по 1913 роки – 5,6 млн. У Першій світовій війні загинуло 10 млн, тоді як у Другій світовій війні загинуло близько 55 млн людей [1, с. 3].

Прагнення до захисту виникли з тривалої історії турботи та піклування про цивільних осіб, які потрапили до охопленого конфліктом регіону, і знайшло своє відображення в ідеях цивілізованих світових спільнот та їхніх лідерів. З моменту створення в 1945 р. Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) світовою спільнотою було змінено ракурс з особистої безпеки на безпеку колективну. Статут ООН, який був підписаний 26 червня 1945 р., виділяючи у своїй преамбулі чотири основних цілі, на перше місце ставить позбавлення прийдешніх поколінь від лих війни, яка двічі принесла людству невимовне горе і затвердження віри в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй [2]. Це стало початком формування сучасної правової доктрини захисту цивільного населення, з'явилося широке загальне розуміння концепції та основних проблем захисту цивільного населення, окрес-

люються права цивільних та обов'язки сторін, що воюють, відносно них, а також види загроз, які можуть призвести до нанесення фізичного насильства, матеріальної та моральної шкоди.

У 1949 р. прийнято чотири Женевські Конвенції про захист жертв війни та в подальшому два Додаткові протоколи до них (Протокол I щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів і Протокол II щодо захисту жертв збройних конфліктів не міжнародного характеру), які в поєднанні з принципами та цінностями Міжнародного комітету Червоного Хреста стали джерелами основоположних засад, принципів та норм, на яких ґрунтується правова доктрина захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту. Пізніше вона була "доповнена" концепцією "Відповідальності за захист" (Responsibility to Protect), яка підтримана міжнародним співтовариством у 2005 р. на Всесвітньому саміті ООН та закріплена в резолюції Генеральної Асамблеї ООН. На підставі підсумкового документа Всесвітнього саміту 2005 року в доповіді Генерального секретаря за 2009 рік було викладено три основні компоненти відповідальності за захист: 1) відповідальність держав за захист; 2) міжнародна допомога та створення потенціалу; 3) своєчасне та рішуче реагування [3, с. 148-149].

Менш ніж за десятиліття "Відповідальність за захист" стала більше ніж концепцією, утім, поки не стала нормою міжнародного права [4, с. 152]. Водночас, на нашу думку, ця концепція є складовою правової доктрини захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту та має вагомий значення в політичній, нормотворчій та практичній сферах України відносно її обов'язку щодо захисту прав і свобод своїх громадян. Науковці, вивчаючи компоненти "Відповідальності за захист" (Responsibility to Protect), умови та критерії щодо реального застосування її положень, окремо приділяють увагу і наявному співвідношенню між зобов'язаннями усіх суб'єктів міжнародних відносин щодо реагування на порушення прав цивільних осіб і непорушності та гарантування верховенства держави на своїй території та її незалежності, тобто суверенітету. Зокрема, Г. Христова, аналізуючи компоненти доктрини "R2P" та її змістовне наповнення, підкреслює наявні законні критерії втручання в діяльність суверенної держави та наголошує, що "Відповідальність за захист" є політико-юридичним зобов'язанням, підґрунтями якого є принципи міжнародного права та міжнародно-правових договорів у сфері прав людини.

Таким чином, викладені висновки щодо компонентів доктрини "R2P", її змістовного наповнення та критеріїв легітимного втручання міжнародного співтовариства в разі, коли держава зловживає власним суверенітетом і не забезпечує захист своїх громадян від масових та грубих порушень прав людини, що призводять до тяжких наслідків. Також наголошено на попередженні масових злочинів, а не на відверненні їхніх наслідків небезпечними для мирного населення засобами; на обов'язку усіх зацікавлених країн всіма засобами сприяти державі у виконанні її обов'язку щодо захисту, а не створювати патову ситуацію, яка провокує неспроможність держави проводити на своїй території активну політику налагодження миру та стабільності [5, с. 50].

Чітке підкреслення обов'язку держави нести головну відповідальність за захист цивільних осіб, як від збройного конфлікту, так і від його наслідків, злочинів проти людяності та військових злочинів, геноциду та інших масових грубих порушень прав людини, а також питання щодо необхідності та невідворотності виходу за

існуючі межі Міжнародного гуманітарного права та Міжнародного права прав людини з питань захисту цивільного населення, що також простежується в матеріалах дебатів Ради Безпеки ООН з цієї теми, стали поштовхом для запровадження захисту цивільного населення на державному рівні. Зокрема, про необхідність прийняття державами відповідних документів із запровадження сучасних політик і практик захисту цивільного населення, а також про запропонований зміст таких документів ідеться в доповіді Генерального секретаря ООН А. Гутерріша від 14.05.2018 року № S/2018/462 "Захист цивільних осіб в умовах збройного конфлікту" в межах відкритих дебатів Ради Безпеки ООН, присвячених захисту цивільного населення [6].

Зазначена доповідь має ряд важливих рекомендацій і застережень, які є інструментами запровадження дієвих механізмів захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту (далі – ЗЦН) на державному рівні: найбільш дієвим способом ЗЦН вважається попередження виникнення, ескалації, продовження та відновлення збройного конфлікту, а у випадках неможливості попередження та врегулювання конфлікту – посилення ЗЦН, "протидіючи при цьому заході, що сприяють закладенню основ майбутнього миру"; наголошується на недопустимості державами "відмови" від своїх обов'язків перед широкомасштабними порушеннями щодо цивільних осіб та допустити, щоб політичні розбіжності перешкоджали або підривали узгоджені дії щодо запобігання та попередження таких порушень; відзначається важливість дотримання норм Міжнародного гуманітарного права та права в області прав людини в зусиллях із припинення і недопущення розширення та відновлення збройних конфліктів, боротьбі з тероризмом і відвертанням воєнничого екстремізму [6].

Як наслідок саме національні рамкові стратегії з ЗЦН, які ґрунтуються на передових практиках і визначають чіткі інституціональні повноваження й обов'язки із захисту цивільних осіб і цивільних об'єктів при веденні військових дій, мають активізувати діяльність по виконанню пріоритетних завдань із захисту людини. Відповідні документи із захисту цивільного населення вже прийнято в Північноатлантичному альянсі (Політика НАТО щодо захисту цивільного населення, 2016), США (Політика Сполучених Штатів із життя заходів, спрямованих на зменшення жертв серед цивільного населення внаслідок застосування сили в операціях США, 2016), Великій Британії (Урядова Стратегія із захисту цивільного населення в збройних конфліктах), Швейцарії (Стратегія із захисту цивільного населення у збройних конфліктах), Австралії (Керівництво із захисту цивільного населення), а також в Норвегії (Захист цивільного населення. Офіційна заява Уряду), а також нещодавно за підтримки міжнародної неурядової організації Центр з питань цивільних осіб в умовах конфлікту в Нігерії [4, с. 100]. Перспективи України щодо покращення ситуації у цій сфері проаналізовано в праці "Захист цивільного населення у збройних конфліктах: світовий досвід і модель для України", авторства О. Гуцина та О. Бериславської [4]. У вказаній праці проаналізовано зарубіжні практики із захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту. З цього аналізу випливає певний алгоритм, виконання якого неодмінно наблизить Україну до кращих світових стандартів у захисті цивільного населення.

По-перше, урахувавши законодавчо закріплений євроатлантичний зовнішньополітичний вектор України, приєднання нашої держави до цінностей і зобов'язань Політики НАТО щодо захисту цивільного населення, яка

є результатом об'єднаних зусиль та узгодженою дією всіх 29 країн-членів блоку, матиме важливе стратегічне та політичне значення. По-друге, імплементація в національне законодавство України норм Керівних принципів Осло, які полягають у використанні іноземних військових ресурсів і засобів цивільної оборони для надання допомоги на випадок лих, у національне законодавство, що регулює діяльність Сектора безпеки та оборони України, слід вважати актуальним завданням сьогодення. По-третє, запропоновано, що "Україні варто запровадити всеохоплюючий рамковий документ (напр., Національну стратегію) із захисту цивільного населення у збройних конфліктах шляхом прийняття рішення Радою національної безпеки та оборони з подальшим його затвердженням Президентом України" [4, с. 114].

Вагомий внесок у формуванні сучасної правової доктрини ЗЦН роблять іноземні науковці та авторитетні дослідники. Вони, маючи досвід участі в міжнародних місіях, миротворчих контингентах або працюючи в міжнародних урядових чи неурядових організаціях, не лише формують нові ідеї, концепції та теорії ЗЦН, але й надають юридичну і практичну аргументацію щодо здійснення захисту цивільних осіб та цивільних об'єктів, зменшення та мінімізації шкоди, яка може бути завдана їм умисними чи неумисними діями з боку воюючих сторін, формуючи фундамент праворозуміння самої сутності захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту.

Отже, відбувся розподіл захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту на концепції залежно від суб'єктів (акторів), які займаються (організують, координують, реалізують, забезпечують, контролюють тощо) захистом некомбатантів, розглядаючи в цілому перспективи та засоби їхньої діяльності.

Виділяють чотири основні підходи (концепції) щодо захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту.

Перша концепція – концепція захисту, яку здійснюють миротворчі сили, які мають відповідні мандати із захисту цивільного населення, при цьому, цей захист є прихованою роботою миротворчих сил, але це не було традиційною метою миротворчих операцій. Збалансовуючи ширші політичні цілі місії, миротворці випробували різні стратегії та тактики захисту: патрулювання, супровід гуманітарних вантажів, підтримка роззброєння та демобілізації місцевих бойовиків, реагування на насильницькі збройні формування, робота з урядовими силами та намагання забезпечити найповнішу безпеку. Концепція захисту миротворчими силами пропонує підтримку виборів, встановлення верховенства права та розбудову потенціалу місцевих та національних органів влади для забезпечення безпеки свого населення. Місія використовує силу для захисту цивільних осіб, які перебувають під неминучою загрозою, з більш агресивною позицією, ніж інші місії ООН з подібними мандатами [7, с. 41].

Друга концепція – концепція захисту, яка здійснюється Радою безпеки ООН і Секретаріатом ООН, відповідно до якої "там, де це можливо, основні права мають бути захищені від широкомасштабного порушення". Ця, дуже широка концепція представляє собою суттєву, але невизначену вимогу реагувати, шляхом попередження, реагування та нарощування потенціалу, на поширені системні страждання, спричинені людині [9, с. 41]. Ураховуючи той факт, що нові військові загрози та методи, способи ведення війни мотивують місії продовжувати застосовувати новаторські методи порівняно з традиційними підходами до захисту цивільного населення ООН постійно допомагає їм у цьому, шляхом

перегляду та вдосконалення політики по ЗЦН у ході миротворчих операцій і розробки політики з відвернення сексуального насильства та реагування на нього в умовах конфлікту (розробка нових директив, навчальна підготовка військовослужбовців та співробітників, складання оперативних керівних актів тощо) [6, с. 10]. А відповідно до ч. 6 ст. 2 Статуту ООН, де містяться основоположні принципи діяльності, організація забезпечує, щоб держави, які не є її членами, діяли відповідно до них, оскільки це може виявитися необхідним для підтримки міжнародного миру та безпеки.

Ураховуючи тісний зв'язок перших двох концепцій варто зазначити про недолік, який було чітко сформовано на 55-й Генеральній Асамблеї ООН у 2000 р. Після аналізу, який здійснила Група високого рівня для проведення ретельного огляду заходів ООН щодо підтримки миру і безпеки та вироблення серії чітких, точних, конкретних та практичних рекомендацій, які б допомогли ООН ефективніше проводити ці заходи в майбутньому постало питання стосовно спроможності миротворчого контингенту якісно та надійно реалізовувати покладений на нього мандат. Зокрема, з сотні тисяч цивільного населення, яке перебуває під потенційною загрозою завдання шкоди збройним конфліктом, розгорнуті сили ООН фактично мають можливість надати захист лише невеликій частині. У доповіді наголошувалося на необхідності більш чітких вказівок і достатніх ресурсів для миротворчих операцій, але попереджалося про "потенційно велику невідповідність між бажаною метою та виділеними для її досягнення ресурсами" для миротворців, що забезпечують захист цивільних осіб. "Тому, якщо тій чи іншій операції дається мандат на захист цивільного населення, вона також має отримувати конкретні ресурси, необхідні для виконання такого мандата" [8, с. 15].

Третя концепція – гуманітарна концепція захисту, яку реалізують гуманітарні організації (Oxfam, Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН)) з метою зменшення та мінімізації шкоди для цивільного населення в районі виконання місії. Можливість ЗЦН з боку гуманітарних організацій закріплено ч. 2 ст. 3 Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. (далі – Конвенція про ЗЦН), якою визначено, що така гуманітарна організація, як Міжнародний комітет Червоного Хреста, може запропонувати свої послуги сторонам конфлікту в частині підбирання поранених і хворих та надання їм допомоги [10]. Конвенцією про ЗЦН прямо встановлено, що її положення не можуть перешкоджати гуманітарній діяльності, яку Міжнародний комітет Червоного Хреста чи будь-яка інша гуманітарна організація, за згодою зацікавлених сторін конфлікту можуть здійснювати для захисту цивільних осіб та надання їм допомоги (ст. 10). Відповідно до ст. 15 Конвенції про ЗЦН гуманітарні організації уповноважені виступати посередниками між сторонами воєнних конфліктів у питанні створення в районах, де відбуваються бойові дії, нейтралізованих зон, призначених для захисту від наслідків війни поранених і хворих комбатантів або не комбатантів, а також цивільних осіб, які не беруть участі в бойових діях та, перебуваючи у зонах бойових зіткнень, не виконують жодної роботи воєнного характеру. Згідно зі ст. 61 Конвенції про ЗЦН на гуманітарні організації може бути покладено обов'язок розповсюдження вантажів допомоги (продукти харчування, ме-

дичні матеріали, одяг, книжки та предмети, необхідні для задоволення релігійних потреб тощо).

Четверта концепція – концепція захисту цивільного населення комбатантами (військовими), є найбільш актуальною та дієвою на практиці, оскільки ґрунтується не лише на нормах МГП, але й на актах, рішеннях та положеннях Міжнародного кримінального суду та Римського статуту, а також міститься в обмеженнях Теорії справедливої війни "jus in bello" [9, с. 43]. Заслугує уваги підхід австралійського вченого Х'ю Бреккі, який стверджує, що ця концепція розкривається через обов'язки, які покладаються на комбатантів, класифікуючи їх при цьому на позитивні, негативні та нейтральні. Х'ю Бреккі зазначає, що передбачений Міжнародним гуманітарним правом захист цивільного населення здебільшого становить негативний обов'язок для військових, забороняючи при цьому конкретні види дій щодо цивільного населення або цивільних об'єктів, якщо це загрожує їм або може спричинити істотну шкоду. Цей широкий за своєю сферою принцип представлений у Звичаєвому міжнародному гуманітарному праві, яке засноване на "загальній практиці, визнаній як правової норми" і існує незалежно від договірних права. Звичайне МГП дуже важливе в сучасних збройних конфліктах, оскільки заповнює прогалини, залишені договірним правом, тим самим зміцнюючи захист жертв [11].

Негативні обов'язки комбатантів такі: захист від нападу на цивільне населення (норми 1–10 Звичаєвого МГП), захист від вбивства, сексуального нападу та експлуатації (норми 87–105 Звичаєвого МГП), захист від примусового переміщення (норми 129–133 Звичаєвого МГП), а також захист від знищення та вивозу культурних цінностей і приватного майна з окупованої території та зобов'язання щодо їхнього повернення (норми 38–41, 49–52 Звичаєвого МГП). Окрім цієї заборони безпосереднього нападу на цивільних осіб, комбатанти також обмежуються законами проти невивіркових і непропорційних нападів, які несуть ризик заподіяння шкоди цивільному населенню, оскільки комбатанти переслідують свої військові цілі (норми 11–14 Звичаєвого МГП) [9, с. 44].

Позитивні обов'язки комбатантів розглядаються не персоніфіковано, а як такі, що мають бути поширені на "всіх, хто на боці військових і, можливо, навіть усіх тих, хто перебуває під їхнім впливом". Таким чином, концепція ЗЦН комбатантами (військовими) містить позитивну вимогу до органів державної влади та військового командування проводити навчання та тренування особового складу своїх військових сил у розрізі знань Міжнародного гуманітарного права, а також контролювати його дотримання; обов'язок держави розслідувати військові злочини (норми 139–144, 158 Звичаєвого МГП). Захист комбатантами може також мати позитивні обов'язки щодо надання допомоги пораненим, хворим або потерпілим унаслідок корабельної аварії за особливих обставин, а також для забезпечення належного догляду та навчання дітей, які опинилися в умовах збройного конфлікту. У ситуаціях окупації чи інтернування такі позитивні обов'язки набувають істотної ваги, оскільки влада зобов'язана брати на себе відповідальність за благополуччя тих, чію свободу вона обмежує (розд. III, IV Конвенції про захист цивільного населення під час війни) [9].

Проте деякі обов'язки із захисту цивільних осіб комбатантами перебувають ніби в проміжному положенні між негативними та позитивними обов'язками. Ці обов'язки, зокрема, вимагають від комбатантів відрізнитися від цивільних (норма 106 Звичаєвого МГП) та уникати розміщення військових об'єктів поряд із цивільними

(норми 23–24 Звичаєвого МГП). Таким чином, замість того, щоб заборонити спричинення прямої шкоди цивільному населенню, ці обов'язки створюють ширший контекст, завдяки якому стає можливим для супротивників продовжувати використовувати військові засоби для досягнення своїх військових цілей, не будучи змушеними нападати на цивільних [9].

На нашу думку, зазначені вище підходи та тлумачення наявних положень норм Міжнародного гуманітарного права, враховуючи й ті, що мають поки що суто декларативний характер, і запровадження правової доктрини ЗЦН може мати як наслідок формування відповідної правової системи та дієвих практичних рішень в Україні також за умови формування та розвитку правової доктрини ЗЦН. На відміну від результатів роботи законодавця, у яких відображається не розуміння права, а констатація його змісту, доктрина містить образ права, уявлення про нього, яким воно має бути [12, с. 65]. Наприклад, Р. Пузіков зазначає, що правова доктрина відіграє "роль засобу міжнародного обміну правовою інформацією, зближення законодавства різних країн та запровадження узгодженого юридичного режиму" [12, с. 57], а отже, є одним із базових елементів в інтеграційному процесі України з Європейським Союзом.

Українські науковці працюють над створенням системи загальних і спеціальних доктринальних поглядів ЗЦН, проводять синтез наявної інформації щодо правових явищ, процесів та дійсності зазначеного напрямку, намагаючись спрогнозувати результати правових процесів на суспільні відносини. Сформовано бачення форми виразу, основоположні принципи та бажані складові ЗНЦ, обґрунтовано необхідність і доцільність закріплення норм права, що регулюють питання ЗЦН. Зокрема, ми підтримуємо пропозицію О. Гущина розробити і затвердити Національну Стратегію ЗЦН, яка має бути введена в дію рішенням Ради національної безпеки та оборони України.

Заслугує уваги наукова позиція І. Коропатніка щодо необхідності закріплення принципів правових відносин взаємодії ЗСУ та інститутів громадянського суспільства в доктринальному документі, який би відобразив сутність та напрями цих взаємовідносин, обґрунтовуючи це тим, що цивільно-військові відносини, відображені в законодавстві як сукупність правових взаємовідносин між суспільством і складовими частинами Воєнної організації держави, охоплюють політичні, фінансові-економічні, соціальні та інші процеси у сфері національної безпеки та оборони [13]. На нашу думку, це може повною мірою вплинути на формування та практичне застосування норм Міжнародного гуманітарного права та Міжнародного права прав людини з питань захисту цивільного населення в Україні, оскільки, як показує практика, саме ЗСУ та інститути громадянського суспільства були найбільш важливими та активними суб'єктами захисту цивільних осіб.

Події, які тривали протягом восьми років в Україні (бойові дії на сході держави, анексія Автономної Республіки Крим) показали неготовність влади до впровадження та законодавчого закріплення новел у національній правовій системі, якщо вони не мали перманентного характеру як за радянські, так і за часи незалежності. Конвергенції міжнародної доктрини ЗЦН з національним законодавством як на рівні законів, актів виконавчої влади, так і внутрішньовідомчих актів складових сил безпеки й оборони вступає на дуже низькому рівні. Враховуючи, що доктрина є системою авторитетних, таких, що впливають на законодавця, уявлень про на-

лежний образ права, що відображають культурні та передусім наукові погляди щодо характеру правового регулювання [14], вона може стати ідеологічною основою діяльності всього сектора безпеки та оборони щодо ЗЦН, а як наслідок і знайти правове вираження в діяльності законодавчої і виконавчої влади. Такої думки щодо значення та впливу правової доктрини дотримуються А. Шевченко та М. Кармаліт, зазначаючи, що проблема сучасного українського правотворення свідчить про те, що проведення масштабних правових реформ, удосконалення системи управління суспільними справами неможливі без належного впливу правової доктрини. Розробка ефективної правової політики держави, обґрунтування концепції правового розвитку є одним з першочергових завдань вітчизняної юриспруденції [15, с. 56].

Висновки. Питання формування сучасної правової доктрини ЗЦН як частини національного законодавства нашої держави набувають дедалі важливішого значення з огляду на вкрай непрості умови безпекового середовища України. Розуміння, правильне застосування, аналіз і врахування в майбутньому передових світових практик ЗЦН неодмінно стане запорукою безпеки для мільйонів людей, які можуть опинитися заручниками бойових дій, збройних конфліктів, тероризму та воєнного екстремізму. Викладені підходи ЗЦН і класифікація концепцій ЗЦН найближчим часом мають відіграти важливу роль як потенційні доктринальні джерела права в процесі нормотворення та отримати актуальні роз'яснення і тлумачення кризь призму норм МГП, з метою кращого розуміння їхньої сутності та шляхів і методів їхнього практичного застосування. У процесі формування вітчизняної правової доктрини ЗЦН слід неодмінно враховувати досвід збройного конфлікту на сході України, що триває з 2014 року, – всебічне дослідження його особливостей у подальшому також матиме неабияке значення для створення чіткої та зрозумілої законодавчої бази з питань ЗЦН.

Список використаної літератури

1. Алюшин В.В. Правове регулювання військових конфліктів та його роль в забезпеченні безпеки Російської Федерації. Москва, 2007. URL : <https://www.dissercat.com/content/pravovoe-regulirovanie-vooruzhennykh-konfliktov-i-ego-rol-v-obespechenii-bezopasnosti-rossii/read> (дата звернення: 12.12.2021).
2. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 17.12.2021).
3. Назаренко О.А. Від відповідальності за захист до відповідальності до відповідального захисту: вдосконалення концепції. 2013. URL : http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5772/Nazarenko_vid_vidpovidalnosti_za%20zahyst.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 12.12.2021).
4. Гуцин О.О., Бериславська О.М. Захист цивільного населення у збройних конфліктах: світовий досвід і модель для України. *Human rights as a basis for the implementation of European legal values in Ukraine and the Republic of Poland in the context of civil society development*. Collective monograph. Lublin : Republic of Poland, 2019. 356 p.
5. Христова Г. Доктрина "R2P": зобов'язання держави та міжнародної спільноти щодо захисту прав людини. *Вісн. Нац. акад. прав. наук України*, 2014. Вип. 2(77). С. 42–52. URL : http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-42-52.pdf (дата звернення: 05.01.2022).
6. Захист цивільних осіб в умовах збройного конфлікту : доп. Ген. секретаря ООН А. Гутерріша в межах відкритих дебатів Ради Безпеки ООН, присвячених ЗЦН від 14.05.2018 р. № S/2018/462 : URL : <https://undocs.org/S/2018/462> (дата звернення: 06.01.2022).
7. Victoria K. Holt and Tobias C. Berkman. The impossible mandate? : military preparedness, the responsibility to protect and modern peace operations. / Washington : The Henry L. Stimson Center, 2006. URL : https://www.files.ethz.ch/isn/105584/Complete_Document-TheImpossible_Mandate-Holt_Berkman.pdf (дата звернення: 06.02.2022).
8. Генеральная асамблея Совета Безопасности Организации Объединенных Наций A/55/305-S/2000/809, 21 Aug. 2000. URL : https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/a_55_305_e_brahimi_report.pdf (дата звернення: 07.01.2022).
9. Hugh Breakey. The protection of civilians in armed conflict: Four concepts. 2012. p. 40–61. URL : https://www.researchgate.net/publication/300408890_The_protection_of_civilians_in_armed_conflict_Four_concepts (дата звернення: 18.12.2021).

publication/300408890_The_protection_of_civilians_in_armed_conflict_Four_concepts (дата звернення: 18.12.2021).

10. Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 05.02.2022).

11. База даних по МГП. Обычное МГП. URL : <https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/rus/docs/home> (дата звернення: 05.01.2022).

12. Лубитенко Р.В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (теории проблемы и практики) : дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Тамбов, 2003.

13. Коропатник І.М. Мета і принципи взаємодії Збройних Сил України та громадянського суспільства. *Jurm. juridic. nat.: teorie și practică*, 2015. Вип. 19(3). С. 77–82. URL : https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/77_82_Meta%20%20printsipi%20vzaEmodYi%20Zbroynih%20Sil%20UkraiYini%20ta%20gromadyanskogo%20susplstva.pdf (дата звернення: 03.01.2022).

14. Лубитенко Д.Ю. К вопросу о классификации правовых доктрин. *Вестн. Перм. ун-та*, 2010. Вып. 4(10). С. 22–26. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-klassifikatsii-pravovyh-doktrin/viewer> (дата звернення: 03.01.2022).

15. Шевченко А.Є., Кармаліт М.В. Вплив правової доктрини на правотворчий процес в Україні. *Юрид. вісн.*, 2015. Вип. 3(36). С. 52–56. URL : [file:///C:/Users/admin/Downloads/12211%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/admin/Downloads/12211%20(1).pdf) (дата звернення: 05.01.2022).

References

1. Alyoshin V.V. (2007). Legal regulation of military conflicts and its role in ensuring the security of the Russian Federation. Moscow. URL : <https://www.dissercat.com/content/pravovoe-regulirovanie-vooruzhennykh-konfliktov-i-ego-rol-v-obespechenii-bezopasnosti-rossii/read> (date of application : 12.12.2021). [in Russian]
2. Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (date of application: 17.12.2021). [in Ukrainian]
3. Nazarenko O.A. (2013). From responsibility for protection to responsibility for responsible protection: improving the concept. URL : http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5772/Nazarenko_vid_vidpovidalnosti_za%20zahyst.pdf?sequence=1&isAllowed=y (date of application: 12.12.2021). [in Ukrainian]
4. Gushchin O.O., Berislavska O.M. (2019). Protection of civilians in armed conflicts: world experience and model for Ukraine. *Human rights as a basis for the implementation of European legal values in Ukraine and the Republic of Poland in the context of civil society development*. Collective monograph. Lublin: Republic of Poland. 356 p. [in Ukrainian]
5. Hrystova G. (2014). The doctrine of "R2P": the commitment of the state and the international community to protect human rights. // *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. Issue 2 (77). Pp. 42–52. URL : http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-42-52.pdf (date of application: 05.01.2022). [in Ukrainian]
6. Protection of civilians in armed conflict: Report by UN Secretary-General A. Guterres, in the framework of the open debate of the UN Security Council on the ICC of 14 May 2018 № S / 2018/462: URL : <https://undocs.org/S/2018/462> (date of application: 06.01.2022). [in Ukrainian]
7. Victoria K. Holt and Tobias C. Berkman. (2006). The impossible mandate? : military preparedness, the responsibility to protect and modern peace operations. / Washington: The Henry L. Stimson Center., URL : https://www.files.ethz.ch/isn/105584/Complete_Document-TheImpossible_Mandate-Holt_Berkman.pdf (date of application: 06.02.2022). [in English]
8. United Nations Security Council General Assembly A/55/305-S/2000/809, 21 August 2000 URL : https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/a_55_305_e_brahimi_report.pdf (date of application: 07.01.2022). [in Russian]
9. Hugh Breakey. (2012). The protection of civilians in armed conflict: Four concepts. p. 40–61. URL : https://www.researchgate.net/publication/300408890_The_protection_of_civilians_in_armed_conflict_Four_concepts (date of application: 18.12.2021). [in English]
10. Convention for the Protection of Civilian Persons in Time of War of 12 August 1949. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (date of application: 05.02.2022). [in Ukrainian]
11. Database on IHL. Ordinary IHL. URL : <https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/rus/docs/home> (date of application: 05.01.2022) [in Russian]
12. Puzikov R.V. (2003). Legal doctrine in the field of legal regulation (theory of the problem and practice) diss. ... cand. legal Sciences: 12.00.01. Tambov. [in Russian]
13. Koropatnik I.M. (2015). Purpose and principles of interaction between the Armed Forces of Ukraine and civil society. URL : https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/77_82_Meta%20%20printsipi%20vzaEmodYi%20Zbroynih%20Sil%20UkraiYini%20ta%20gromadyanskogo%20susplstva.pdf (date of application: 03.01.2022). [in Ukrainian]
14. Lyubitenko D. Yu. (2010). To the question of the classification of legal doctrines. *Bulletin of the Perm University*. Issue. 4 (10). pp. 22–26. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-klassifikatsii-pravovyh-doktrin/viewer> (date of application: 03.01.2022) [in Russian]
15. Shevchenko A.E., Karmalit M.V. (2015). The influence of legal doctrine on the law-making process in Ukraine. *Legal Bulletin*. Issue 3 (36). Pp. 52–56 URL : [file:///C:/Users/admin/Downloads/12211%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/admin/Downloads/12211%20(1).pdf) (date of application: 05.01.2022) [in Ukrainian]

Надійшла до редакції 09.02.22

M. Tarnopolova, Postgraduate Stud.
Scientific and Organizational Department of the Military Institute
marija1331@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-4360-861X
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MODERN LEGAL DOCTRINE OF CIVILIANS PROTECTION IN THE ARMED CONFLICTS

The article examines the protection of civilians in armed conflict and its main components, through the perspective of modern legal doctrine. The urgency of the formation of legal doctrine is related to the development of European integration processes taking place in Ukraine, in order to bring the national legal system closer to international humanitarian law and human rights law in efforts to stop and prevent the escalation and resumption of armed conflicts, enhancement counter-terrorism and prevention of violent extremism. The importance of legal doctrine in the law-making process and the necessity to develop domestic legal doctrine of protection of civilians in armed conflicts as a source of convincing nature for bodies of legislative and executive power, as to form a legal system of protection of civilians in armed conflicts, taking into account "state's elements of responsibility for protection". It was stated that the concept of "Responsibility for protection" is a political and legal obligation based on the principles of international law and international human rights treaties, and the framework documents on the protection of civilians, which has already been adopted by a number of States, are based on best practices and define clear institutional powers and responsibilities for the protection of civilians and civilian objects during the conduction of military actions, and will intensify their efforts to implement human rights priorities in the future. The division of protection of civilians in armed conflict is divided into four concepts depending on the subjects (actors) involved in the protection of non-combatants and giving their characteristics.

Keywords: protection of civilians in conditions of armed conflicts, doctrine, legal doctrine, concept of protection of civilians, armed conflict.

УДК 342.92

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.49.79-81>І. Шопіна, д-р юрид. наук, проф.,
uaftp@ukr.net

ORCID ID 0000-0003-3334-7548

Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна

ОБ'ЄКТ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ (НАГЛЯДУ) ЯК ЕЛЕМЕНТ ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

Визначено поняття та особливості об'єкта громадського контролю (нагляду) як елемента демократичного цивільного контролю. Обґрунтовано, що виникнення демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони спричинене зростанням соціальної відповідальності членів суспільства за стан справ у державі в поєднанні з розвитком механізму забезпечення прав людини і громадянина. Зауважено, що активність громадського контролю (нагляду) у секторі безпеки і оборони постійно підвищується, що дозволяє прогнозувати досягнення цим видом громадської активності більшої упорядкованості та структурованості. Визначено, що розуміння об'єкта контролю у вітчизняній правовій науці традиційно охоплює три основних підходи. Відповідно до першого з них об'єктом є сукупність органів і посадових осіб, на яких покладено обов'язок здійснювати комплекс дій, пов'язаних з їхньою відкритістю та необхідністю звітувати перед іншими суб'єктами, для яких вони підконтрольні. Другий підхід пов'язаний з визнанням об'єктом контролю діяльності або поведінки певних органів або посадових осіб. Третій підхід, значно ширшим за своїм змістом, передбачає, що об'єктом контролю є більш абстрактні категорії – суспільні блага. Сформульовано поняття об'єкта громадського контролю (нагляду) як елемента демократичного цивільного контролю. Визначено, що об'єкт громадського контролю (нагляду) – це комплекс суспільних благ непатронатного характеру, які викликають завдяки активності членів громадянського суспільства і полягають у захищеності прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб, зниженні рівня корупційних ризиків та ефективному раціональному використанні бюджетних коштів у секторі безпеки і оборони. Обґрунтовано, що непатронатний характер громадського контролю (нагляду) означає, що джерелом виникнення благ є не держава, а громадянське суспільство. Аргументовано, що громадський контроль (нагляд) поширюється на захищеність прав, свобод та інтересів не лише цивільних осіб, а й військовослужбовців. Визначено, що предметом громадського контролю (нагляду) виступає та частина об'єкта, яка може мати конкретний характер і піддаватися аналізу, вимірюванню, порівнянню тощо.

Ключові слова: демократичний цивільний контроль, громадський контроль, громадський нагляд, сектор безпеки та оборони, національна безпека, об'єкт громадського контролю, предмет громадського контролю, публічне адміністрування.

Постановка проблеми. Проблеми запровадження ефективного механізму громадського контролю (нагляду) надзвичайно важливі для будь-якої сучасної правової демократичної держави, оскільки реалізація громадянами свого права на участь у системі державного управління дає змогу підвищити його продуктивність і знизити деструктивний вплив корупційних ризиків. Прийняття в 2018 р. Закону України "Про національну безпеку України", з одного боку, суттєво оновило понятійний ряд і механізми забезпечення означеної безпеки, але, з іншого боку, залишило багато прогалин у правовому регулюванні громадського контролю, який у вказаному документі має назву "громадський нагляд". Вказане потребує системної роботи, спрямованої на заповнення існуючих прогалин вказаної активності громадянського суспільства щодо сектора безпеки й оборони. Слід також зауважити, що активність численних громадських об'єднань, інтереси яких пов'язані із забезпеченням національної безпеки та обороноздатності нашої держави, значно підвищилася протягом останніх восьми років, що додатково підтверджує необхідність напрацювання відповідного нормативно-правового підґрунтя, у першу чергу, для суб'єктів публічного адміністрування сектора безпеки та оборони в їхній взаємодії з громадянськістю. Зазначене зумовлює актуальність та новизну теми цієї статті, присвяченої аналізу сутності об'єкта громадського контролю (нагляду) як елемента демократичного цивільного контролю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з правовим механізмом демократичного цивільного контролю та громадського контролю (нагляду), розглядали у своїх роботах А. Ватраль, Д. Гончаренко, В. Гусласький, О. Джафарова, М. Кобець, І. Коротатнік, О. Кобзарь, О. Комісаров, О. Кузьмук, Ю. Курилюк, В. Настюк, І. Остапенко, В. Пашинський, С. Попко, О. Пошедін, О. Савинець, М. Сіцінська, С. Стецюк, Н. Христинченко, О. Ярмиш та інші автори.

Однак об'єкт громадського контролю (нагляду) в аспекті функціонування системи демократичного цивільного контролю ще недостатньо висвітлено на теоретико-методологічному рівні. Вказане обумовлює необхідність більш детального розгляду означеної проблематики.

Метою статті є визначення поняття та особливостей об'єкта громадського контролю (нагляду) як елемента демократичного цивільного контролю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виникнення демократичного цивільного контролю над сектором безпеки й оборони спричинило зростання соціальної відповідальності членів суспільства за стан справ у державі в поєднанні з розвитком механізмів забезпечення прав людини і громадянина на участь у системі публічного управління та поширенням інформаційних технологій, які дають змогу оперувати великими масивами інформації та швидко її поширювати. Особлива небезпека, яку містять у собі зловживання в секторі безпеки та оборони, була неодноразово доведена тоталітарними режимами.

Однак серед усіх елементів системи демократичного цивільного контролю лише один елемент – громадський контроль (нагляд) – виступає як неспоріднений із системою публічного адміністрування в досліджуваній сфері. Інші суб'єкти демократичного цивільного контролю переважно тим чи іншим чином органічно пов'язані або з системою політичної влади в суспільстві, або з системою військового управління. Президент України як суб'єкт демократичного цивільного контролю одночасно є Верховним Головнокомандувачем ЗСУ та має ряд повноважень щодо кадрових призначень у цій сфері. Рада національної безпеки та оборони України є координаційним органом, склад якого формує Голова держави (не рахуючи осіб, які входять до цієї інституції за посадою), а рішення вводяться в дію указами Президента України.

Схожа ситуація спостерігається з Міністерством оборони України, діяльність якого контролюється в ме-

жах демократичного цивільного контролю, і водночас вказаний центральний орган виконавчої влади виступає суб'єктом досліджуваного виду контролю. І лише система громадського контролю (нагляду) відчуває на собі мінімальний вплив з боку органів публічного адміністрування сектора безпеки та оборони. З одного боку, це сприяє більшій об'єктивності відповідної контрольної (наглядової) діяльності, але, з іншого, – більшій її хаотичності, несистемності. Утім, активність громадського контролю (нагляду) у секторі безпеки й оборони постійно підвищується [1, с. 195-196], що дозволяє прогнозувати досягнення цим видом громадської активності більшої впорядкованості та структурованості (не внаслідок керівництва з боку органів публічної влади, а завдяки поступовому формуванню сталих практик його здійснення).

Об'єкт контролю є однією з визначальних характеристик контрольної діяльності. В узагальненому філософському розумінні об'єкт контролю є феноменом, який традиційно протиставляється суб'єкту контролю як особі або органу, що вказаний контроль здійснює. Розуміння об'єкта контролю у вітчизняній правовій науці традиційно охоплює три основних підходи. Відповідно до першого з них об'єктом є сукупність органів і посадових осіб, на яких покладено обов'язок здійснювати комплекс дій, пов'язаних з їхньою відкритістю та необхідністю звітувати перед іншими суб'єктами, для яких вони підконтрольні. Другий підхід пов'язаний з визнанням об'єктом контролю діяльності або поведінки певних органів або посадових осіб, при цьому межі і масштаби такої діяльності або поведінки можуть різнитися – від суто службової до побутової (останнє є справедливим для контролю, пов'язаного з додержанням вимог доброчесності відповідних суб'єктів). І третій підхід, який значно ширший за своїм змістом, передбачає, що об'єктом, тобто точкою прикладання зусиль суб'єкта контролю, є не органи і не посадові особи, а більш абстрактні категорії, які необхідні для існування держави і розвитку громадянського суспільства. Ідеться про так звані суспільні блага.

До таких суспільних благ відповідно до традиційного поділу належать дві категорії – приватні та суспільні блага. Основою для вказаного поділу є ступінь легкості, з якою потенційні споживачі можуть бути виключені зі споживання благ. У свою чергу, приватні блага можна розподілити на дві групи: приватні блага індивідуально та приватні блага спільного (колективного) споживання. Прикладами приватних благ індивідуального споживання є їжа або одяг, тоді як прикладами приватних благ спільного споживання можуть слугувати громадський транспорт, театральні вистави або ж футбольні матчі. Суспільні блага поділяють на міжнародні (напр., фундаментальні наукові знання), загальнонаціональні (приміром, національна оборона) і локальні (напр., освітлення вулиць). Загальнонаціональні та локальні суспільні блага об'єднує те, що вони невиключені для всіх членів суспільства. Проте, якщо вигодами від загальнонаціональних суспільних благ користуються всі члени суспільства, то вигодами від локальних суспільних благ – переважно ті особи, які проживають на відповідних територіях [2, с. 73-74].

Розглядаючи суспільне благо як цінності, що надаються членам суспільства, територіальних громад та окремим громадянам відповідно до компетенції органів публічного адміністрування і переважно в межах відповідних податкових надходжень щодо визнання суспільним благом національної безпеки або оборони хотілося б зробити декілька зауважень. На нашу думку, національна безпека сама по собі не може бути визнана благом. Цінністю є той стан, до якого призводить ефектив-

не функціонування системи національної безпеки – максимальна захищеність людини, суспільства і держави від ризиків та небезпек у політичній, військовій, економічній, екологічній та інших сферах. Саме на досягнення такого стану спрямована діяльність суб'єктів національної безпеки. Якщо екстраполювати вказані положення на систему демократичного цивільного контролю, то визнання суспільним благом самого контролю доцільно здійснювати лише в деяких випадках, наприклад, в історичних дослідженнях, присвячених проблемам розвитку демократичних цінностей.

Однак, досліджуючи чинні механізми демократичних відносин у сучасній державі, доцільніше розглядати як цінність той результат, на досягнення якого функціонування демократичного цивільного контролю спрямоване. Аргументами на користь цієї позиції може бути поширення серед членів суспільства уявлення про цінність досліджуваного контролю: про його існування, як свідчать результати різноманітних соціологічних досліджень, інформовані не всі члени суспільства, а отже, для цієї категорії вказаний контроль навряд чи може бути визнаний благом. Але наслідки такого контролю, якими є раціональні витрати коштів державного і місцевих бюджетів, ефективного подолання зовнішніх і внутрішніх загроз, спрямованих на дестабілізацію відносин у державі та суспільстві, здатна відчути переважна більшість громадян. Іншими словами, для пересічного громадянина благом виступає не компетенція та організація діяльності суб'єктів сектора безпеки та оборони, а захищеність його самого і його родини, майнових і немайнових прав від ризиків та небезпек, що можуть бути спричинені діями держави-агресора, терористичними актами тощо.

Поділ суспільних благ на патронатні та непатронатні дозволяє скласти уявлення про джерело походження активності, спрямованої та створення відповідних цінностей. Якщо блага є патронатними за своїм походженням, їхнім джерелом є держава, такі блага напрацьовуються в процесі виконання функцій держави. Фінансування вказаного процесу здійснюється за кошти державного та місцевих бюджетів, надходження до яких забезпечують переважно платники податків, тобто спостерігається опосередкований характер фінансування створення патронатних благ: платники податків перераховують кошти у вигляді загальнодержавних і місцевих податків та зборів до державного і місцевих бюджетів; держава та органи місцевого самоврядування, використовуючи вказані кошти, створюють суспільні блага, після чого фізичні та юридичні особи отримують можливість такі блага споживати. Непатронатні блага створюються переважно за власний рахунок суб'єктів громадянського суспільства (у т. ч., й отримані ними на виконання статутних цілей гранти, благодійні внески та інші надходження), а також діяльність членів громадських об'єднань та інших суб'єктів у вільний час на безоплатній або оплачуваній основі (останнє за рахунок внесків членів громадських об'єднань відповідно до їхніх статутів).

Громадський контроль (нагляд) як непатронатне благо створюється в діяльності суб'єктів громадянського суспільства, щодо кола яких є ряд запитань. У чинній редакції Закону України "Про національну безпеку України" визначено, що громадяни України беруть участь у здійсненні цивільного контролю через громадські об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів у порядку, встановленому Конституцією України, Законом України "Про громадські об'єднання" та іншими законами України, при цьому сфера громад-

ського нагляду може бути обмежена виключно Законом України "Про державну таємницю" [3]. Тобто законодавець обмежує громадський контроль (нагляд) безпосередньою діяльністю членів громадських організацій та опосередкованою активністю інституцій держави у вигляді реалізації форм прямої демократії або безпосередньої реалізації їхньої публічної компетенції. Однак такі активні суб'єкти громадського контролю (нагляду) як політичні партії релігійні організації, а також окремі громадяни, не враховані серед суб'єктів громадського контролю (нагляду). Як зазначає відомий дослідник проблем взаємодії ЗСУ і громадянського суспільства І. Коропатнік, можна виокремити три великі групи залежно від ступеня взаємодії, а саме: 1) зовнішні інститути – це спільноти, утворені цивільними особами, які професійно не мають безпосереднього стосунку до ЗСУ і мета яких спрямована на сприяння діяльності останніх, допомозі їм, а також здійснення цивільного контролю (ці різноманітні громадські об'єднання та незалежні засоби масової інформації); 2) внутрішні інститути – це спільноти, створені особами, які мають безпосередній стосунок до самих ЗСУ (військовослужбовці, військові пенсіонери (ветерани) і працівники ЗСУ) і спрямовані на задоволення своїх соціально-економічних потреб та захист прав у межах своєї професійної діяльності (профспілки; громадські організації ветеранів військової служби, Ради офіцерів, сержантів та Жіночі ради в ЗСУ); 3) окремий різновид – це ті інститути громадянського суспільства, які через визначені законодавством обмеження не можуть надавати прямо ні допомогу (фінансову, матеріальну тощо), ні здійснювати контроль, але неврахування можливого впливу яких на ЗСУ може негативно позначитися на діяльності останніх (це партії та громадські рухи) [4]. На нашу думку, вирішення цієї суперечності має відбутися шляхом доповнення ч. 1 ст. 10 Закону України "Про національну безпеку України" вказівкою на відповідних суб'єктів громадського контролю (нагляду).

Висновки. На підставі вищевикладеного можна сформулювати поняття об'єкта громадського контролю (нагляду), який є елементом демократичного цивільного контролю, таким чином. Об'єкт громадського контролю (нагляду) – це комплекс суспільних благ непатронатного характеру, які виникають завдяки активності членів громадянського суспільства і полягають у захищеності прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних

осіб, зниженні рівня корупційних ризиків та ефективного раціональному використанні бюджетних коштів у секторі безпеки й оборони. Непатронатний характер громадського контролю (нагляду) означає, що джерелом виникнення благ є не держава, а громадянське суспільство. Вважаємо, що громадський контроль (нагляд) поширюється на захищеність прав, свобод та інтересів не лише цивільних осіб, а й військових, наприклад, під час здійснення моніторингу змін у системі продовольчого забезпечення військовослужбовців.

Предметом громадського контролю (нагляду) виступає та частина об'єкта, яка має конкретний характер і може піддаватися аналізу, вимірюванню, порівнянню тощо. Категорія "право військовослужбовця на належний рівень соціального захисту" має абстрактний характер і не може бути предметом вимірювання. Натомість, рівень житлового забезпечення учасників антитерористичної операції та операції об'єднаних сил має конкретний характер, може порівнюватися протягом різних часових періодів, а отже, може виступати предметом громадського контролю (нагляду).

Список використаної літератури

1. Shopina I., Kobets M., Tarasov S. Non-Governmental Control in the Sphere of National Security of Ukraine. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 2021. Vol. 188. P. 194–199. URL : <https://dx.doi.org/10.2991/aebmr.k.210826.034>.
2. Отрошко О.В. Суспільні блага: уявні та дійсні відмінні риси. *Теоретичні та прикладні питання економіки*, 2011. Т. 26. С. 70–74.
3. Про національну безпеку України : Закон України від 21 чер. 2018 р. № 2469-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
4. Коропатнік І.М. Взаємодія громадянського суспільства і Збройних Сил України: адміністративно-правові засади : монографія. Київ : Леся, 2016. 412 с.

References

1. Shopina I., Kobets M., Tarasov S. (2021). Non-Governmental Control in the Sphere of National Security of Ukraine. *Advances in Economics, Business and Management Research*, volume 188, pp. 194-199. URL: <https://dx.doi.org/10.2991/aebmr.k.210826.034> [in English].
2. Otrosko O.V. (2011) Public goods: imaginary and real distinctive features. *Theoretical and applied issues of economics*, volume 26, p. 70–74 [in Ukrainian].
3. About national security of Ukraine: Law of Ukraine dated 21 March 2018 No. 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> [in Ukrainian].
4. Koropatnik I. M. Interaction between the community and the Evil Forces of Ukraine: administrative and legal ambush (2016). Kiev, 412 p. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 04.02.22

I. Shopina, Dr. of Juridical Sci.
uaftp@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-3334-7548
Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine

THE OBJECT OF PUBLIC CONTROL (SUPERVISION) AS AN ELEMENT OF DEMOCRATIC CIVIL CONTROL

The purpose of the article is to define the concept and features of the object of public control (supervision) as an element of democratic civil control. The rationale is given that the emergence of democratic civilian control over the security and defense sector was due to the growth of social responsibility of members of society for the state of affairs in the state, combined with the development of mechanisms for ensuring human and civil rights. Attention is focused on the fact that the activity of public control (supervision) in the security and defense sector is constantly increasing, which makes it possible to predict the achievement of greater order and structure by this type of public activity. The article determines that the understanding of the object of control in domestic legal science traditionally covers three main approaches. According to the first of them, the object is a set of bodies and officials who are entrusted with the obligation to carry out a set of actions related to their openness and the need to report to other entities for which they are controlled. The second approach is associated with the recognition of the object of control of the activities or behavior of certain bodies or officials. The third approach, much broader in content, suggests that the object of control is more abstract categories – public goods. The concept is formulated as an object of public control (supervision) as an element of democratic civil control. The definition is proposed: the object of public control (supervision) is a set of public goods of a non-patronage nature, arising from the activity of members of civil society and consisting in the protection of the rights, freedoms and interests of individuals and legal entities, reducing the level of corruption risks and the effective rational use of budgetary funds in the security sector and defense. The article substantiates that the non-patronage nature of public control (supervision) means that the source of benefits is not the state, but civil society. The argument is given that public control (supervision) extends to the protection of the rights, freedoms and interests of not only civilians, but military personnel. The article determines that the subject of public control (supervision) is that part of the object that can be of a specific nature and can be analyzed, measured, compared, etc.

Keywords: democratic civil control, public control, public supervision, security and defense sector, national security, object of public control, subject of public control, public administration.

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

УДК 504.064.36

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.49.82-88>О. Федченко, канд. військ. наук, ст. наук. співроб.
a_fedchenko@ecomm.kiev.ua

ORCID ID 0000-0003-1343-3828,

Н. Литвиненко, канд. техн. наук, ст. наук. співроб.
n123n@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-2203-2746

Scopus ID 57090950400

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна,
О. Лаврінчук, канд. техн. наук, ст. наук. співроб.

alex78ua@ukr.net

ORCID ID 0000-0001-7882-7372

Scopus ID 57216150767

Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Київ, Україна

**ГЕОІНФОРМАЦІЙНА ПІДСИСТЕМИ АСУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
ЯК ІНСТРУМЕНТ ІНТЕРОПЕРАБЕЛЬНОСТІ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНИХ СИСТЕМ
ВІЙСЬКОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ**

Для вирішення багатовекторних завдань військового управління необхідно використовувати технології, які ефективно поєднують простір і час зі значними за обсягом супутніми даними у вигляді атрибутивної інформації щодо об'єктів оперативної обстановки, довідкової інформації про театр (район) ведення бойових дій, кліматичні умови, дані розвідки тощо. Саме тому в арміях багатьох держав світу використовують геоінформаційні технології. На сьогодні в ЗСУ впроваджено ряд інформаційно-аналітичних систем, що вирішують задачі автоматизації процесів мобілізаційного розгортання, оборонного планування, логістичного, кадрового, фінансового забезпечення, і всі вони мають бути інтегровані в Єдину автоматизовану систему управління (ЄАСУ). Інформація в таких інформаційно-аналітичних системах обробляється на всіх рівнях управління згідно з правилами й алгоритмами розроблених у цих системах. У процесі планування застосування військ (сил) бере участь певна кількість осіб, відповідальних за окремі напрями забезпечення. Зрозуміло, що вимоги до представлення інформації для виконання завдань окремого виду діяльності різні, тому геоінформаційного забезпечення має створювати потрібне інформаційне оточення для кожної окремої посадової особи, не втративши при цьому властивостей системи управління щодо узгодженості та синхронізації всіх її елементів. Це досягається використанням єдиного ядра геоінформаційного забезпечення, яке надає розробникам програмного забезпечення та користувачам базові геоінформаційні сервіси та інструментарій для їхнього спільного використання під час виконання спеціалізованих завдань. Зазначене ядро має діяти в просторово розподіленому середовищі, бути захищеним від зовнішнього втручання і бути максимально доступним для внутрішніх користувачів згідно з установленим розподілом повноважень. Розглянуто геоінформаційну підсистему ЄАСУ ЗСУ як інструмент забезпечення інтероперабельності з існуючими в ЗСУ інформаційно-аналітичними системами та новими, що плануються до розгортання, з використанням інших технічних та програмних засобів. Розкрито сервісоорієнтовану архітектуру підсистеми геоінформаційного забезпечення системи військового управління, яка має складатися з окремих предметно-орієнтованих модулів у загальній системі, використовувати функціональні компоненти, які вбудовуються у відкриту, розширювану програмно-апаратну платформу для досягнення інтероперабельності використання просторово розподіленої інформації, використовуючи стандартні правила в межах базових послуг, які підтримують обмін повідомленнями, перетворення даних задля подальшого поширення їх шляхом публікації та підписки на стандартні і спеціально створені шаблони проектування.

Ключові слова: геоінформаційна система, інтероперабельність, ЄАСУ Збройних Сил України, WEB-інтеграція, інфраструктура геопросторових даних, геоінформаційний портал.

Постановка проблеми. На сьогодні в Збройних Силах України (ЗСУ) впроваджено ряд інформаційно-аналітичних систем (ІАС), що вирішують задачі автоматизації процесів мобілізаційного розгортання, оборонного планування, логістичного, кадрового, фінансового забезпечення, і всі вони мають бути інтегровані в ЄАСУ. Інформація у цих ІАС обробляється на всіх рівнях управління згідно з правилами й алгоритмами, розробленими у цих системах. У процесі планування застосування військ (сил) бере участь певна кількість осіб, відповідальних за окремі напрями забезпечення. Зрозуміло, що вимоги до представлення інформації для виконання завдань окремого виду діяльності різні. У цій ситуації від геоінформаційного забезпечення вимагається можливість створювати потрібне інформаційне оточення для кожної окремої посадової особи, не втративши при цьому властивостей системи управління щодо узгодженості та синхронізації всіх її елементів. Реалізація такої вимоги досягається вико-

ристанням єдиного ядра геоінформаційного забезпечення, яке надає розробникам програмного забезпечення та користувачам базові геоінформаційні сервіси та інструментарій для їхнього спільного використання під час виконання спеціалізованих завдань. При цьому зазначене ядро має діяти в просторово-розподіленому середовищі, бути захищеним від зовнішнього втручання і бути максимально доступним для внутрішніх користувачів відповідно до установлених розподілом повноважень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасної зарубіжної та вітчизняної літератури, інтернет-ресурсів на тему формування вимог і впровадження геоінформаційної підсистеми АСУ ЗСУ свідчить про те, що ця тема досить актуальна, а процес впровадження перспективних інформаційних технологій у сферу військового управління потребує подальшого вдосконалення та розвитку. Тему використання геоінформаційних технологій у системі війсь-

кового управління досліджували у своїх роботах М. Голобородько, В. Федорієнко, Ю. Кірпічников [1, 2]; створення географічної інформаційної системи в тактичній ланці управління військами (силами) – В. Тарасов, О. Чорнокнижний [3]; інтеграція новітніх ГІС в існуючі інформаційні системи військового призначення – О. Зайцев, Ю. Новохатній, М. Попов [4] та ряд інших авторів. Проблематика забезпечення здатності ГІС ЄАСУ ЗСУ до функціональної та інформаційної взаємодії в середовищі інформаційних систем знайшла своє продовження у ряді науково-дослідних робіт, які виконувалися протягом 2019-2020 років у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета статті. Актуальність та необхідність створення, впровадження геоінформаційних систем військового призначення як складової інформаційного забезпечення ЄАСУ ЗСУ зумовлена загальним підвищенням вимог військ (сил) до оперативності, повноти та якості інформаційного забезпечення процесів управління. У цьому дослідженні геоінформаційна підсистема ЄАСУ ЗСУ розглядається як інструмент забезпечення інтероперабельності з існуючими у ЗСУ інформаційно-аналітичними системами та новими, що плануються до розгортання, з використанням різномірних технічних та програмних засобів.

Виклад основного матеріалу дослідження. За визначенням [4], консолідація (інтероперабельність) вимагає об'єднання інформації з різних джерел, що має різне походження, різну структуру і, можливо, різне місцезнаходження. Тому ключовим моментом для консолідації є застосування деяких стандартів в описі інформації, в її передачі, в організації її обробки. Щоб не обмежувати різноманітність джерел інформації і засобів її обробки, ці стандарти мають бути відкритими. Використання відкритих стандартів дає можливість будь-якому виробнику даних зробити підтримуване ним джерело інформації доступним для отримання з нього даних будь-яким (авторизованим) користувачем.

З іншого боку, користувач даних може обробляти їх тим способом, який виявиться найбільш прийнятним для вирішення його завдань. Відкриті стандарти є тією платформою, на якій можлива чесна конкуренція і взаємодія програмних продуктів від різних виробників, що знову ж таки дає користувачеві можливість вибирати кращі з пропозицій і конфігурувати свою систему обробки інформації з компонентів, що якнайкраще відповідають його завданням. Інтеграції корпоративних застосувань Enterprise Application Integration (EAI) – це складна і багатогранна технологія, яка охоплює всі рівні корпоративної системи – її архітектуру, апаратне і програмне забезпечення та процеси. Основне призначення методології і технології EAI полягає в побудові якісно нових інформаційних систем, що мають такі можливості:

- взаємодія розподілених компонентів інформаційних систем, що забезпечують функціонування військових структур і організацій у реальному масштабі часу;
- об'єднання існуючих застосувань в інтегровану систему з метою збереження інвестицій та успадкованих баз даних;
- забезпечення електронної взаємодії між усіма учасниками функціональних процесів;

- оперативна перебудова інформаційних систем без зупинки їхнього функціонування;

- уніфікація протоколів взаємодії, програмного забезпечення, інформаційних об'єктів за допомогою багаторівневих систем і референтних моделей;

- інтеграція з іншими інформаційними системами і цивільними організаціями.

Існують три підходи до інтеграції інформаційних систем [4]:

1. *Інтеграція на рівні даних* – додатки працюють незалежно один від одного, кожен використовує свій набір даних. У разі потреби здійснюється обмін даними між ними. При цьому, якщо обмін даними здійснюється шляхом виклику сервісів або відправки/отримання повідомлень, то як середовище для обміну можна використати сервісну шину ЗСУ – Enterprise Service Bus (ESB). Якщо ж обмін даними здійснюється в основному між базами даних, які використовуються тим або іншим додатком, то можна використати рішення класу Extract Transform Load (ETL). При цьому деякі реалізації ETL, наприклад, Oracle Data Integration (ODI), можуть використати як джерела і приймачі даних веб-сервіси і системи класу Message Oriented Middleware (MOM).

Системи інтеграції даних можуть забезпечувати їхню взаємодію на фізичному, логічному і семантичному рівнях. Інтеграція даних на фізичному рівні з теоретичної точки зору є найбільш простим завданням і зводиться до конверсії даних з різних джерел у необхідний єдиний формат їхнього фізичного представлення. Інтеграція даних на логічному рівні передбачає можливість доступу до даних, що містяться у різних джерелах, у межах єдиної глобальної схеми, яка описує їхнє спільне представлення з урахуванням структурних і, можливо, поведінкових (при використанні об'єктних моделей) властивостей даних. Семантичні властивості даних при цьому не враховуються. Підтримку єдиного представлення даних з урахуванням їхніх семантичних властивостей у контексті єдиної онтології предметної області забезпечує інтеграція даних на семантичному рівні.

Процесу інтеграції перешкоджає неоднорідність джерел даних відповідно до рівня інтеграції. Зокрема, при інтеграції на фізичному рівні в джерелах даних можуть використовуватися різні формати файлів. На логічному рівні інтеграції може спостерігатись неоднорідність використовуваних моделей даних для різних джерел або різнитися схеми даних, хоча використовується одна і та сама модель. Одні джерела можуть бути веб-сайтами, а інші – об'єктними базами даних тощо. При інтеграції на семантичному рівні різним джерелам даних можуть відповідати різні онтології. Наприклад, можливий випадок, коли кожне з джерел представляє інформаційні ресурси, що моделюють деякий фрагмент предметної області, якому відповідає своя понятійна система, і ці фрагменти перетинаються.

2. *Інтеграція на рівні бізнес-процесів* – додатки застосовують сервіси, що є інтерфейсами до бізнес-логіки цих додатків. Взаємодія між додатками реалізована у межах бізнес-процесу, на окремих кроках якого здійснюється виклик того або іншого сервісу. Реалізується цей підхід за допомогою сервісної шини ЗСУ (ESB), яка займається віртуалізацією сервісів, що надаються додатками, і рішень класу Business Process Management

System (BPMS), зазвичай заснованих на використанні мов BPEL або BPMN, що реалізують логіку процесу.

3. *Інтеграція на рівні композитних додатків.* Логіка окремого додатку будується шляхом виклику сервісів, що надаються як цим додатком, так й іншими системами. Таким чином, на одному етапі процесу можуть взаємодіяти декілька сервісів, тоді як при інтеграції на рівні бізнес-процесів на одному кроці процесу застосовується один сервіс. Реалізація композитних додатків здійснюється за допомогою використання технологій Java Business Integration (JBI, JSR 208) або Service Component Architecture (SCA). Як SCA-контейнери можна використати Oracle Web Logic, Oracle SOA Suite або Apache Tuscany.

В основі усіх зазначених інтеграційних підходів лежить інтеграція даних. Інтеграція даних є основою, від якої залежить успішність взаємодії на всіх інших рівнях інформаційної системи. Основними методами інтеграції корпоративних сховищ даних є консолідація, федералізація і поширення. При використанні методу консолідації дані збираються з декількох первинних систем та інтегруються в одне постійне сховище. Процес заповнення сховища складається з трьох фаз – вибір, перетворення, завантаження (ETL). У багатьох випадках саме ETL розуміють під терміном "інтеграція даних". Ще одна поширена технологія консолідації даних – управління змістом корпорації (Enterprise Content Management, скор. ECM). Більшість рішень ECM спрямована на консолідацію та управління такими неструктурованими даними, як: документи, звіти і веб-сторінки.

Консолідація – однонаправлений процес, тобто дані з декількох джерел зливаються у сховище, але не поширюються з нього назад в розподілену систему. Часто консолідовані дані слугують основою для додатків бізнес-аналітики (Business Intelligence, BI), OLAP-додатків. При використанні цього методу зазвичай існує деяка затримка між моментом оновлення інформації в первинних системах і часом, коли ці зміни з'являються у кінцевому місці зберігання.

У федеративних базах даних (БД) фізичного переміщення даних не відбувається, дані залишаються у власників, доступ до них здійснюється за необхідності (при виконанні запиту). Спочатку федеративні БД припускали створення в кожному з n вузлів ($n - 1$) фрагментів коду, що дозволяє звертатися до будь-якого іншого вузла. При цьому федеративні БД відділялися від медіаторів. Медіатор – це посередник, що підтримує єдиний, призначений для користувача інтерфейс, запит на основі глобального представлення даних, що містяться в джерелах, а також підтримку відображення між глобальним і локальним представленнями даних. Призначений для користувача запит, сформульований у термінах єдиного інтерфейсу, розкладається на безліч підзапитів, адресованих до потрібних локальних джерел даних. На основі результатів їхньої обробки синтезується повна відповідь на запит.

Використовуються два різновиди архітектури з посередником – Globalas View і Localas View. Додатки поширення даних здійснюють копіювання даних з одного місця в інше. Ці додатки працюють в оперативному режимі і виконують переміщення даних до місць призначення, тобто залежать від певних подій. Оновлення в первинній системі можуть передаватися в кінцеву

систему синхронно або асинхронно. Синхронна передача вимагає, щоб оновлення в обох системах відбувалися під час однієї і тієї ж фізичної транзакції. Незалежно від типу синхронізації, який використовується, метод поширення гарантує доставку даних у систему призначення. Більшість технологій синхронного поширення даних підтримують двосторонній обмін даними між первинними і кінцевими системами. Прикладами технологій, що підтримують поширення даних, є інтеграція корпоративних додатків Enterprise Application Integration (EAI) і тиражування корпоративних даних (Enterprise Data Replication, скор. EDR) [2].

4. *WEB-інтеграція.* Сервісно-орієнтована архітектура SOA (Service Oriented Architecture) успішно використана при інтеграції додатків, застосовується і при інтеграції даних. Дані також залишаються у власників, і навіть місцезнаходження даних невідоме. При запиті відбувається звернення до певних сервісів, які пов'язані з джерелами, де міститься інформація та її конкретна адреса. Інтеграція даних об'єднує інформацію з декількох джерел так, щоб її можна було надати клієнтові у вигляді сервісу. Підхід SOA концентрується насамперед на визначенні і спільному використанні у формі сервісів щодо обмеженої кількості найважливіших бізнес-функцій в ЄАСУ ЗСУ. Отже, сервіс-орієнтовані інтерфейси будуються на обмеженій кількості запитів на необхідну інформацію, яку треба надавати споживачеві.

Практикуються такі підходи до веб-інтеграції:

Інтеграція на рівні представлення. Цей рівень дозволяє користувачеві взаємодіяти з додатком. Інтеграція на рівні представлення дає доступ до призначеного для користувача інтерфейсу віддалених додатків.

Інтеграція на рівні функціональності. Ця інтеграція забезпечує прямий доступ до бізнес-логіки додатків. Це досягається безпосередньою взаємодією додатків з API (програмний інтерфейс додатків) або ж взаємодією за допомогою веб-сервісів.

Інтеграція на рівні даних. У цьому випадку передбачається доступ до однієї або декількох баз даних, що використовуються віддаленим додатком.

Комплексна інтеграція. Комерційні рішення веб-інтеграції зазвичай містять усі три типи інтеграції. У кожного з перелічених вище методів є свої переваги та недоліки. При використанні методу консолідації можлива деяка затримка між моментом оновлення інформації в первинних системах і часом, коли ці зміни з'являються в кінцевому місці зберігання. А перевагою цього методу є те, що він дозволяє агрегувати (привести у відповідність) дані в процесі передачі інформації в кінцеве сховище. Перевагою федеративного підходу є те, що він забезпечує доступ до необхідних даних і виключає необхідність перенесення інформації з одного сховища в інше. Недоліком цього методу є витрати на продуктивність і доступ до численних сховищ даних. Великою перевагою методу поширення є те, що він може бути використаний для переміщення даних у режимі реального часу або близькому до нього. Інші переваги містять гарантовану доставку даних і двостороннє поширення даних.

Велика кількість систем, стандартів і технологій призводить до того, що ефективно пов'язати різні джерела даних в одну систему не вдається. Навіть

такі, на перший погляд, однорідні джерела, як системи управління базами даних, застосовують мови запитів і формати представлення інформації, які рідко повністю сумісні між собою. Як наслідок проекти інтеграції в таких умовах вимагають великих зусиль: вимагається

вглиблюватися в деталі різних баз даних, протоколів, операційних систем тощо. У результаті інтеграція декількох додатків або систем реалізується за схемою, представленою на рис. 1.

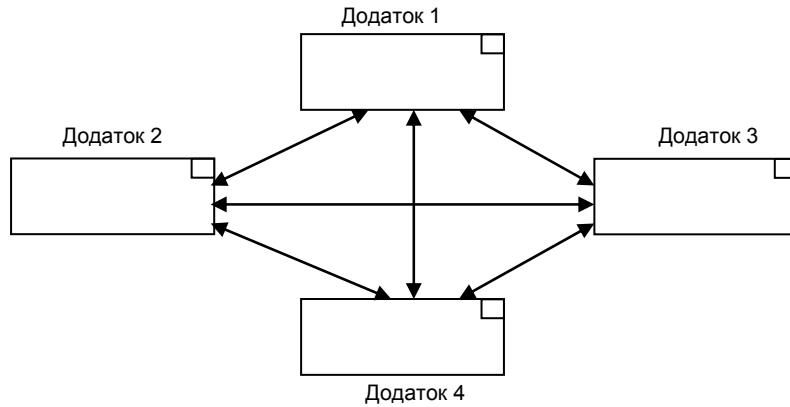

Рис. 1. Реалізація інтеграції декількох додатків

Змусити різні системи працювати разом – надзвичайно трудомістке завдання. Ідея використання засобів інфраструктур просторових даних (ІПД) ЄАСУ ЗСУ (WEB-засобів) для інтеграції інформаційних систем зводиться до створення загального інформаційного простору, яким могла б користуватися кожна з них. При цьому, якщо обмін даними здійснюється шляхом викли-

ку сервісів або відправки/отримання повідомлень, то як середовище для обміну можна використати сервісну шину ЗСУ – ESB. Таке рішення одразу набагато спрощує проєкт. Замість реалізації взаємодії між кожною парою систем слід усього лише навчити кожен з них отримувати доступ до сервісів (рис. 2).

Рис. 2. Реалізація взаємодії між додатками через доступ до сервісів

Інакше кажучи, все зводиться до розробки адаптерів, які забезпечують доступ до інфраструктур геопросторових даних ЄАСУ ЗСУ і доопрацювання існуючих додатків. Доопрацювання зводиться до винесення ресурсів (компонентів), які мають входити до складу ІПД з додатка і перебудувати їх в зовнішні Web-сервіси. Таким чином, можна змінити код в обох Web-сервісах і не

перекомпілювати велике, складне, довго працююче програмне забезпечення.

Доопрацьований додаток (який успадковується) як компактніша форма в SOA 1 надає можливість динамічного зв'язку зовнішнім корпоративним Web-сервісам (SOA 2 і SOA 3) з ресурсам доопрацьованого додатка, і навпаки (рис. 3).

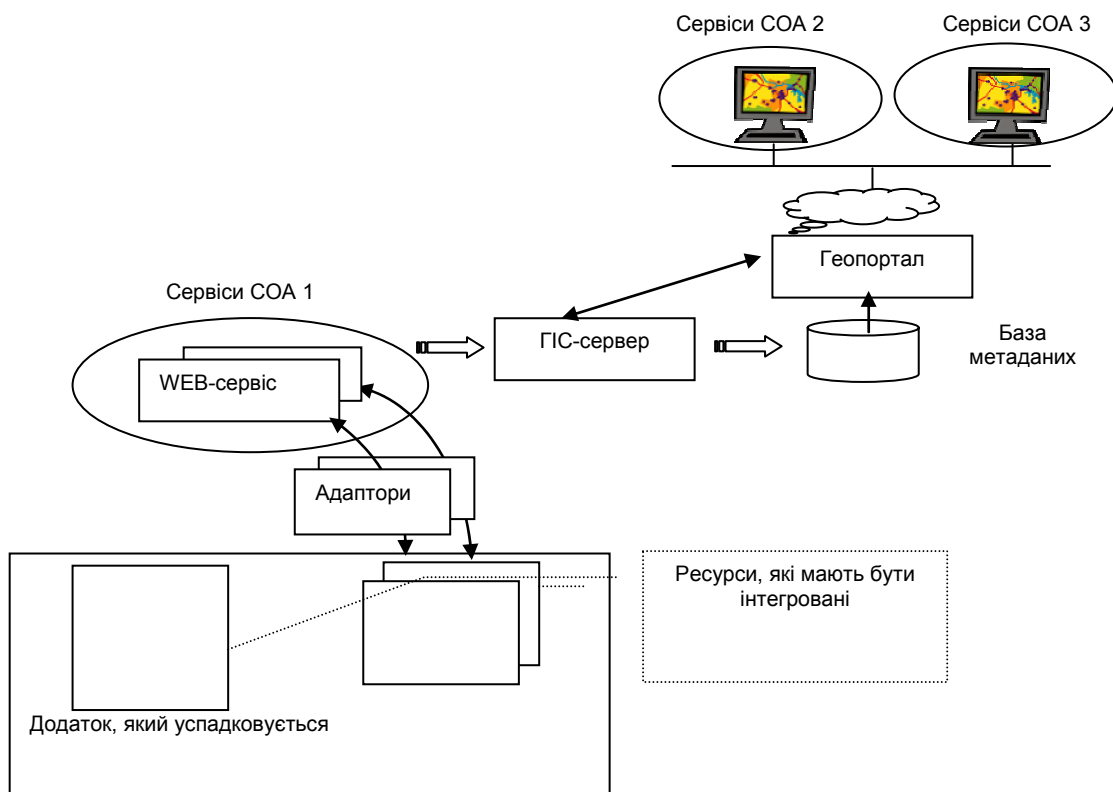

Рис. 3. Схема взаємодії динамічного зв'язку із зовнішніми корпоративними Web-сервісами

Референтна модель ГІС ЄАСУ ЗСУ, яка підтримує об'єднання інформації з різних джерел, що мають різне походження, різну структуру і, можливо, різне місцезнаходження, з точки зору її архітектурної побудови може бути представлена у вигляді взаємозв'язаної сукупності моделей таких рівнів (рис. 4):

- рівень метаописів сервісів і авторизації користувачів різних категорій;
- рівень функціональних веб-сервісів і порталів доступу;
- рівень інтеграції з успадкованими додатками, базами даних і сервісами;
- рівень технологій за реінжинірингом і розвитком інформаційної системи.

Система опису сервісів метаданих і авторизації призначена для аудиту та підключення в розподілену інформаційну систему нових сервісів і надання користувачам прав доступу до них. У цьому випадку Web-сервіси можуть бути розбиті на три категорії:

- 1) сервіс метаданих;
- 2) функціональний сервіс для різних категорій користувачів;
- 3) успадкований сервіс.

Сервіс метаданих забезпечує доступ та інтеграцію в розподілену інформаційну систему різної різномірної інформації, що міститься в базах функціональних процесів цих додатків [5, 6].

Висновки. Використання метаданих і різних сервісів їхнього перетворення на різні формати є першим основним принципом побудови розподіленої інформаційної системи ГІС ЄАСУ ЗСУ. За допомогою метаданих надається семантичний і синтаксичний опис різних інформаційних ресурсів, присутніх у конкретній предметній області. Організація прикладних систем із сервіс-орієнтованою архітектурою на базі Web-служб припускає створення і використання Web-сервісів, що визначають функціональність послуг, що надаються додатками. При цьому Web-сервіс виступає як об'єкт, що реалізує один або декілька методів, до яких можна звертатися засобами Web з будь-якого додатка.

Технологія Web-служб ГІС ЄАСУ ЗСУ має базуватися на трьох основних специфікаціях, що мають статус Web-стандартів[1]:

- 1) SOAP (Simple Object Access Protocol) – протокол, що визначає правила взаємодії з віддаленими об'єктами за Internet-протоколами, зокрема, за протоколом http;
- 2) WSDL (Web Services Description Language) – мова опису програмних інтерфейсів для Web-служб;
- 3) UDDI (Universal Description, Discovery and Integration) – служба довідника для реєстрації Web-послуг (сервісів).

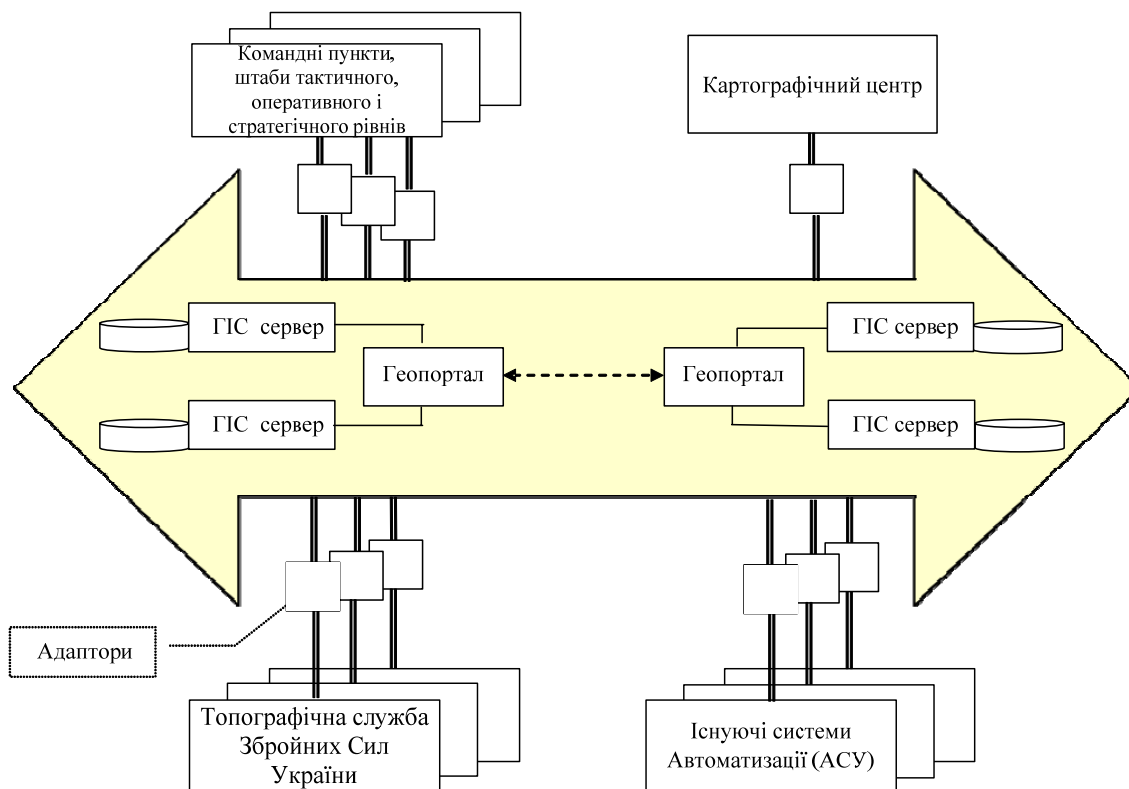

Рис. 4. Інфраструктура геопросторових даних (мережа геопорталів)

Перспективи подальших досліджень. Для створення єдиного геоінформаційного середовища для АСУ ЗСУ перспективними є подальші дослідження щодо впровадження геоінформаційного порталу ЗСУ як програмної, інформаційно-комунікаційної платформи, призначеної для створення єдиного геоінформаційного та інформаційно-аналітичного середовища органів військового управління, військових частин та підрозділів ЗСУ з розмежуванням прав доступу користувачів до цих ресурсів.

Список використаної літератури

1. Голобородько М.Ю., Федорієнко В.А., Кірпічніков Ю.А. та ін. Теоретичні підходи щодо визначення місця інформаційної інфраструктури Міністерства оборони України у розумінні рамок архітектурних методологій: зб. наук. пр. *Центр воєнно-стратег. досліджень Нац. ун-ту оборони України імені Івана Черняхівського*, 2016. № 3(58). С. 136–141.
2. Кірпічніков Ю.А., Федорієнко В.А., Головченко О.В., Андрощук О.В. Аналіз рамок архітектур побудови інформаційних систем НАТО та визначення особливостей архітектури С4IS: зб. наук. пр. *Центр воєнно-стратег. досліджень Нац. ун-ту оборони України імені Івана Черняхівського*, 2012. № 1. С. 78–84.
3. Тарасов В.М., Чорнокнижний О.А. Проблемні питання створення географічної інформаційної системи в тактичній ланці управління військами (силами). *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*, 2012. № 2. С. 97–100.
4. Зайцев О.В., Новохатній Ю.В., Попов М.О. Використання багатовимірної моделі даних для вирішення задач інтеграції новітніх ГІС в існуючі інформаційні системи військового призначення: зб. тез доп. IV Міжнар. наук.-практ. конф. *Застосування космічних та геоінформаційних систем в інтересах національної безпеки та оборони (Київ 10 квіт. 2019 р.)*. Київ: Нац. ун-т оборони України імені Івана Черняхівського, 2019. 89 с.
5. Литвиненко Н.І., Коренець О.В. Актуальність розроблення та впровадження автоматизованих геоінформаційних підсистем управління військами: зб. тез доп. Міжнарод. наук.-техн. конф. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ (Львів, 14 трав. 2021 р.)*. Львів, 2021. С. 230.

6. Мясіщев О., Литвиненко Н., Федченко О. Доцільність використання геоінформаційних підсистем у складі Автоматизованої системи управління Збройних Сил України. *DIGITAL REALITY: мат-ли між нар. наук.-практ. форуму (м. Одеса, 13-19 вересня 2021 р.)*. Одеса, 2021. С. 265–271.

References

1. Goloborodko, M. Yu., Fedorienko, V.A., Kirpichnikov, Yu.A. (2016) Theoretical Approaches to Determining the Place of Information Infrastructure of the Ministry of Defense of Ukraine In Terms of Framework Architectural Methodologies. *Collection of Scientific Works Center for Military Strategic Studies of the Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine*, № 3 (58). P. 136-141 [In Ukrainian].
2. Kirpichnikov, Yu.A., Fedorienko, V.A., Golovchenko, O.V., Androschuk, O.V. (2017) Analysis of Framework Architectures for Building Nato Information Systems and Determining the Features of C4is Architecture. *Collection of scientific works of the Center militarily – strategic research of the National University of Defense of Ukraine of Ivan Chernyakhovsky*, № 1. P. 78-84 [In Ukrainian].
3. Tarasov, V.M., Chomoknyzhny, O.A. (2012). Modern Information Technologies in The Field of Security and Defense, № 2. P. 97-100 [In Ukrainian].
4. Zaitsev, O.V., Zavitsev, Yu. (2019) In the Interests of National Security and Defense: a Collection of Abstracts of the IV International Scientific and Practical Conference (Kyiv, April 10, 2019). Kyiv: Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine. 89 p. [In Ukrainian].
5. Litvinenko, N., Korenets, O. (2021) Relevance of Development and Implementation of Automated Geographic Information Subsystems of Military Management. *Collection of Abstracts of the International Scientific and Technical Conference "Prospects for the Development of Armaments and Military Equipment of the Land Forces"* (Lviv, May 14, 2021). P. 230 [In Ukrainian].
6. Myasishchev, O., Litvinenko, N., Fedchenko, O. (2021) The Feasibility of Using Geographic Information Subsystems in the Automated Control System of the Armed Forces of Ukraine. *DIGITAL REALITY: Materials of International Scientific Practice. Forum (Odessa, September 13-19, 2021)*. P. 265-271 [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 03.02.22

O. Fedchenko, PhD of Military Sci., Senior Researcher
a_fedchenko@ecomm.kiev.ua
ORCID ID 0000-0003-1343-3828,
N. Lytvynenko, PhD of Technical Sci., Senior Researcher
n123n@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-2203-2746,
Scopus ID 57090950400
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine,
O. Lavrinchuk, PhD of Technical Sci., Senior Researcher
alex78ua@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-7882-7372
Scopus ID 57216150767
National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Kyiv, Ukraine

**GEOINFORMATION SUBSYSTEM OF THE ARMED FORCES
OF UKRAINE AUTOMATED COMMAND AND CONTROL SYSTEM AS A TOOL
OF THE MILITARY PURPOSE INFORMATION
AND ANALYTICAL SYSTEMS INTEROPERABILITY**

To solve the multi-vector tasks of military management it is necessary to use technologies that effectively combine space and time with significant accompanying data in the form of attributive information about operational facilities, background information about the theater (area) of hostilities, climatic conditions, intelligence and etc. It is for this purpose that the armies of many countries around the world use geographic information technology. To date, the Armed Forces of Ukraine have implemented a number of information and analytical systems that solve the problems of automation of mobilization deployment, defense planning, logistics, personnel, financial support, and all of them should be integrated into the Unified Automated Command and Control System (UACCS). Information in such information-analytical systems is processed at all levels of management according to the rules and algorithms developed in these systems. In the process of planning the use of troops (forces) involved a number of people responsible for certain areas of support. It is clear that the requirements for the submission of information to perform the tasks of a particular activity are different. In this situation, geographic information support is required to be able to create the necessary information environment for each individual official, without losing the properties of the management system for consistency and synchronization of all its elements. The implementation of this requirement is achieved by using a single core of geographic information software, which provides software developers and users with basic geographic information services and tools for their joint use in performing specialized tasks. In this case, the specified core should operate in a spatially distributed environment, be protected from external interference and be as accessible as possible to internal users in accordance with the established distribution of powers. The article considers the geo-information subsystem of the UACCS of the Armed Forces of Ukraine as a tool to ensure interoperability with existing information and analytical systems in the Armed Forces of Ukraine and new ones planned for deployment, using other hardware and software. The service-oriented architecture of the geoinformation support subsystem of the military management system, which should consist of separate subject-oriented modules within the general system, uses functional components that are built into an open, extensible software and hardware platform to achieve interoperability using spatially distributed information. rules within the framework of basic services that support the exchange of messages, conversion of data for further dissemination (distribution) by publishing and subscribing to standard and specially designed design templates.

Keywords: geoinformation system, interoperability, the Unified Automated Management System of the Armed Forces of Ukraine, WEB-integration, geospatial data infrastructure, geoinformation portal.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ВІЙСЬКОВО-СПЕЦІАЛЬНІ НАУКИ

Випуск 1 (49)

Редактор *Л. Львова*

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 10,34. Наклад 300. Зам. № 222-10369.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № В 1.
Підписано до друку 21.02.22

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02